

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

MATICA SRPSKA
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ

Др Милош Јовановић (1950) • Живојин Бошков (1951–1952) • Рајко Николић (1953–1965) •
Академик Славко Гавриловић (1966–1969) • Др Александар Магарашевић (1970–1973) •
Др Младен Стојанов (1974–1999) • Др Милован Митровић (2000–2004) •
Академик Часлав Оцић (2005–2016) • Др Рајко Буквић (2017–2019) •
Др Миломир Степић (2020–)

САВЕТ ЧАСОПИСА

Председник Савета
Академик Часлав ОЦИЋ (Београд)

Чланови Савета

Проф. др Масајуки ИВАТА (Токио, Јапан) • Проф. др Александар ЈОКИЋ (Портланд, САД) •
Проф. др Љубомирка КРКЉУШ (Нови Сад) • Проф. др Питер РАДАН (Сиднеј, Аустралија) •
Проф. др Богољуб ШИЈАКОВИЋ (Београд)

175
(3/2020)

Уреднички

Проф. др Бошко БОЈОВИЋ (Париз, Француска) • Проф. др Милан БРДАР (Београд) •
Проф. др Костас ДУЗИНАС (Лондон, Велика Британија; Атина, Грчка) •
Проф. др Бранислав ЂУРЂЕВ (Нови Сад) • Др Миша ЂУРКОВИЋ (Београд) •
Проф. др Владимир Јаковљевич ЗАХАРОВ (Нињи Новгород, Русија) •
Проф. др Ђорђе С. ИГЊАТОВИЋ (Београд) • Проф. др Милош КОВИЋ (Београд) •
Академик Милица КОСТИЋ (Подгорица, Црна Гора) • Проф. др Милош МАЃАНОВИЋ (Нови Сад) •
Проф. др Милован МИТРОВИЋ (Београд) • Др Драго ЊЕГОВАН (Нови Сад) •
Др Александра ПАВИЋЕВИЋ (Београд) • Проф. др Драган ПРОЛЕ (Нови Сад) •
Проф. др Миломир СТЕПИЋ (Београд) • Проф. др ХУАНГ Пинг (Пекинг, Кина) •
Проф. др Срђан ШЉУКИЋ (Нови Сад)

Секретар уреднички
Владимир М. НИКОЛИЋ

Главни и одговорни уредник
Др Миломир СТЕПИЋ

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

175
(3/2020)

НОВИ САД
2020

Илустрација на корици

гравира Захарије Орфелина
Човек њише за сѣолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Миша Ђурковић ОБОЈЕНЕ РЕВОЛУЦИЈЕ КАО ДЕО ХИБРИДНОГ РАТА	Miša Đurković COLORED REVOLUTIONS AS A PART OF THE HYBRID WAR
309–327	

Урош В. Шуваковић УЧИНАК 'СЕДМЕ СИЛЕ' У ПРОПАГАНДНОМ РАТУ – О ДОМЕТИМА ЈЕДНЕ АНАЛИЗЕ	Uroš V. Šuvaković EFFICIENCY OF 'THE FOURTH ESTATE' IN PROPAGANDA WAR – ABOUT THE SCOPE OF ONE ANALYSIS
329–343	

Зоран Лутовац МУЛТИКУЛТУРАЛНОСТ И МУЛТИКУЛТУРАЛИЗАМ НА „ЗАПАДНОМ БАЛКАНУ”	Zoran Lutovac MULTICULTURALITY AND MULTICULTURALISM IN “WESTERN BALKANS”
345–360	

Гордана Радовић АНАЛИЗА АГРАРНЕ ПОЛИТИКЕ У СРБИЈИ С КРАЈА 20. И ПОЧЕТКА 21. ВЕКА СА АСПЕКТА ФИНАНСИРАЊА	Gordana Radović ANALYSIS OF AGRICULTURAL POLICY IN SERBIA FROM THE ASPECT OF FINANCING FROM THE END OF THE 20 th AND THE BEGINNING OF THE 21 st CENTURY
361–372	

Исидора Љумовић и Крсто Јакшић ПЕРЦЕПЦИЈА КВАЛИТЕТА БАНКАРСКИХ УСЛУГА НА СЕВЕРУ АУТОНОМНЕ ПОКРАЈИНЕ КОСОВО И МЕТОХИЈА	Isidora Ljumović and Krsto Jakšić THE PERCEPTION OF QUALITY OF BANKING SERVICES IN THE NORTHERN PART OF THE AUTONOMOUS PROVINCE OF KOSOVO AND METOHIJA
373–389	

Станислава Марић Јуришин и Борка Малчић ФАКТОРСКА СТРУКТУРА СКАЛЕ ПЕРЦЕПЦИЈЕ КОМПЕТЕНТНОСТИ РОДИТЕЉА ЗА РОДИТЕЉСКУ УЛОГУ (САКОРУ)	Stanislava Marić-Jurišin and Borka Malčić FACTOR STRUCTURE OF THE SCALE OF PARENTS' SELF-ASSESSED COMPETENCE FOR PARENTS' ROLE
391–406	

Марија Марковић, Зорица Станисављевић Петровић и Анастасија Мамутовић ПРЕВЕНЦИЈА ВРШЊАЧКОГ НАСИЉА У ШКОЛИ – КАРАКТЕРИСТИКЕ ЕФИКАСНИХ ПРОГРАМА	Marija Marković, Zorica Stanisavljević-Petrović and Anastasija Mamutović THE APPLICATION OF A BULLYING PREVENTION PROGRAM IN SCHOOL – CHARACTERISTICS OF EFFECTIVE PROGRAMS
407–418	

Јована Чикић, Ана Билиновић Рајачић и Милена Којић СОЦИЈАЛНОДЕМОГРАФСКИ ПРОФИЛ МАЛОЛЕТНОГ ДЕЛИНКВЕНТА У СРБИЈИ	Jovana Čikić, Ana Bilinović-Rajačić and Milena Kojić SOCIO-DEMOGRAPHIC PROFILE OF JUVENILE DELINQUENT IN SERBIA
419–435	

Ксенија Марковић Божовић НЕГОВАЊЕ ПОЗОРИШНЕ ПУБЛИКЕ КАО ДРУШТВЕНА ФУНКЦИЈА САВРЕМЕНИХ ПОЗОРИШТА	Ksenija Marković-Božović THEATRE AUDIENCE DEVELOPMENT AS A SOCIAL FUNCTION OF CONTEMPORARY THEATRES
437–451	

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Јована Бокан НОВИ ПРОГРАМИ ЗА НОВЕ НОВИНАРЕ: ПРОМЈЕНА ПРИСТУПА У ОБЛИКОВАЊУ И АНАЛИЗИ НОВИНСКИХ ПОДАТАКА (Мартин В. Англер, <i>Увод у научно новинарство</i> , Центар за промоцију науке, Београд 2019; 382 стр.; Превео Милорад Јевтовић)	
453–455	

Едит Фишер
НОВИ ПРИЛОЗИ ИСТОРИЈАТУ ГРАДСКОГ МУЗЕЈА У БЕЛОЈ ЦРКВИ
[Игор Вокоун и Живан Иштванић, *140 година Музеја у Белој Цркви:
прилози и траја за историју музеја (1877–2017)*, Народна библиотека,
Бела Црква 2019, 158 стр.]
456–457

Недељко Куљић
О ПАОРИМА, СЕМАНТИЦИ И ПОЛИТИЦИ
(Душан Ковачев, *Паор: крајње несчасије и срамота на вјечноје йоруџаније наше*,
Градска народна библиотека „Жарко Зрењанин”, Зрењанин 2019, 228 стр.)
458–460

Душко Кузовић
ВИШЕСТРУКА КРЕАТИВНА ЛИЧНОСТ ЈЕДНОГ
СВЕОБУХВАТНОГ АРХИТЕКТЕ
[Спасоје Крунић, *Есеји о трагу 1992–1996*. (РТС 1, „Београдска хроника”)
/ Krunic Spasoje *Essays on the City 1992–1996*. (TV show “Beogradska hronika”,
RTS 1); упоредо српски текст и енглески превод; издавач: Орион Арт,
Београд 2018; предговор, фото-разговор, аутор фотографија: Александар Бобић;
превод на енглески језик: Зорана Тодоровић; 109 стр.]
461–463

Владимир Николић
АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
465–469

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

UDC 323.27

<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2075309D>

ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ОБОЈЕНЕ РЕВОЛУЦИЈЕ КАО ДЕО ХИБРИДНОГ РАТА

МИША ЂУРКОВИЋ

Институт за европске студије

Трг Николе Пашића 11, Београд, Србија

mdjurkov@gmail.com

САЖЕТАК: У овом раду анализира се феномен такозваних обојених револуција. Представљене су као део хибридног рата, усмереног ка смени режима у државама које улазе у сукоб са англо-америчким и корпоративним интересима. Анализира се рад Џина Шарпа, Макијавелија обојених револуција, затим организације „Отпор” и њене касније трансформације у „Канвас”. Такође се указује и на еволуцију њихових метода, али и на потенцијалне контраобавештајне активности којима се државе штите од обојених револуција и насилних преврата.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: обојене револуције, „Отпор”, хибридни рат, Џин Шарп, ненасилна борба, државни преврат

У последњих двадесетак година појавио се читав низ нових појмова и стратегија за неконвенционалне облике ратовања и угрожавања безбедности и суверенитета појединих држава: обојене или цветне револуције, ненасилне револуције, фејсбук револуције, мрежни ратови, хибридни ратови [Панарин 2019], културни ратови, мека моћ, паметна моћ, судска диктатура. Све се то наставља на старију генерацију обавештајних подривања као што су *иси-ојс* (психолошке операције) или црна пропаганда, уз агенте утицаја, шпијунажу и плаћене агенте.

Суштина свих ових операција је оно што је још Сун Цу (Sun Tzu) поставио као циљ: победити непријатеља без директне оружане битке [Sun Cu 2012: 28, 30, 33, 38]. Дакле, ударити на његов морал, хомогеност и спремност за одбрану и заштиту свог система вредности и политике, те разорити

га изнутра пре него што се уопште дође до директног сукоба. Укратко, неопходно је учинити да он не зна ко је и шта брани. Отуд је корупција стандардни механизам и инструмент спровођења оваквих облика деловања, али уз њу све више долазе и идеолошка и вредносна подривања. Наиме, од Француске револуције, потом Октобарске револуције, све до данашњих дана, велику улогу у обарању система имали су припадници владајућих класа који су због помодарства или фанатизма прихватили идеологије које директно воде ка крају доминације класа којима припадају.¹

Посебну улогу у овом новом таласу имају друштвене мреже², велике сајбер и друге компаније, које су у великој већини из САД³ и често функционишу као продужена рука америчког обавештајног и војног система, што смо видели у случају Едварда Сноудена (Edward Snowden). САД су пре десетак година увеле *сајбер команду* (USCYBERCOM) као посебан род војске, спреман пре свега за сајбер ратовање одбрамбеног, али и офанзивног типа [Савин 2013: 50–59; Conti and Surdu 2009]. Током извођења операција промене власти у низу земаља за време Арапског пролећа, видело се здружено деловање безбедносних служби, спољнополитичке администрације, фондација, сајбер команде, безбедносних компанија и активиста на терену који преко друштвених мрежа координишу теренске операције подривања и смене власти. Но, постоје идеје да се заправо америчка спољна и безбедносна политика често трансформише у оруђе управо корпорација и да се у мноштву интервенција америчка спољна политика водила интересима корпорација⁴, а не интересима државе.

Интернет је знатно повећао могућности подривања и капиларног преливања идеја у ментални, духовни, вредносни и медијски простор циљане земље. Данас су безбедносни и пропагандни продор једне земље ка другој далеко лакши него што је то било раније када се субверзија вршила конвенционалним средствима. Узмимо пример „еуфорије” која је током 2015. и 2016. године настала око игре, апликације *Покемон Го*

¹ У такозваном антирасистичком таласу који је после убиства Џорџа Флојда (George Floyd) захватио западне земље уочен је сличан феномен. Левичарска омладина западних земаља кренула је да руши споменике и обележја свих оних људи почев од Кристифора Колумба који су њиховој цивилизацији током претходних пет векова били обезбедили доминантан положај у свету.

² О улози друштвених мрежа у обојеним револуцијама и превратима нове генерације видети: [Парезановић 2013: 337].

³ Ово се током последњих пет година доста променило, па смо данас сведоци огромног безбедносног страха који на западу влада од кинеских компанија попут Хуавеја (Huawei Technologies Co. Ltd.), њихове 5г мреже, апликација које производе итд.

⁴ Овај аргумент се појављује од Гватемале 1954. и „банана-интервенције” у интересу компаније *Јунајтед фруит компани* (United Fruit Company). Годину дана раније у Ирану осим стратешког интереса везаног за нафту, важан је био и интерес америчких и британских нафтних компанија. И 1973. компанија *ИТТ* директно је учествовала у финансирању и подстицању Пиночеовог државног удара у Чилеу. Но док је раније интерес компанија ишао заједно са (империјалним) интересима државе, чини се да се све више улога корпорација попут Рокфелерове или Соросеве, кроз такозвану *дубоку државу* наметала као важнија од безбедносних и геополитичких интереса саме државе. Миршајмер (John Mearsheimer) и Волт (Stephen Walt) с друге стране тврдили су да је америчка спољна и безбедносна политика у служби друге државе (Израела). [Mearsheimer and Walt: 2007].

(Pokémon Go). У потрази за виртуелним створењем, људи су сами снимали и на *клауд* преносили унутрашњост својих домова, предузећа или институција у којима раде. Дакле оно до чега су раније шпијуни и обавештајци тек тешким мукама могли да дођу, сада су људи сами нудили и слали. У том смислу интернет и апликације су фантастично повећали могућност за спровођење Сун Цуове стратегије.

Овај систем неконвенционалног војног деловања, иако има одређене изворе у британској традицији, између два рата иницирали су совјетски НКВД (Народни комесаријат унутрашњих послова) и врло моћан обавештајни систем Коминтерне [Ђурковић 2015; Ђурковић 2017]. Коминтерна, на пример, као и нацистички обавештајни систем (раније аустроугарски), много је радила на инструментализацији националног и етничког питања у сврху подривања противника. После Другог светског рата цео овај систем ненасилне субверзије, наслонене на класичне безбедносне системе, преузела је и доградила америчка ЦИА, у сарадњи са енглеском МИ6 (Secret Intelligence Service) [Саундерс 2014].

Тако, постоје тумачења да је Хладни рат добијен преко популарне културе, односно на пољу сукоба вредности и идеологија. Треба обратити пажњу, на пример, на изјаву чувеног америчког стратега Збигњева Бжежинског да је он развио идеологију људских права као оружје којим је подривен Источни блок [Fouskas and Gökaу 2005: 44]. Наиме, 1998. године у Паризу, на промоцији своје чувене геостратешке студије *Велика шаховска табла*, Бжежински је објаснио да нема никаквог парадокса у његовој наводној еволуцији од заступања људских права ка геополитичком дискурсу бруталне моћи. И заступање људских права крајем 70-их година 20. века било је део геополитичке борбе. Људска права су, посебно након ОЕБС-ових конференција у Хелсинкију 1975. и Београду 1977, и још интензивније након 1990, коришћена као основа за мешање у безбедносне системе држава, за вођење пропагандних ратова, подривање, врбовање, а касније и као основа за такозване хуманитарне војне интервенције. Како Фускас (Vassilis Fouskas) и Гокај (Bülent Gökaу) додатно упозоравају и Хенри Кисинџер, који је увек у својим реалполитичким студијама презирао дискурс људских права као нерелевантан за односе великих сила, био је главни преговарач приликом израде Завршног акта из Хелсинкија, управо због употребе овог оруђа у разарању Источног блока.⁵

На сличан начин *обојене револуције* постале су један од најважнијих видова савремене неконвенционалне безбедносне и геополитичке борбе.

ОТПОР! И ТРАДИЦИЈА НЕНАСИЛНЕ БОРБЕ

Србија је земља у којој је створена организација „Отпор!“ и у којој је 2000. године изведена прва обојена револуција. Пре тога, НАТО је 1999. године извршио агресију без одобрења УН. Од тада је неколико вођа

⁵ Овај податак први пут сам нашао у *НИН*-у бр. 2578, од 20. маја 2000. године у тексту Предрага Симића, фељтону урађеном на основу књиге *Пути у Рамбује* и искористио као илустрацију тзв. политике људских права [Ђурковић 2001: 17].

„Отпора” у координацији са системом Фонда за отворено друштво Џорџа Сороса и америчким обавештајним системом, развило цео разрађен модел „ненасилне борбе” под називом КАНВАС (CANVAS – Center for Applied Nonviolent Action and Strategy) на чијем се сајту *Канвасоједиа* могу наћи приручници, инструкције, партнери, спонзори, видео материјал итд.⁶ На списку сарадника „Канваса” је тридесетак водећих западних универзитета из САД (Харвард, Јејл, Нотр Дам, Колумбија, AIR Force Academia...), Немачке (Берлин, Хајделберг) и Британије (Есекс, УЦЛ), наравно и Београд, на којима сарадници „Канваса” држе предавања из области ненасилне борбе. Друга сродна организација је Центар за ненасилни отпор (Center for Non-Violent Resistance) где су ангажовани такође бивши „отпораши” [Naumović 2006: 189].

Од 2000. „Отпор” је деловао, обучавао активисте, био на терену и рушио владе у преко тридесет и пет земаља (неке процене иду и до педесет). Најважнији простори где је деловао су Балкан (СРЈ 2000, Албанија 2008. и Македонија 2014–2017), постосовјетски простор (Грузија 2003, Украјина 2004. и 2014, Киргистан 2005, Узбекистан 2007), Латинска Америка (Венецуела 2008, 2018, Бразил 2014–2016), током Арапског пролећа (нарочито у Египту 2011, затим у Либану, Сирији, Либији). Такође су деловали и у Русији, Белорусији, Зимбабвеу, Палестини, Мјанмару (Бурми), Западној Сахари, Малдивима (где су добили цело мало острво као хонорар) итд. Били су активни и током протеста „Окупирај Вол стрит” 2011. (Occupy Wall Street; 2011) у САД, а 2019. били су видљиви у Хонгконгу у такозваној Кишобран револуцији.

Нимало безазлен куриозитет је чињеница да је половином новембра 2014. влада Уједињених Арапских Емирата на листу од 85 терористичких организација, поред Боко харам (Boko Haram) или Ал Каиде (Al-Qaeda) ставила и београдски „Канвас”⁷. Не само да су припадници „Канваса” од 1998. остварили блиске везе са деловима америчког обавештајног сектора, који као што је познато, не преза од употреба свих могућих метода укључујући и терористичке (атентати, црна пропаганда, *false flag* операције⁸), већ су током Арапског пролећа деловали у директном садејству са припадницима Муслиманског братства, али и других радикалних политичких групација склоних употреби терористичких метода за подрицање легитимне и легалне власти. Отуд је „Канвас” у низу земаља апострофиран као потенцијална субверзивна претња, а у УАЕ чак и као терористичка организација.

Посебно је занимљиво искуство Ирана из 2009. [Mohajer 2018] као једног од неуспелих покушаја рушења власти. Поред Ирана, ту су и Молдавија, Хонгконг (у два наврата), Русија, Венецуела и Турска. Дакле, иако

⁶ [Center for Applied Nonviolent Action and Strategies].

⁷ [List of Gropus designated terrorist organisations by the UAE].

⁸ Ради се о тзв операцијама *под лажном заставом*, у којима једна формација изводи акције под ознакама друге, покушавајући да јој подметне тај свој нелегитимни чин (тероризам, атентат и сл.). Израз потиче од пирата који су истицали туђе заставе како би се приближили трговачким бродовима које су освајали и пљачкали.

су у већини земаља успешно деловали и помогли смене режима, у једном броју земаља њихова стратегија није дала резултате, па су се режими одбранили. Све већи број земаља и лидера који осећају да стварно или потенцијално улазе у сукоб са англо-америчким системима моћи, посвећује озбиљну пажњу механизму „Канваса” и студијама контраобавештајне безбедносне заштите од таквих претњи. Посебно зато што „Канвасова” „ненасилна револуција” често и врло лако прераста у насилне акције и грађанске ратове.

Оно што већину ових дешавања повезује наравно јесте симбол „сти-снута песница” коју је користио „Отпор” у Србији као белу песницу на црној позадини. Након Београда овај симбол је модификован у зависности од локалне културе (у Ирану је разумљиво застава зелена).⁹ Тако се и читав Канвасов метод прилагођава специфичној култури земље у којој делује, и попут опасног вируса еволуира, мутира и повећава потенцијал за изазивање штете.

Идеја ненасиља и ненасилне борбе у савременом свету долази како из православне традиције (Толстој), и пре свега из хиндуистичке традиције. Махатма Ганди развио је идеју *Ахимса* (ненасиља) и *Сатјаграха* (инсистирање на истини, снага истине односно истрајности) као облика отпора колонијалном окупатору којим је на крају успео да га избаци са своје територије и донесе слободу свом народу. На западу носиоци су пацифистички покрети и лиге који се развијају од друге половине 19. века. „Отпор” се позива и на наслеђе Мартина Лутера Кинга (Martin Luther King Jr.).¹⁰

Парадокс је да су савремени стратегије које плаћају велике корпорације и обавештајни системи империјалних сила читаву идеју преузели и прерадили с циљем ширења неоколонијализма и контроле ресурса и геополитичких простора преко агената утицаја и посредника (проксија). Добро је примећено да се „Отпор” није појавио у Саудијској Арабији или држави која је савезник САД-а, него искључиво тамо где се актуелна власт супротставља геополитичким императивима и жељама САД. Но, истраживачима деловања ЦИА познато је да не постоји аспект духовног и интелектуалног ангажмана, нити вредносни и идеолошки систем који они нису по потреби користили и инструментализовали за (гео)политичке циљеве. Од руских стручњака за безбедност може да се чује да Британци и Американци према потреби финансирају и либерале и монархисте, и ултрадесничаре и комунисте, само ако њихово деловање у датим околностима води дестабилизацији противника. Отуд се и ненасиље лако инструментализује и претвара у идеологију која иза себе крије нимало ненасилне и безазлене циљеве.

⁹ Милошевићева контраобавештајна пропаганда настојала је да црно-белу заставу са песницом повеже са фашистичком и нацистичком иконографијом. Но, код младих људи она је могла да се повеже са бојама антикомунистичких ројалиста (четника) из Другог светског рата. Ова способност адаптације на различите локалне идеолошке дискурсе и традиције постаје један од важнијих метода деловања Канваса.

¹⁰ За генералну политичку историју ненасиља и Бобиову (Norberto Bobbio) поделу на пасиван и активан пацифизам видети: [Rodríguez Rodríguez and Díaz Anabitarte 2014].

ЦИН ШАРП И ИНСТРУМЕНТАЛИЗАЦИЈА НЕНАСИЛНИХ ПРОТЕСТА

Идеја пацифизма и борбе за мир била је такође једно од најважнијих оруђа Стаљинове односно међународне политике Коминтерне. Још у доба Вилија Минценберга (Willy Münzenberg) [McMeekin 2004] организовани су бројни међународни конгреси за мир као фронтovski паравани комунистичког система. Са истом праксом настављено је и после Другог светског рата, када су посебно на простору Западне Европе и Немачке подржаване еколошке и друге мировне организације које су за свој циљ имале управо избацивање америчких ракета са нуклеарним бојевим главама са овог простора. Но, и на овом пољу Американци су почели да преузимају *know-how*, да га прилагођавају својим потребама и укључују у свој борбени арсенал.

Тако се стиже до имена Цина Шарпа (Gene Sharp, 1928–2018), теоретичара кога с пуним правом називају „Макијавелијем...” или „Клаузевицем ненасилне борбе”. Човек чија је слава током последњих двадесетак година порасла до неслућених граница, следбеник Гандија, често описиван као наводни усамљеник, усамљени јахач и маргиналац, врхунски је изданак америчке безбедносно-корпоративне хладноратовске елите. У алтернативним круговима постоје истраживања и указивања на његове везе са америчким безбедносним сектором¹¹, но чини се да је Марси Смит (Marcie Smith) урадила до сада најбољу реконструкцију извора и места Цина Шарпа и његове теорије ненасилног деловања у укупном систему америчке спољне политике и интервенционизма [Smith 2019].

Шарпа је у најважнији интелектуални центар за креирање хладноратовске стратегије 1965. године, довео и регрутовао ни мање ни више него Томас Шелинг (Thomas C. Schelling). Шелинг је, што се често игнорише, чак и аутор покровитељског увода за Шарпову најпознатију књигу, односно монументалну тротомну докторску дисертацију *Политике ненасилног деловања*, која је одбрањена на Оксфорду 1968, а издата 1973. [Sharp 1973]. Она је настала управо током његовог рада у чувеном Центру за међународне односе Харвардског универзитета, интерно познатом као „ЦИА на Харварду”. Шелинг, економиста, добитник Нобелове награде за економију, један од најважнијих људи за развој теорије игара и стратегије уопште, развио је теорију игара управо као део америчке нуклеране хладноратовске стратегије. Шарпова стратегија ненасиља заправо је део укупног стратешког пакета деловања који је развио овај моћни интелектуални центар. У поменутом „Уводу” Шелинг управо то и тврди: „ово је књига која се бави стратегијама борбе”.

Шарпова истраживања у то доба финансира ДАРПА (Defense Advanced Research Projects Agency), агенција Министарства одбране одговорна за развој нових технологија за војску Сједињених Америчких Држава. Но, у поменутом центру су и Хенри Кисинџер (Henry Kissinger), Вилијем Банди (William Bundy), Семјуел Хантингтон (Samuel Huntington), Роберт Боуви

¹¹ Тијери Мејсан (Thierry Meyssan) је још 2005. објавио важан истраживачки чланак [Meysan 2005] на који је сâм Шарп прилично безуспешно морао да одговори [Sharp 2007].

(Robert R. Bowie), Збигњев Бжежински (Zbigniew Kazimierz Brzezinski), Сеймур Мартин Липсет (Seymour Martin Lipset), док је организациону основу обезбедио Дин Раск (Dean Rusk), будући државни секретар САД. Све то заједно обједињује најважније фондације (Форд, Рокфелер, Карнеги, Дилон), Пентагон и ЦИА. Шелинг, као и већи део ове екипе, деценијама је сарађивао са РАНД корпорацијом. У близини је био и универзитет МИТ (Massachusetts Institute of Technology), па је Шарп у периоду 1965–1970. учествовао у чувеном заједничком семинару ове две институције о Контроли наоружања где су између осталих били Кисинџер, Банди, Шелинг, Боуви, Пул (Ithiel de Sola Pool), Блумфилд (Lincoln T. Bloomfield) и Ростов (Walt Rostow).

Шарпова истраживања су иницијално започета као део пројекта *Камелот* који је Шелинг водио, а који се након обелодањивања само препраковао и наставио под другим именом. Ради се о комбинованој експерименталној психологији и стратегији. Шарп је остао у овом центру америчке обавештајне и стратешке делатности следећих тридесет година, да би 1983. основао сопствени „Алберт Ајнштајн институт” (ААИ). Све до 2004. године извори финансирања остале су поменуте фондације естаблишмента уз, пре свега, државни новац који добија преко НЕД-а.

Из овог периода најважнији допринос јесте књига *Учини́ти Европу неоосвојивом* [Sharp 1985] са Кенановом (George F. Kennan) похвалом и предговором у поновљеном издању. Шарп је своју теорију ненасилне друштвене борбе у том тренутку видео као део стратегије одбране западног света, као увођење система који би у време потенцијалне совјетске окупације западноевропских земаља требало да развије механизме отпора и нефункционисања простора, али и да након евентуалне окупације одржава перманентно отпор народа и друштва против Совјета. Треба свакако указати да је чувена операција *Гладио* имала врло сличан, ако не и идентичан мотив и наратив, али се бавила војном мобилизацијом и организацијом људи за терористичке акције и отпор окупаторима, али и њихових сарадника.

Дакле, Цин Шарп није никакав самостални хипи-активиста који машта о победи мира, слободе и демократије у свету, него врхунски стратег хладноратовске борбе чије је учење своју епифанију добило управо крајем Хладног рата и након њега, као главни метод америчког интервенционизма. Као што ће се видети, ненасилно деловање постаје основа за разраду стратегије хибридног деловања према непожељним режимима која функционише на више нивоа и укључује широку палету распрострањеног ненасилног деловања до директне војне интервенције.

Наравно, важан део укупне стратегије промоције Шарпа и овог метода било је прикривање његове војно-безбедносне позадине у мејнстрим медијима и на универзитетима. У интервјуу за *Ал Џазиру* 2011. године, Шарп се наводно чуди како су га боље разумели људи из војног естаблишмента него пацифистички активисти: „Ово је у почетку било изненађење. Понекад бих био позван да разговарам са пацифистичком групом, и они би ми увек били напорни јер сам говорио о прагматичној ненасилној борби, а они су говорили о веровању у ненасиље као етичком принципу.

Али када сам разговарао са публиком припадницима војске, они су то разумели, јер су знали стратегију и тактику. Људи из војске су то схватили пуно озбиљније. То важи за неколико различитих земаља где сам се сретао са људима из војске. И тачно је и данас: моја књига из 1973. године *Политика ненасилног деловања* била је веома повољно приказана у војним часописима у неколико земаља. То је далеко од онога што би људи очекивали” [Sharp 2011].¹²

Уз Шарпа славу је стекао и његов главни оперативац, пуковник војске САД Роберт Хелви (Robert Helvey), човек са богатим искуством у војној обавештајној делатности. Како он сâм појашњава, у војсци у којој је провео тридесет година добио је задатак да заврши политичке науке, затим је послат (прекомандован) у већ помињани Харвардов односно центар ЦИА-е за међународне односе где је провео период 1987/88. У то доба тамо је још увек био и Хантингтон, али важније за њега је то што је срео Шарпа [Spencer 2008]. Хелви је између осталог био и декан чувеног Колеџа за националну безбедност, на коме се обучавају оперативци DIA-е (Defence Intelligence Agency) спољне војне обавештајне агенције. На Харвард долази након што је као војни аташе неколико година провео у Бурми. Читавој причи о ненасилном деловању он приступа као штабски официр и почиње да разговара са Шарпом о инструментима које користи војска, односно о конкретним задацима: „Размишљајте о окружењу у којем се води сукоб. О правилима вежбања. О методологијама решавања проблема. О стратешким проценама. О оперативном планирању” [Spencer 2008]. Хелви заправо почиње практично да разрађује Шарпове увиде и препоруке у неку врсту директног оперативног приручника за ненасилно подривање и освајање власти. Пројекат „Алберт Ајнштајн института” с њим постаје убојито и разрађено практично оруђе које америчка администрација и естаблишмент, а затим и *дубока гржжава* примењују на свим оним тачкама где налазе некооперативне лидере, да би се прича на крају усмерила и на саму Америку.¹³

Хелви је прву практичну примену свог рада имао управо у Бурми коју је јако добро познавао. У периоду 1992–1998, чак петнаест пута је путовао у Бурму где је држао курсеве ненасилне стратегије борбе за врло шаролику домаћу опозициону публику, од којих су неки били укључени и у тероризам. Шарп је 1992. године такође путовао у Бурму да оцени квалитет и успешност Хелвијевог рада.

Но и неколико година пре тога Шарп је добио сатисфакцију да види своје идеје како се реализују на индикативним местима. И према сопственом признању био је присутан у Пекингу на Тргу Тјенанмен док су трајали познати протести које је војска окончала прилично бруталном

¹² У овом врло занимљивом интервјуу из 2011. године сазнајемо да је Џин Шарп 1983. у Дубровнику учествовао на међународној конференцији о ненасиљу. Он је оспоравао гандистичке и кинговске идеје о ненасиљу као моралној и духовној борби и говорио о томе као о предмету тактике и стратегије. Додајмо: војно-обавештајне тактике и стратегије.

¹³ Хагиографску повест о себи ова групација испричала је у документарном филму из 2011. *Како њочети револуцију* [Gene Sharp: How to Start a Revolution Trailer].

интервенцијом. Стратегије су већи успех доживеле у балтичким републикама СССР које су их масовно користиле 1991. у својој борби за самосталност. Како Клеменс (Walter C. Clemens Jr.) [Clemens 2001: 206] тврди, ове три државе су 1991. спровеле такозвану *Певајућу револуцију* како би спречиле совјетски војни пуч и на тај начин су мирним путем повратиле своју независност. Но пре тога лидери, активисти и организатори добили су прави тренинг у ненасилној борби који им је држао управо Џин Шарп. Његови радови на ту тему претходно су преведени на балтичке језике и обилато су коришћени у том периоду. О томе се налазе подаци у памфлету *Људска права и државни удар* у којем је Шарп један од аутора [Sharp et al. 1994]. Нимало случајно, хладноратовска стратегија употребљена је за стратешко разбијање противника и геополитичко одсецање од важних лука на Балтичком мору.

Као резултат претходних истраживања, али и наведених практичних ангажмана, Шарп је 1993. објавио чувену практично интонирану кратку књигу под називом *Од диктатиуре ка демократији* [Šarp 1999]. Касније је то преточено у оперативни, дефакто војни стратешки приручник *198. метода ненасилне борбе* који се штампао као интегрални део публикације. У додатку број 2 за четврто издање Шарп објашњава [Sharp 2010: 87] како је ова разорна књижица настала тражењем и за потребе бурманског покрета отпора и тамо је прво и објављена на локалном језику, а затим и двојезично у Бангкоку. Све до југословенске авантуре, фокус ААИ је био усмерен на Бурму и није имао већих глобалних реперкусија. Београдско-будимпештанска акција је права прекретница за Шарпа, Хелвија, ААИ и цео систем ненасилне борбе.¹⁴

Примерак бурманског издања књиге донет је у Београд, где је преведен и објављен у издању НВО *Грађанске иницијативе* у 4.500 примерака [Naumović 2006: 162]. Још важније од тога, Роберт Хелви је у организацији ЦИА-е и других делова америчке администрације у Будимпешти почео с тренингом двадесетак припадника организације „Отпор”, стварајући тиме прву ударну песницу свог будућег „глобалног СКОЈ-а”. Вођени Хелвијевим инструкцијама, уз око 25 милиона долара америчког новца, „Отпор” је дао значајан допринос делигитимисању Милошевићеве власти и његовом политичком поразу. Треба, међутим, напоменути да су многи од чланова „Отпора” неколико година раније били укључени у врло важне ненасилне протесте београдских студената и грађана, који су били обележени до тада невиђеном инвентивношћу, духовитошћу, стрпљивошћу, суздржаношћу итд. До сада није забележен податак да су Шарп и ААИ имали било какве контакте са тим дешавањима, као ни да су та искуства

¹⁴ Шарп у овом додатку, додуше, упозорава на епизоду из 1997. која ће тек касније имати важне последице. Један студент примерак књиге купљен у Бангкоку однео је у Индонезију где је она објављена код познатог издавача, с предговором Абдурахмана Вахида (Abdurrahman Wahid), будућег председника Индонезије. Вахид је тада био на челу највеће светске муслиманске организације Нахдатул уламе (Nahdatul Ulama), која је обухватала око 35 милиона људи. Тако је почело ширење ове књиге у бројне друге муслиманске земље.

користили за развој својих приручника, иако је доста материјала о протесту објављено.¹⁵

После Београда 2000. године, водећи чланови „Отпора” постају професионални револуционари који своје искуство институционализују са Хелвијем кроз пројекат Канваса и портала Канвасопедиа¹⁶, те почињу да попут савремених троцкиста извозе револуцију у десетине земаља. Остало је историја, углавном позната¹⁷, нарочито пострадалим народима који су се повели песмом слободе и наде коју је Канвасова сирена тако лепо певала.¹⁸

МЕХАНИЗМИ ШАРПОВЕ НЕНАСИЛНЕ ИНДУСТРИЈЕ

Хладноратовска генеалогичка Шарпове стратегије види се и по идеолошким основама целог подухвата обојених револуција. Подстицај за промене режима је увек фокусиран на залагање за људска права, демократију и слободне изборе, а против наводних аутократа и диктатора. Нарација о сукобу слободног света и тоталитаризма, прелила се у борбу за смену аутократских и диктаторских режима и наводно успостављање либералне, плуралистичке и изборне демократије у свим државама које су предмет интервенције.

На низу примера могло је да се види како западни медији врше припрему тиме што неког политичког лидера који је некооперативан одједном почињу да називају диктатором или аутократом (Садам Хусеин, Слободан Милошевић, Едуард Шеварднадзе, Хосни Мубарак, Никола Груевски), који су до јуче били сарадници и хваљени реформски лидери, гаранти стабилности.¹⁹

Оно што, пре свега, одликује Шарпову *ненасилну индустрију* јесте широка палета метода и слогана укључујући и духовитост, мимове, даривање цвећа полицајцима и сл. Све се то користи да се придобије што

¹⁵ Нпр. *Buka u modi, izbor najboljih parola, transparenta, grafita*, Beograd 1997; *O studentima i drugim demonima: etnografija Studentskog protesta 1996–97*, uredila Gordana Gorunović, zbornik radova studenata etnologije i antropologije Filozofskog fakulteta u Beogradu. Лидери тадашњег протеста тврде да није било контаката са њима, да је од структура које се везују са ЦИА-е био присутан Данијел Сервер (Daniel Serwer) из озлоглашеног Института за мир. Шарп и Хелви појављују се од 1998, дакле од појаве „Отпора” током неуспелог студентског протеста 1998, отпочетог поводом Закона о универзитету.

¹⁶ Један део „Отпора” покушао је најпре да се претвори у политичку партију и узео је учешће на фактички првим стварно слободним парламентарним изборима у Србији 2003. године. Добили су незнатан број гласова (63.000 или 1,6%) и тиме је изборна авантура покрета била окончана. Део функционера се утопио у једну од највећих мејнстрим странака – Демократску странку. Овај модел поновио се и на другим местима, као што је Украјина после 2004, чиме се показује хибридна природа целог подухвата. Наиме, структуре које изводе „цветну револуцију” имају један задатак, а вршење власти после преврата резервисано је за неке друге актере.

¹⁷ За улогу Шарпових ученика у Арапском пролећу видети: [Јанковић 2020: 153–155]; за дешавања у Тунису [Савин 2013: 64]; о деловању на постсовјетском простору [Нарочнићкаја 2008]. О резултатима таквог деловања у Украјини видети: [Byshok and Kochetkov 2014].

¹⁸ На десетогодишњицу од београдског преврата новинарка магазина *Време* направила је занимљив преглед каријера „отпораша” у протеклом периоду. Видети: [Gligorijević 2010].

¹⁹ Слободан Јанковић је описао како се то десило са лидерима Туниса, Алжира и Египта приликом припрема такозваног Арапског пролећа [Јанковић 2020: 144–147].

већи број пре свега младих људи, да се тиме повећа антипатија према но-сиоцима власти, смањи и уништи њихов легитимитет и да се у крајњем исходу смени „диктаторска” власт. Овде се неће детаљно улазити у прак-тичне методе саме ненасилне борбе јер о томе се све може наћи на сајту *Канваса*. Његови лидери о томе су објавили читав низ публикација и књига које су јавно доступне на свим водећим светским језицима.²⁰

Из свих примера схвата се да се након тога доводе кооперативни или унапред припремљени лидери који ресурсе и економски простор предају страним корпорацијама, корупцијом разарају државне подсистеме и разара-ју безбедносни систем државе. Некад као у случају СРЈ настављају и њено физичко цепање. По правилу, држава се све више задужује, расту социјал-не разлике, а пре свега се банкарско тржиште и тржиште осигурања, дакле кључни финансијски токови препуштају страним компанијама.

По правилу, напореда с тим иде и културна, антиидентитетска ре-волуција која се спроводи преко масовних медија, система образовања и популарне културе (наравно, посредством корумпираних делова елите, агената утицаја и „корисних идиота”). Њен основни правац је разарање традиционалне породице као основне ћелије одбране сваког друштва, разарање других облика аутентичног организовања људи, ширење порно-графије и револуција сексуалности. С тим иде и прогон традиционалних религија из јавне сфере и образовања.²¹

Тек касније обичан народ почиње да увиђа о чему се ради и каква је штета направљена држави, али је тада врло тешко или готово немогуће ствари вратити уназад. На све начине спречава се да родољуби и неока-љани људи преузму власт. Шарп тако међу задатке ставља и „спречавање нове диктатуре”, односно спречавање да аутентични представници на-рода преузму власт и заштите оно што могу.

Из богатог методолошког арсенала може се истаћи неколико илустра-тивних примера. Шарп је против преговарања са влашћу [Sharp 1999: 18]. Он тврди да је неопходан конфликт после кога може да дође предаја власти. Залаже се за штрајкове, бојкоте, протесте и све врсте акција које подра-зумевају одбијање сарадње с влашћу.

Он тврди да је насилан отпор често потребан, но да се он мора одвоји-ти од ненасилног и да морају ићи паралелно. Истиче се неопходност посто-јања мастер плана и читавог низа тајних делатности (додајмо ту и црну пропаганду). Он говори о четири могућа сценарија за промену режима:

²⁰ Свих пет публикација, практичних водича, видети: [canvasopedia.org/publications/]. На порталу су и 12 препоручених књига других аутора од којих неколико посебно разматрају улогу духовитости у ненасилним протестима и револуцијама. Видети: [canvasopedia.org/].

²¹ Током извођења преврата, радикализам (укључујући и верски) игра изузетно важну улогу. У Египту и другим муслиманским земљама радикални исламизам је подстицан и коришћен паралелно са ненасилним деловањем Канваса. У Украјини 2014. главну улогу у државном преврату имали су припадници неофашистичких паравојних снага *Десној сектор*, као што је у низу земаља инструментализован конзервативни национализам. Но, након смене режима ове снаге се сузбијају, потискују и маргинализују, како би се власт, посебно у сектори-ма идентитетске политике предала универзалистима, реформаторима, либералима, односно левичарима разних провенијенција.

конверзија, акомодација, ненасилна принуда и последњи дезинтеграција, односно распад режима [Šarp 1999: 38–39].

У Србији је, нпр., 2000. године ишао читав низ паралелних акција, које су укључивале и ове ненасилне, али и црне операције западних служби међу које су се убрајала и убиства високих функционера власти, као и убиства јавних личности која је требало приписати режиму.²² У Украјини се 2014. године врло брзо, од ненасилног отпора прешло на оружану борбу са органима безбедности, где се показало да су опозиционари имали потпуно припремљену и утренирану војску. У Сирији и Либији на терену су врло брзо превазишли ненасилну фазу и прешли на оружане интервенције у којима је Запад често користио своје дојучерашње исламистичке противнике, затворенике у Гвантанаму.

Кључ је увек борба за неопредељене и задобијање њихових симпатија на све начине. Ненасилно протестовање управо томе служи – води ка унутрашњем подривању режима. Паралелено се обавља и врбовање припадника елите, а пре свега припадника безбедносних служби да пређу на другу страну. Подривање морала војске и полиције спада међу приоритете. Још један важан метод је прављење паралелне владе коју власти пријатељских великих сила и других земаља почну да признају [Šarp 1999: 77]. Хуан Гваидо (Juan Guaidó) у Венецуели је карактеристичан пример.

НАПОМЕНА О СУДСКОЈ ДИКТАТУРИ

Идеја ненасилне промене власти коју Шарп и „Канвас” данас симболизују наставља да се развија и после његове смрти. Стога би требало кратко указати на један нови, веома занимљив облик који су САД развиле и примениле у Латинској Америци током протекле деценије. У питању је такозвана *судска* или *правосудна диктатура*. Аутор овог чланка је на другим местима писао детаљно о феномену судске диктатуре [Ђурковић 2018], као и о начину на који се она примењује у Латинској Америци [Ђурковић 2019] за подривање и смену режима који нарушавају принципе Монроове доктрине.

Американци су током седамдесетих и осамдесетих година у овом простору углавном подржавали разне облике фашистичких диктатура (Бразил, Чиле, Парагвај). Кад им је требало, заменили су их неолибералним квазидемократијама, али је у много држава победила антиамеричка демократска власт која је почела да штити ресурсе, да сузбија интересе америчких корпорација, да улаже велики део буџета у развој образовања,

²² До данас су суштински неразјашњења убиства некадашњег министра одбране Павла Булатовића, директора ЈАТ-а Жике Петровића, Жељка Ражнатовића Аркана, високог функционера СПС у Војводини Бошка Перошевића, четворице убијених чланова СПО-а на Ибарској магистралу, два атентата на Вука Драшковића као и убиство Ивана Стамболића. Ово важи чак и за случајеве где постоје правоснажне пресуде (нпр. убиство Стамболића) где је очигледно да стварни налогодавац није откривен. У оваквим ситуацијама иза убиства могу да стоје или страни наручиоци (елиминација делова режима или *false flag* акције), режим (елиминација противника, одметнутих делова система или непожељних сведока) или одметнути делови, фракције режима који се обрачунавају с другима, уклањају сведоке итд.

здравства и да једноставно води суверену политику развоја и благостања за свој народ. Некима попут Бразила порасле су и међународне амбиције, углед, престиж и капацитети деловања, а кад се направила и регионална координација лидера такве провенијенције, и кад су Кинези почели да инвестирају у ове државе, у Вашингтону и Ланглију су се попалиле црвене лампице.

Овога пута Американци су почели да васпостављају *Монроову доктрину* преко судске диктатуре. Наиме, почев од самих САД, већ дуго се промовише идеја да судови не примењују већ стварају право својим одлукама. Дакле, пресуђују изразито политичка питања, суспендујући овлашћења парламента, односно демократске одлуке представника народа. Сада су ту врсту „америчке болести” почели да извозе где год могу по свету, а посебно важно је било ово дешавање у Латинској Америци, јер су од Еквадора, преко Аргентине, Бразила, Мексика управо преко подобних судија обарали популарне лидере – Рафаел Кореја (Rafael Correa), Кристина Киршнер (Cristina Kirchner), Лула да Силва (Lula da Silva). Успостављање диктатуре и спровођење државног удара много је скупље и захтевније од корупције неколико судија, који су или студирали у САД или тамо боравили на издашним стипендијама и специјализацијама. Популарни лидери водили су рачуна о другим стварима, али не и о томе да управо судије могу својим одлукама да их спрече да се кандидују и победе на изборима. Нимало случајно деловање правосуђа у Бразилу током импичмента Дилме Русеф (Dilma Rouseff) и спречавања Лула да Силве да се поново кандидује, ишло је са класичним *канвасовским* уличним протестима и њиховом *жуиџом љаиџом* каква је могла да се види од Русије, Македоније до Београда, гдегод су овакве структуре биле присутне.

КОНТРАОБАВЕШТАЈНА ЗАШТИТА

Поучени искуствима других земаља, лидери, безбедњаци и тактичари у државама које су заинтересоване да бране своју независност и суверенитет, почели су да истражују и унапређују механизме и стратегије заштите од обојених револуција.

Наиме, као што су обојене револуције једна врста иновираног облика државног преврата, тако и контраобавештајна и безбедносна заштита од обојених револуција мора да се заснива на моделима заштите од свих сегмената подривања система који у крајњем исходу воде преврату²³. Наравно, и те технике морају да се иновирају у складу са огромном улогом интернета, наводно ненасилном природом преврата, и другим савременим техникама пропагандног деловања.

Овде треба поћи од превентиве, дакле од праћења и регистравања делатности страних обавештајних структура, њиховог деловања на терену и врбовања, како људи ван државног система, тако и много више оних у

²³ За класичну контраобавештајну заштиту од државних преврата видети: [Парезановић 2013: поглавље 8, стр. 369 и даље].

њему. Посебно осетљиве тачке су медији, универзитети, академије наука, невладине организације, навијачке групе и партијске елите.

Но, увек је добро почети од контроле токова новца. Неко мора да финансира овакве ствари, да обезбеди новац или у земљи, или да га у њу унесе и преусмери ка актерима. Стога посебно треба водити рачуна о страним лобистима и финансијерима, као и о шверцовању, односно не-легалном убацивању нерегистрованог новца (готовине) у земљу. Према сведочењу пуковника Хелвија, западне структуре су успеле да за „Отпор” обезбеде око 25 милиона долара и да тај новац убаци у земљу. За то је била потребна значајна логистичка подршка, која је морала да укључи и покровитеље који се налазе унутар система (врбоване).

Поучени искуством Првог светског рата када су Немци и Британци до 1917. водили прави пропагандни рат на њиховој територији око уласка или неуласка САД у рат, Американци су у предвечерје наредног рата 1938. донели чувени *ФАРА акти* (*Foreign Agents Registration Act*), односно Закон о обавезном регистравању страних агената. Од тада је уведена обавеза да се сваки новац који долази изван земље за лобирање страних субјеката обавезно региструје и да онај ко га прима буде прецизно означен као страни лобиста (агент страних интереса). Русија је 2015. донела готово идентичан закон да би спречила пре свега субверзивно деловање Сорос фондације на њеном тлу. У последње време, у Француској и Немачкој, воде се свеобухватне, детаљне, јавне и политичке расправе у погледу потребе да и ове две земље на сличан начин ограниче деловање страних лобиста.

Закон сâм по себи не решава све проблеме, али сузбија бар један њихов део. Остаје задатак да се спречи шверц новца, као и његова пре-намена ако уђе другим каналима. Отуд је веома важно одржати функционалност система државне администрације и спречавати инфилтрацију страних обавештајних система у њих. У принципу као што ћемо видети то је затворен круг који почива на поверењу и постојању легитимитета система власти и њених органа и манифестација.

Највећа новост коју носе савремене обојене револуције јесте употреба интернета. Посебно је током Арапског пролећа (највише у Египту), а и приликом неуспешног удара на Ердогана 2013. године, интернетска инфраструктура посредством друштвених мрежа коришћена као средство мобилизације, координације и повезивања пучиста са инструкторима на терену и у САД. Живимо у свету у којем, посебно за млађу и средњу генерацију која даје масовност демонстрацијама, интернет као средство информисања игра далеко већу улогу од свих других медија. Отуд је у савременим превратима у организацији и пропаганди контрола интернета и доминација на њему важнија од новина, радија, а понекад и од телевизија.²⁴ Стога је изузетно важан сегмент контраобавештајне зашти-

²⁴ Приликом посете Ирану у фебруару 2020. године домаћини су аутору овог рада показали слике стотина ботова, Иранаца у дијаспори који из Албаније и Француске воде интернет ратове против сопствене земље за рачун западних обавештајних система, односно такозване иранске опозиције у егзилу.

те снажан мониторинг интернета и друштвених мрежа, и оспособљеност за привремено искључивање одређених сервиса са своје територије – то раде Кина, Русија, Турска, а чак је и Црна Гора 2016. године на дан избора искључила апликацију *вајбер* као најпопуларнију апликацију за размену података.

Ту такође спада и прављене, подстицање и популарисање домаћих друштвених мрежа и апликација (Руси, Кинези) које не контролишу Американци или друге сајбер силе. Тако је Индија у јуну 2020. године после оружаног инцидента забранила употребу *џик-џок*, *ви чеџа* (*WeChat*) и још 58 других кинеских апликација у интересу државне безбедности.²⁵ Три године раније Министарство одбране је већ наложило да се не користе 42 апликације. Сада је влада изашла са оптужбама да ове апликације користе приватне податке индијских грађана и да се много тога слива у безбедносни и административни систем Кине. Раније су и неки амерички сенатори тражили истрагу поводом сличних проблема, а у јулу 2020. су и САД забраниле *џик-џок* апликацију, што показује да су и друге силе у међувремену оспособљене да слично као и Американци раније, преко интернета подривају безбедност других земаља. Увек је кључно где се физички (географски) налазе сервери, односно која држава може физички да их контролише и по потреби заустави. Стога све већи број значајних сила настоји да омогући себи да по потреби искључи свој интернет систем из глобалне мреже.

Изузев затварања мрежа, потребно је опремити и извежбати и домаће јединице за рат на интернету: од оних који воде пропагандни рат са ботовима, преко оних који надгледају субверзивну употребу друштвених мрежа, до оних који штите оперативне софтверске системе (електро-енергетике, здравства, саобраћаја, водоснабдевања, телекомуникација, поште) од хакерских упада и диверзија споља.

Као важан сегмент у низу случајева показала се способност власти да мобилишу сопствене присталице и демонстрирају већу подршку и снагу од оне коју имају протестанти. Милошевић је још 1991. приликом мартовских дешавања у Београду организовао такав скуп својих присталица на Ушћу, а 1996. године организовао је такозвани контрамитинг тако што је довео у Београд своје бројне присталице да се супротставе грађанима и студентима који су протестовали и шетали три месеца зарад признавања победе опозиције на локалним изборима. Касније су то почели да примењују разни политичари. Груевски је у Македонији то врло добро показао, тако што је на сваки покушај протеста опозиције изводио три пута већу масу на улице. То му је између осталог помогло да се на власти одржи још три године упркос томе што су његови противници имали подршку извана.

Као и у свим другим облицима преврата, неопходно је физички заштити државне институције, државну и друге важне ТВ станице, а пре

²⁵ [India bans 59 Chinese apps including TikTok, WeChat, Helo, 2020].

свега парламент као симбол контроле државне моћи²⁶. Такође и седишта инфраструктурне мреже и комуникационих канала. У Србији се 2000. године велики сукоб дешавао око рударских копова на које је опозиција ушла.²⁷

Ту такође спада и заштита свих облика саобраћанијих комуникација, спречавање образовања илегалних прислушних центара, заштита електроенергетског система и животне средине (потенцијалне мете за преузимање, саботажа, манипулисање па чак и тероризам), а пре свега обезбеђивање несметаног и сигурног система и токова комуникације за носиоце власти и безбедносне структуре државе приликом напада, протеста, односно покушаја извођења обојене револуције.

Да би све то могло да функционише неопходно је задовољити основне контраобавештајне услове, који се увек свode на спречавање инфилтрације у безбедносни систем (полиција, тајне службе, војска) и обезбеђивање њихове лојалности и функционалности ланаца команде. Исто важи и за политичку хијерархију.²⁸ Саставни део деловања је стална борба за срца и душе обичних људи, дакле непрестани пропагандни рат. Мора постојати адекватан одговор на сваку лаж, манипулацију, шармантни потез, цвет поклоњен полицајцу, мим на интернету, сваки покушај да се од лидера опозиције праве жртве, од студената пребијена деца итд.

И коначно, као што је на примеру судске диктатуре показано, принцип ненасилне промене власти стално еволуира па се томе мора прилагођавати и контраобавештајна заштита. Дакле мора се водити рачуна где судије иду на специјализацију, с ким се друже, а у неким случајевима чак и коју судску доктрину заступају. Управо САД представљају државу у којој су идеолошки задојене судије начиниле највећу штету једној савременој нацији.

²⁶ Пошто је велики број обојених револуција завршавао освајањем парламента као некој врсти понављања троцкистичког јуриша на Зимски дворца 1917, у Србији су се од 2020. власт и безбедоносни системи сетили да у време избора тај простор превентивно покрију одређеним актерима спречавајући могућност да било ко озбиљан поведе масу и демонстрира. То је решено ангажовањем групе наводних опозиционара који су у недељи пред изборе прогласили своју наводну власт у земљи, поставили озвучење, донели заставе и пуштали патриотску музику и наставили да седе испред до дан-два дана након избора. Медији у исто време уопште нису извештавали да се било шта дешавало на том простору. Но свега 15 дана после избора почеле су врло насилне демонстрације управо на том месту.

²⁷ Рудари уз студенте имају највећу симболичку тежину, јер представљају групе у којима је немире немогуће сузбити или применити насиље без велике симболичке штете по режим и државу.

²⁸ Пре пет година аутор овог рада посетио је једну геостратешки веома важну државу у којој се сукобљавају интереси и вектори утицаја Русије и НАТО система. У њој је на пример забрањено деловање Фонда за отворено друштво, али преко *Чивенинг схијпендија* (Chevening scholarship) постоји регрутација младих да студирају на западу и онда се враћају у своју државу. Такође је забрањен рад НЕД-а (National Endowment for Democracy), али се велики посао обавља преко УСАИД-а (United States Agency for International Development) који посебно ради на обнови локалне инфраструктуре сарађујући на тај начин блиско са градоначелницима и локалном самоуправом (уз то и регрутујући сараднике међу њима). Јасна је логика на основу које ће за пет до десет година кад се ти људи успну у средње и највише ешалоне власти ова земља логично клизити ка Западу.

ОБОЈЕНЕ РЕВОЛУЦИЈЕ КАО ДЕО ХИБРИДНОГ СИСТЕМА

На крају мора се водити рачуна о томе да су ненасилне акције део укупног хибридног система деловања који подразумева и укључује грађању наступа. Креће се наике од ненасилних протеста, и информативних ратова, са идејом да се као паралелни ток фаворизује нека политичка групација или кандидат на изборима. Ако та опција изгуби, прогласе се неважећим и покраденим избори и појачавају се протести. У међувремену се користе други облици хибридног деловања укључујући тероризам, ширење страха и дестабилизација. Циљ је да се изведе довољан број људи на улицу, да се упадне у скупштину и преузме нека од институција, изгласа ново руководство које онда покушава да преузме све остале институције путем државног преврата. У међувремену се „буши” систем власти, и преко регрутованих људи у њему чини да он постане неефикасан и неспособан да адекватно одговори на овај изазов.

Уколико и то не успе прелази се на виши ниво хибридних сукоба где придлазе атентати, хапшења политичких лидера, дакле класични државни преврат (Турска, 2016). Уколико држава нема довољно снаге да то спречи, а протестанти немају снагу да реализују преврат, иде се на грађански рат, као у Сирији или уз војну интервенцију споља, као у Либији. Стога се о обојеним револуцијама не сме размишљати као о наивним ненасилним игријама. Крајњи исход и циљ сваке ненасилне борбе је смена власти, што повлачи и тероризам и војну интервенцију и грађански рат²⁹.

Кључ, је дакле изнад свега контролисати елиту и држати народ на својој страни. И знати у име којих вредности се то ради – то не сме да буде одбрана голе власти, него одбрана аутентичног система вредности и смисла.³⁰ На крају то се своди на одбрану идентитета, традиционалних вредности и институција, а данас пре свега породице у којој се све то најпре добија, формира и репродукује.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Глазунов, Олег (2006). *Государственный переворот, Стратегия и технология*. Москва: ОЛМА-ПРЕСС Образование.

Ђурковић, Миша (2015). *Случај Коминтерне: Културна политика и систем тајне безбедности. Лейоис Мајице српске*, бр. 495, јануар-фебруар, 64–81.

²⁹ Постоје случајеви (Сирија) у којима су лидери држава свесно улазили у грађански рат, верујући да не постоји други излаз ни за њих ни за земљу. Неки други су пак проценивали да је мање зло ако се повуку са власти, оду у емиграцију, или сами себе жртвују, да би избегли братоубилачке ратове и разарање земље, верујући да ће у неким другим условима народ успети да скине наметнуту власт и врати контролу над својом судбином.

³⁰ Постоји једна велика дилема у стратегији владања и одбране када су у питању угрожене земље. Ако се испостави да се власт користи за значајну корупцију и богаћење виших слојева или за посебне привилегије чланова владајуће партије, сва нарација о одбрани земље и вредности врло лако губи легитимитет – противници и страни фактор ће лако показати бахатост и тиме дезавуисати власт. С друге стране, невођење рачуна о томе ко контролише финансијске и пословне токове у земљи, лако може да отвори простор за спољну корупцију те мобилизацију бизнисмена и њихових средстава и утицаја за потребе страног фактора.

- Ђурковић, Миша (2017). Културни делатник као агент утицаја. *Зборник Мајџице српске за друштвене науке*, LXVIII(161): 1–12.
- Ђурковић, Миша (2018). Роберт Борк и проблем судске диктатуре. *Анали Правног факултета у Београду*, LXVI(3): 185–209.
- Ђурковић, Миша (2019). Судска диктатура као инструмент обновљене Монроове доктрине. У: *Државни поредак: суверенитет у времену глобализације*, Београд: САНУ, 135–156.
- Јанковић, Слободан М. (2020). *Блискоисточна криза: рај без мира*. Београд: Катена мунди.
- Нарочницкая, Наталия (ред.) (2008). *Оранжевые сети: от Белграда до Бишкека*. Санкт-Петербург: Алетейя.
- Наумов, Александр Олегович (2014). «Цветные революции» на постсоветском пространстве: взгляд десять лет спустя. *Государственное управление, Электронный вестник*, XLV, август, 148–178.
- Панарин, Игор Николајевич (2019). *Хибридни рај, теорија и пракса*. Београд: Клуб генерала и адмирала Србије и Удружење Милутин Миланковић.
- Парезановић, Марко (2013). *Полијички преврај, савремени тероризм*, Београд: НСПМ.
- Савин, Леонид (2013). *Од шерифа до терористе*. Београд: Мир.
- Саундерс, Френсис Стопор (2014). *Хладни рај у култури*. Београд: Досије.
- Byshok, Stanislav and Alexey Kochetkov (2014). *Neonazis & Euromaidan: From Democracy to Dictatorship*, Москва: Книжный мир. Third edition.
- Clemens, Walter C. Jr. (2001). *The Baltic Transformed: Complexity Theory and European Security*. Rowman & Littlefield Publishers.
- Conti, Gregory and John Surdu (2009). Army, Navy, Air Force, Cyber: Is it Time for a Cyberwarfare Branch of the Military. *Information Assurance Newsletter*, XXII(1): 14–18.
- Ђурковић, Миша (2001). *Поредак, морал и људска права*. Београд: Институт за европске студије.
- Fouskas, Vassilis and Bülent Gökay (2005). *The New American Imperialism, Bush's War on Terror and Blood for Oil*. Praeger.
- McMeekin, Sean (2004). *The Red Millionaire: A Political Biography of Willi Münzenberg, Moscow's Secret Propaganda Tsar in the West, 1917–1940*. Yale University Press.
- Mearsheimer, John and Stephen Walt (2007). *The Israel Lobby and US Foreign Policy*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Naumović, Slobodan (2006). Отпор! као postmoderni Faust. *Филозофија и друштво*, 31: 147–194.
- Rodríguez Rodríguez, Angélica and Aitor Díaz Anabitarte (2014). Revoluciones de color, noviolencia y movimientos sociales: Отпор en Serbia, *Revista CIDOB d'Afers Internacionals*, 105: 89–116.
- Sharp, Gene (1973). *The Politics of Nonviolent Action*. Introduction by Thomas C. Schelling. Prepared under the auspices of Harvard University's Center for International Affairs, Porter Sargent, Boston, III.
- Sharp, Gene; Bruce Jenkins and Charles Norchi (1994). *Human Rights and Coups d'Etat* (pamphlet). Occasional Paper no. 2. International League for Human Rights, New York.
- Sharp, Gene (2010). *From Dictatorship to Democracy*. New York: Albert Einstein Institute. Four edition.
- Spencer, Metta (2008). Training Pro-Democracy Movements: A Conversation with Colonel Robert Helvey. *Peace magazine*, XXIV(1): 12.
- Sun Cu (2012). *Умеће ратовања*. Београд: Ризница (prevod Aleksandar Ignjatović).
- Ѕарп, Џџин (1999). *Од диктатуре до демократије*. Београд: Грађанске иницијативе.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Сурков, Николаи (2011). Американский „отец” арабских революций. *Независимая газета*, 18. 2. 2011. Доступно на: https://www.ng.ru/world/2011-02-18/1_revolutions.html. Приступљено: 25. 7. 2020.

- Canvasopedia.org/publications/. Доступно на: <https://canvasopedia.org/publications/>. Приступљено: 24. 7. 2020.
- Center for Applied Nonviolent Action and Strategies. Доступно на: www.canvasopedia.org. Приступљено: 23. 7. 2020.
- Glorigijević, Jovana (2010). Dnevnik jedne mladosti, *Vreme*, 15. 7. 2010. Доступно на: <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=940794>. Приступљено: 25. 7. 2020.
- India bans 59 Chinese apps including TikTok, WeChat, Helo (2020). Доступно на: <https://economictimes.indiatimes.com/tech/software/india-bans-59-chinese-apps-including-tiktok-helo-wechat/articleshow/76694814.cms>. Приступљено: 25. 7. 2020.
- List of Gropus designated terrorist organisations by the UAE (2014). Доступно на: <https://www.thenational.ae/uae/government/list-of-groups-designated-terrorist-organisations-by-the-uae-1.270037>. Приступљено: 23. 7. 2020.
- Sharp, Gene: How to Start a Revolution Trailer (2011). Доступно на: https://www.youtube.com/watch?v=CVqgde1We8E&list=PLIIKOG14w16TIBWqI_81rmTsiROvHgNAs. Приступљено: 23. 7. 2020.
- Smith, Marcie (2019). Change Agent: Gene Sharp's Neoliberal Nonviolence (Part One), *Non-site.org*, 10. 5. 2019. Доступно на: <https://nonsite.org/article/change-agent-gene-sharps-neoliberal-nonviolence-part-one>. Приступљено: 23. 7. 2020.
- Meyssan, Thierry (2005). The Albert Einstein Institution: non-violence according to the CIA, 04. 01. *Voltairenet.org*. Доступно на: <https://www.voltairenet.org/article30032.html>. Приступљено: 25. 7. 2020.
- Mohajer, Reza (2018). *Social Movements in Iran and the Trends of Political Expressionism*. University of Hawai'i, Mānoa (doctoral thesis). Доступно на: <https://scholarspace.manoa.hawaii.edu/bitstream/10125/62697/2018-05-phd-mohajer.pdf>. Приступљено: 25. 7. 2020.
- Sharp, Gene (2007). Corrections, An Open Letter from Gene Sharp, 12 June. *Voltairenet.org*. Доступно на: <https://www.voltairenet.org/IMG/pdf/CORRECTIONS-2.pdf>. Приступљено: 25. 7. 2020.
- Sharp, Gene (2011). Q&A with Gene Sharp. *Al Jazeera*, 6. 12. 2011. Доступно на: <https://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2011/12/201112113179492201.html>. Приступљено: 25. 7. 2020.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

COLORED REVOLUTIONS AS A PART OF THE HYBRID WAR

by

MIŠA ĐURKOVIĆ
 Institute for European Studies
 Trg Nikole Pašića 11, Belgrade, Serbia
 mdjurkov@gmail.com

SUMMARY: In this paper, the author analyzes the phenomenon of so-called colored revolutions. He presents them as part of a hybrid war, aimed at regime change in countries that are in conflict with Anglo-American and corporate interests. The work of Gene Sharp, Machiavelli of the nonviolent warfare, and then of the organization Resistance and its later transformation into Canvas is analyzed. Article displays the evolution of these methods, but also points to potential counter-intelligence activities that protect countries from colored revolutions and violent coups.

KEYWORDS: colored revolutions, Resistance, hybrid war, Gene Sharp, nonviolent struggle, coup d'état

UDC 070(4)
UDC 32.019.5(4)
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2075329S>
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

УЧИНАК 'СЕДМЕ СИЛЕ' У ПРОПАГАНДНОМ РАТУ – О ДОМЕТИМА ЈЕДНЕ АНАЛИЗЕ

УРОШ В. ШУВАКОВИЋ

Универзитет у Београду, Учитељски факултет
Краљице Наталије 43, Београд, Србија
uros.suvakovic@uf.bg.ac.rs

САЖЕТАК: На основу претходно теоријски одређеног појма пропаганде и политичке пропаганде, у раду се анализира политичко-пропагандно деловање западних медија током југословенске кризе, а у функцији разбијања друге југословенске државе. По свом карактеру она је била „пропаганда рата” и, у одређеним интервалима, „ратна пропаганда”, док су предмет стигматизације били Срби, те је отуда она имала изразито антисрпски карактер. Непосредни повод за ову анализу су научна истраживања др Слободана Вуковића, везано за југословенску кризу, улогу иностраних (аустријских, немачких, британских и америчких) штампаних медија у развијању антисрпске пропаганде као подлоге за разбијање Југославије и рат против српског народа и Србије. У свим својим радовима (2000–2018), а нарочито у последњој синтези у две књиге *Срби у нарајиву Зайага: „Хуманијарна” НАТО инјервенција*, Вуковић успешно аргументује тезу о стогодишњој континуираној антисрпској пропаганди и на њој заснованој политици Запада у односу на Србе, што је последица у највећој мери немачког реваншизма за изгубљена два светска рата, али и резултат других интереса западних сила.¹

КЉУЧНЕ РЕЧИ: западна штампа, антисрпска пропаганда, Југославија, деведесете године 20. века

¹ Рад је инспирисан објављивањем двокњижја Слободана Вуковића *Срби у нарајиву Зайага: „хуманијарна” НАТО инјервенција*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића и Београд: Институт друштвених наука, 2018. (I, 438 и II, 526 стр.).

ИСТРАЖИВАЊЕ АНТИСРПСКЕ ПРОПАГАНДЕ КАО ВАЖАН АСПЕКТ НАУЧНОГ ПРОУЧАВАЊА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ И СРПСКЕ КРИЗЕ

Иако савремени теоретичари везују пропаганду за развој масовних медија „будући да у свим аспектима није могућа без коришћења поменутих” [Милетић и Милетић 2017: 271], она има дугу предисторију која се протеже и у време када масовни медији нису ни постојали. Тако њене корене Славујевић види у старом веку, аргументујући да се још у то доба могу уочити готово „све основне технике пропаганде” као и различита пропагандна средства, при чему је „све што је стајало на располагању коришћено у пропагандне сврхе” [Slavujević 1996: 162], а посебно наглашава важност државне пропаганде традиционалних држава. Ипак, сâм термин пропаганда јавља се касније и први га употребљава 1584. папа Гргур XIII у були којом успоставља језуитски ред² и даје му у надлежност „пропагирање и одбрану вере”. Политичка пропаганда је револуционарни појам којим је означена делатност алзашког удружења *Propagande*, које је афирмисало идеје француске буржоаске револуције [Slavujević 2009: 11].

Иако постоји мноштво одређења појма „пропаганда”, ми сматрамо прихватљивом оно које ову активност дефинише као „ширење идеја и ставова ради стварања спремности за одређени начин поступања” [Рот 2014: 470]. Овом дефиницијом кратко и језгровито су сажете активности и услови под којима се одвија пропаганда: а) шире се неке (политичке, комерцијалне...) идеје и ставови, б) то се врши са одређеном намером³ и циљем, в) намера и циљ су да се код појединаца изазове поступање на одређени начин, односно одговарајућа активност (акција) [видети: Milosavljević 1977], у складу са интенцијом пропагандиста. Начин на који функционишу масовни медији и количина информација које производе на дневном нивоу, иде у прилог пропагандистима. „Савремени човек више чита, слуша и гледа, али изгледа да све мање сумња. Када су очи и уши претерано запослене, разум нема ни времена ни снаге ни воље да ради, и задовољава се тиме да *ћасивно ђрима ђоруке*, а не да их критички просуђује и осуђује” [Šušnjić 1999: 174]. Када је реч о политичкој пропаганди, она је специфична по томе што је њен циљ утицај на политичко понашање људи (појединаца, нпр. бирача) и друштвених група (нпр. ратних ветерана, запослених са нижим примањима, страначких присталица итд). У том смислу, политичка пропаганда је „планска и организована активност на обликовању, представљању, ширењу политичких садржаја, на придобијању људи и обезбеђивању њихове подршке одређеном политичком садржају и њиховим носиоцима” [Slavujević 2009: 11]. Сходно организованости и испланираности персуазивне активности, политичка пропаганда се разликује од политичког убеђивања, које је засновано на спонтаности,

² *Ascendente Domino*. Потоње папе у 16. и 17. веку су институционализовале пропагандну делатност кроз оснивање посебног института за пропаганду католичанства и колегијума за образовање оних који се њоме баве [Slavujević 2009: 11].

³ „Пропагандна намера” [Славујевић 1996: 156].

док је за пропаганду карактеристична организованост. Политички маркетинг, пак, представља само „комерцијализовану варијанту политичке пропаганде” [Slavujević 2009: 11], те је стога ужи појам од ње.

Нису без значаја чињенице да пропаганда као делатност настаје а) под окриљем *Римокаџоличке цркве*, б) са задатком *ширења катхоличанства*, в) да је Римокатоличка црква та која у вршењу пропаганде и школовању стручњака за ту делатност *јирисџуја инсџиџиуџионално*, а да се г) у својој лаичкој верзији пропаганда јавља као делатност *ширења џолиџиџких идеја*. Побројане чињенице из историје настанка пропаганде потврђује и монографија која је инспирација да се напише овај рад.

За научни допринос неког истраживача најважнија је темељитост његовог истраживања. Било је научника који су деценије свог живота проводили бавећи се једном темом и, када би је савладали објављивали су монографију о тој теми.

Слободан Вуковић се, током свог научно-истраживачког рада, бавио различитим социолошким темама које су обухватале његово интересовање у различитим тренуцима живота и рада. Оно што се, међутим, може приметити јесте да је он на прелазу између два века – после злочиначке агресије НАТО на СРЈ – посебно почео да се занима за питање западне, анти-српске пропаганде и њен утицај на разбијање југословенске државе. У том тренутку њега је интересовало да прикаже како су медији у овим државама стигматизовали Србе, да покуша да пронађе неки образац њиховог понашања и деловања, да докаже везу између деловања влада односних земаља и главних медија (првенствено писаних – дневних и недељних новина).

СТИГМАТИЗАЦИЈА СРБА – ПРЕТПОСТАВКА ПОДРШКЕ РАЗБИЈАЊУ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Из тог почетног интересовања проистекла су три његова чланка, објављена у часопису *Социолошки џреџлед*. Први чланак на ову тему, колико је познато, Вуковић 2000. године објављује под називом „САД и разбијање Југославије” [Вуковић 2000]. Већ у том тексту он уочава следећу хронологију: српска власт је у првој фази, према стереотипу, „комунистичка”, већ у наредној фази се тај стереотип повезује са српским народом и утврђује се веза православља са комунизмом. С друге стране, римокатоличанство западних југословенских народа се изједначава са демократијом, које не могу да изађу на крај са „стаљинизмом” и „расизмом Срба”. „Како је напредовало интересовање америчке администрације за ’решавање’ југословенске кризе, све више се ширила антисрпска пропаганда” [Вуковић 2000: 85]. Он указује да је оваквом припремом јавности била могућа сваковрсна интервенција против Срба, што је на крају резултирало агресијом НАТО 1999. године⁴. Наравно, Вуковић све ово ставља у историјски

⁴ Сличног мишљења је и Краговић: „Припрема повољне друштвене климе за друштвене промене и њихова реализација постали су незамењиви без улоге коју мас-медији врше у том процесу” [Краговић 2013: 52].

контекст и везује за геополитичке интересе⁵. Ипак, он пропушта да уочи да су прве „оптужбе” за комунизам српске власти стизале управо из Београда, од антикомунистичке опозиције, која је најпре председника Србије Слободана Милошевића поредила са свргнутим румунским председником Чаушескуом, а онда, и то у време Заливског рата, са тадашњим ирачким председником Садамом Хусеином, који је у америчкој јавности већ био стигматизован као „оличење зла”. Чак и да нису имали везу са америчком државом – а јесу – амерички медији могли су преносећи само оно што извикује тадашња српска опозиција, да конструишу најморбидније стереотипе у односу на српски народ. Јер, не треба заборавити, да је тадашња српска власт уживала легитимну, демократску подршку, већу него што ју је икада иједна власт потом уживала.

Следи Вуковићев текст о утицају Немачке и Аустрије на разбијање Југославије. Заинтересованост ових држава за њен нестанак образлаже се, пре свега, историјским разлозима: не само потребом да се створе услови за историјски ревизионизам – који се већ тада покреће – већ и за историјску освету Србима, који су били на победничкој страни у два светска рата. Примена начела историчности у сагледавању почетне стигматизације Срба (али и у каснијим фазама развоја југословенске кризе), није случајна. Она је у вези са правилом према коме „отклањање стабилишућег блока традиција из свести нагло повећава рањивост на манипулацију. Ништа мању важност има и искључивање још систематизованијег и рационалнијег знања – *историјској памћења*” [Кара-Мурза 2011: 439]. Због тога савезници престају да се сећају да се Србија у оба светска рата борила на њиховој страни, док су Хрвати, Словенци и Албанци били на пораженим странама. Уместо историјског памћења, у име геополитичких интереса, поново је на делу историјски ревизионизам, који ће свој врхунац достићи с објављивањем књиге Кристофера Кларка у којој он, век касније, доказује тезу о одговорности Срба за избијање Првог светског рата [Clark 2014]. У том смислу, Вуковић разоткрива пропагандне намере и њихов ревизионистички смисао, указујући на директне историјске вертикале и пропагандне клишеје у распону од сто година, али и на историјски потврђене чињенице над којима би пропагандисти с краја 20. века најрадије затворили очи.

У погледу утицаја и значаја масовних медија, Вуковић без задршке закључује како би се за њих могло рећи „да заједно са својим владама активно учествују у производњи ове кризе, исто као што је њихова штампа учествовала у производњи кризе пред Први светски рат и пре сарајевског атентата” [Вуковић 2001: 213–214], наводећи мноштво примера и аргумената у прилог овој тези. На основу извршене темељне историјске анализе понашања немачких и аустријских медија у две различите историјске ситуације – 1914. и 90-их година 20. века – Вуковић закључује да је за њихов обрачун са Србима „кључни мотив, а самим тим и покретач ове антисрпске пропаганде, немачки и аустријски реваншизам, који је повремено

⁵ Укључујући у то и односе на релацији САД–ЕУ [видети: Вуковић 2000: 95].

преобучен у борбу против комунизма и за људска права” [Вуковић 2001: 217]. Неретко, у ту сврху коришћени су и фалсификати, директне и очигледне лажи, препуне контрадикторности попут оних који су истовремено оптуживали Србе за „бољшевизам” и „фашизам”, „комунизам” и „четништво”, за политику стварања тзв. „Велике Србије”⁶, али јавност која има већ створене негативне стереотипе према једном народу то веома лако прихвата. „Довољна је слика на телевизијским екранима. Покаже се десет, двадесет пута, милонима некритичких духова и та нападна слика, уз адекватне коментаре, постаје мишљење. Горе него мишљење: она суверено одређује добро и зло. Није важно што се обрушава на жртве представљајући их као целате: нико не проверава” [Dituri 1999: 18]. Коначно, трећи из ове групе научних радова је текст о утицају Ватикана на разбијање Југославије. Позивајући се на објављене релевантне историјске изворе и научна сазнања а селекујући их брижљиво како му не би била приписана необјективност, он у овом свом раду прати континуитет противљења Ватикана самом настанку и постојању Југославије [нпр. Живојиновић 1995], злочине почињене над Србима у Хрватској и везу Ватикана са њима у прошлости [нпр. Новак 1948; Дедијер 1987], те указује на континуитет нове хрватске политике са политиком тзв. НДХ. То илуструје постављањем Ива Ројнице, високог усташког функционера и ратног злочинца у време тзв. НДХ, одговорног за злочине против Срба и Јевреја на подручју Дубровника, за амбасадора Републике Хрватске⁷ у Аргентини. Осим тога, користећи сведочења непосредних учесника догађаја с почетка 90-их година 20. века [нпр. Dumas 1996], разоткрива да је Ватикан, преко немачког министра иностраних послова Ханса Дитриха Геншера (Hans-Dietrich Genscher), директно лобирао за признавање независности Хрватске, тиме и за комадање Југославије. Он показује и како су ватикански високи службеници директно лобирали за војну интервенцију против Срба још 1993. користећи за то италијанске медије [Вуковић 2004: 438].

МЕДИЈИ КАО СТРАНА У РАТУ

Након серије ових текстова уследила је прва у низу Вуковићевих монографија, под називом *Како су нас волели* (181 стр.). У њој, он доказује хипотезу да су „медији играли значајну улогу у разбијању/распаду друге Југославије” [Вуковић 2007: 9]⁸, слажући се са познатим новинаром Питером

⁶ „Колико Србија треба да буде мала, да не би била Велика”, запитао је академик Чедомир Попов хашког тужиоца Џефрија Најса (Sir Geoffrey Nice QC) приликом свог експертског сведочења у процесу против председника Србије и СРЈ Слободана Милошевића. У потом објављеној књизи, он је историјски доказао да идеја о „Великој Србији” никада у историји није била званична политика Србије [Попов 2007].

⁷ Баш у то време Ројница је изјавио „како би све што је учинио од 1941. до 1945. опет поновио” [Гускова 2003: 205].

⁸ Вуковић овде показује извесну термилошку недоследност, будући да у читавом свом опусу посвећеном антисрпској (и антијугословенској) пропаганди заступа тезу о улози западних медија у *разбијању* Југославије. Управо је то кључно, јер ако се Југославија распала – а није разбијена – онда су амнестирани сви они спољни фактори који су у њеном разбијању учествовали, а које и сâм аутор жигосе [уп. Шуваковић 2012].

Броком (Peter Brock), како су у сукобу на нашем простору медији „постали покрет, једна од зараћених страна која се више није показивала као неутрална и непристрасна” [Brok 1995: 14]. И Зоран Јевтовић аргументује сличну тезу када запажа како је телевизија почетком 21. века не само „противтежа држави, већ њен покретач, *spiritus movens* који утиче и делимично креира поредак. Тиме што имају ’вето’ на одсликавање стварности, медијски крсташи заправо стичу право одлучивања” [Јевтовић 2010: 291]. О таквој врсти симбиозе пише Вуковић у поглављу „Политичка моћ и медији”, и указује да су владе директно утицале на избор извештача којима је аранжирано где ће да иду, шта ће да виде и како ће да извеште. Неки од њих су за добро обављен посао награђени Пулицеровом наградом, попут Роја Гатмана (Roy Gutman), који је ову награду добио за извештај о српским „логорима смрти” у Босни, а да при том чак није „ногом крочио на тај терен” [Вуковић 2007: 34–35]. Други су, попут Пени Маршал (Penny Marshall) направили репортажу о српским „концентрационим логорима” у Босни коју су пренели сви велики западни медији, али је ту лаж разоткрио Томаса Дајхман (Thomas Deichmann) у часопису *LM*. Уследила је одмазда: британски суд је утврдио да је *ITN* који је ово први објавио претрпео клевету, због Дајхманове тврдње да су то урадили *намерно*, тако да је часопис *LM* финансијски уништен. Суд није улазио у расправу да ли је Дајхманова тврдња да је снимак монтиран истинита или не [Вуковић 2007: 36]. Овим случајем се касније бавио и Ноам Чомски (Noam Chomsky) [Čomski 2018: 85–86].

„С. Вуковић указује, такође, на делатност ПР агенција које су ангажовале владе ових земаља са циљем да промовишу сопствени политички интерес као општи и универзалан. На тај начин се, према мишљењу аутора, сопствени политички интерес интерпретира као опште морално добро, што намеће и одређену концепцију правде у складу са којом се могу морално оправдати сви каснији политички потези и акције, ма какве природе они били” [Васовић 2007: 556]. И заиста, ангажовање ПР агенције *Ruder Finn* од стране хрватских, муслиманских и албанских сепаратиста, обезбедило је успешну пропаганду њихових интереса, првенствено у САД. Према интерпретацијама њиховог директора, задатак им није био да проверавају вест, већ да њихова вест „стигне прва”, што су наши аутори с правом назвали „Предност прве лажи” [Барбуловић и др. 2004: 62–65]⁹.

Постављајући теоријски модел о савезништву власти и медија – који је заправо конкретизација на нашем случају Дојчовог каскадног обрасца формирања јавног мњења [Deutsch 1968] – Вуковић на приближно једнаком броју страница (око педесет) анализира писање немачко-аустројске и англосаксонске штампе у вези с југословенском кризом. Као искусан истраживач, он одмах уочава да је у немачко-аустројској пропаганди,

⁹ Политичка конкуренција више није борба „две политичке партије, боре се две рекламне агенције” [Šušnjić 1999: 175]. Ово се, свакако, аналогно може применити и на државну пропаганду. Србија није ангажовала овакве агенције зато што је председник Милошевић сматрао да је „истина на нашој страни”, због чега је био принципијелно против њиховог унајмљивања од стране Србије, ни не слутећи да ће само две деценије касније Оксфордски речник (2016) увести нову реч – *hyostitsijina*.

коју карактерише као „тоталну”, почетак кампање која није никада окончана иако је мењала интензитет, везан за измишљено „тровање” Албанаца на Косову и Метохији [Вуковић 2007: 63–64]. Из овог измишљеног злочина развија се слика о Србима као оличењу зла. У делу који се односи на англосаксонску штампу, Вуковић указује да је она пратила промену политике владе САД: док је она била пројугословенска, штампа јој није опонирала, иако је и тада било оних који су се питали због чега се тако поступа; када се Америка определила за разбијање Југославије, штампа је пратила политку своје владе. Вуковић то илуструје стотинама примера, за различите тренутке југословенске кризе, показујући, на пример, да је са истим мотивом о наводном етничком тровању албанских ђака, али и уз додатак-појачање о њиховом „стерилисању”, изашао и *Washington Post* [Вуковић 2007: 130]. Ово индикује и међународну усклађеност деловања антисрпске пропаганде, још у периоду њеног раног развоја, када нису постојале глобалне телевизије. На крају ове књиге, Вуковић као прилог даје неколико цртежа с почетка 20. века из германске штампе, којима се вређају краљ Петар и династија Карађорђевић, Срби представљају као примитивци и злочинци, а потом и два цртежа из *Die Presse*-а. У првом алигатор на којем пише „Србија” и који носи титовку са петокраком једе Хрватску (1991. година), док у другом дворог са натписом „Србија”, рањен стрелицама и насрће, док војник УН покушава ласом да га ухвати (1992) [Вуковић 2007: 159–166]. И те карикатуре подржавају основну тезу о анти-српској политици и на њој заснованој пропаганди током целог 20. века.

Две године касније, Вуковић публикује нову монографију, под називом *Етика западних медија: анти-српска пропаганда деведесетих година XX века* (333 стр.). Ова књига се ослања на претходну Вуковићеву монографију, али је у знатној мери проширена новододатим примерима анти-српске пропаганде у германским и англосаксонским медијама (сада су подељени на два поглавља – на анализу писања штампе у САД и у Великој Британији). Развијен је и теоријски оквир истраживања и уврштена као посебна поглавља четири Вуковићева, већ публикована рада, који га на својеврстан начин употпуњују: „Парадигма пријатељ-непријатељ: модел антисрпске пропаганде 90-их” [Вуковић 2008], „Улица Васе Мискина, Маркале, Рачак – догађаји с обарачем” [Вуковић 2009], „Медији у служби државне политике” [Вуковић 2009]¹⁰ и преведен у целини на српски језик Вуковићев текст “The Media And Officials – A Negative Symbiosis During The Yugoslavia Crisis Of The 1990s” [Вуковић 2009a]. И на крају ове књиге налази се сет цртежа с почетка прошлог века и из наших дана, а симболично се књига завршава цртежом објављеним у немачком листу *Die Presse*, (28. децембра 2007), где српски војник стражари поред новогодишње јелке којој је откинут врх са звездом на којој пише „Косово”. Већ у новој години албански терористи су прогласили тзв. независност јужне српске покрајине, а Немачка је била међу првим земљама које су је признале. Цртеж је био најави.

¹⁰ У монографији је ово поглавље насловљено са „Медији у служби националних интереса”.

У истраживању ове теме Вуковић се не зауставља, већ 2014. године објављује друго, проширено и допуњено издање књиге *Етика зајадних медија: антихришћанска пропаганда и 'хуманитарна интервенција'* (558 стр.). Структура монографије [Вуковић 2014] остала је иста, али је улога медија и њихова повезаност са западним владама још више документована, нарочито у оном делу који се односи на агресију НАТО на СРЈ. Прво издање монографије више се односило на антихришћанску пропаганду с почетка деведесетих година 20. века, дакле на пропаганду током разбијања СФРЈ и ратова који су у том склопу водили, док је НАТО-агресија и пропаганда против Срба, Србије и СРЈ, у том контексту, у мањој мери била заступљена. И у новом издању Вуковић је дао новоприкупљене податке који илуструју политику Запада према Србима и Србији. Тако је, рецимо, исправно уочио да је у немачком енциклопедијском речнику *Der Bruckhanp*, у издању с почетка деведесетих, новоосновани тзв. Хашки трибунал стављен под одредницу *Србија* „чиме ће се још тада индиректно признати да је он и основан за осуду Срба” [Вуковић 2014: 341]. Вуковић уочава и да је, рекло би се, потпуно скандалозан пример из *Die Welt*-а који коментарише слике убијених припадника хрватских полицајаца, а које је објавио МУП Хрватске 1991. године. „Ове фотографије шокирају, подсећају на најгора времена рата са Турцима – и на партизански рат против Немаца, који није био тако давно”. Наравно, овакав цитат из *Die Welt*-а Вуковић исправно повезује са „немачким реваншизмом” [Вуковић 2014: 341], а ми додајемо и са зачуђујуће отвореном аутоидентификацијом савремених Немаца са Хитлеровом солдатеком.

У другом издању више је пажње посвећено агресији НАТО алијансе 1999. године. Нажалост, Вуковић није морао посебно да се напреже како би пронашао велики број примера који то документују. Између осталог, он указује на примере Гинтера Граса (Günter Wilhelm Grass) који је још 1994. године „потписао захтев да се бомбардују босански Срби”, а подржаће и захтев за НАТО агресијом на СРЈ 1999. године, слично Јиргену Хабермасу (Jürgen Habermas), који је то и теоријски образложио [в. Вратуша Жуњић 2000]¹¹. За обојицу је откривено, у њиховој позној доби, да су у младости били припадници различитих Хитлерових јединица [Вуковић 2014: 345]. Оно што одудара од *main stream* може се објавити „само у ограниченом обиму ... ако ти дисонантни тонови могу сутра добити право грађанства, ако постоји могућност да не буду само дисонантни, него и једно од легитимних виђења, они се немилосрдно ућуткују и при том се не бирају средства” указује Вуковић, наводећи пример писца Петера Хандкеа коме је одузета Хајнеова награда за књижевност од стране Градског већа Дизелдорфа, а у корист те одлуке је постигнута пуна сагласност демохришћана, либерала и зелених [Вуковић 2014: 189–190]¹².

¹¹ „Интелектуалци су и главне жртве пропагандног система и његови главни творци. То је стандардна прича. То се директно односи на хуманитарне интервенције” [Comski 2006: 172].

¹² Слично је прошао и Режи Дебре (Régis Debray) који је у *Le Monde*-у објавио отворено писмо француском председнику Жаку Шираку (Jacques René Chirac), у којем се успротивио НАТО-агресији на Србију 1999. године. На њега се сручила канонада напада у француским

Када су у питању амерички медији и њихов однос према агресији на СРЈ 1999. године, карактеристичан је цитат Томаса Фридмана (Thomas Friedman) из *The New York Times*-а: „Сваке недеље ћемо вашу земљу рушењем враћати уназад. Хоћете у 1950? Вратићемо вас у 1950. Хоћете у 1389? Вратићемо вас и у 1389” [Вуковић 2014: 390]. Ипак, стигматизација Срба је можда најбоље сажета у изјави америчког председника Клинтона из 1999. године: „Не, Срби нису изазвали само Први светски рат, не, без њих не би било ни ’холокауста’” [Вуковић 2014: 456]. Вуковић закључује како је било важно постићи медијски ефекат у остваривању пројектованих циљева, које он набраја: „освајање Косова и Метохије, као будуће НАТО базе”, „подвргавање међународног права сопственим потребама”, „промена власти у Србији која ће, потом, под притиском и уз подршку домаћих светољуба, признати кривицу. Да би се то постигло биће упрегнут Хашки трибунал или ће пре бити да је он зато и основан” [Вуковић 2014: 457–458]. Мађутим, анализом писаних медија и изјава званичника, аутор открива и каква је улога неких других субјеката политичког процеса, нпр. НВО, кроз изјаву Колина Пауела (Colin Luther Powell) који без пардона изјављује како „невладине организације увећавају нашу снагу и чине важан део нашег борбеног тима ... Ми делимо исте вредности и циљеве и треба нам допустити да објединимо наше снаге у борби за развој цивилизације” [Вуковић 2014: 154]¹³.

ПРОПАГАНДА РАТА ПРОТИВ СРБА И АНТИСРПСКА РАТНА ПРОПАГАНДА КАО ОДРАЗ ЗАПАДНОГ НАРАТИВА О СРПСКОМ НАРОДУ

Двокњижје *Срби у нарајиву Зайага: „Хуманићарна” НАТО интјервениција* представља врхунац истраживачког напора Слободана Вуковића да расветли улогу западних медија и антисрпске пропаганде коју су пласирали током једног века. Ове две књиге заснивају се на другом издању *Етике западних медија*, али су допуњене новим подацима, цитатима и поглављима. Како је већ добро запажено, када се прочитају ове две Вуковићеве књиге, постаје јасно да „у новој ситуацији ништа од великих начела новинарства и обавезе према истини није остало” [Рељић 2019: 1752]. Овакво запажање подржава и цитат Кенета Рота (Kenneth Roth), извршног директора Хјуман Рајтс Воча (Human Rights Watch), у *Гардијану* (*The Guardian*)

листовима [Вуковић 2018а: 429–430]. Угледни интелектуалци, „сви они који су били против НАТО-бомбардовања Србије и постављали незгодна питања званичницима [...] стављени су од НАТО-медија и пропагатора на оптуженичку клупу”, односно били су „саучесници Милошевића и издајници”. Међу њима Вуковић, осим Хандкеа и Дебреа, наводи и Пјера Бурдијеа (Pierre Bourdieu), Харолда Пинтера (Harold Pinter, CH, CBE), Ноама Чомског и др. [Вуковић 2018а: 430]. С друге стране, не треба ни напомињати да су они „интелектуалци” који су захтевали НАТО-агресију пошто су Албанци наводно „суочени са депортацијама, масакрима, силовањима, пљачкањем и масовним уништавањем”, доживели сваку могућу јавну промоцију. Међу њима су и Андре Гликсман (André Glucksmann), Бернар Анри Леви (Bernard-Henri Lévy) и др. [Вуковић 2018а: 428].

¹³ О трансформацији НВО својевремено је монографију објавила проф. др Смиља Аврамов. У прилог Пауеловој тврдњи посебно погледати њене налазе [Аврамов 2005: 206–209].

која представља типичан амерички цинизам: „У последњим ратовима, америчке снаге су направиле грешке и чак прекршиле међународно хуманитарно право, али нису починиле ратне злочине” [Вуковић 2018а: 119]. Остаје само да се запитамо: шта је убиство мале Милице Ракић? Да ли је ракетирање воза у Грделичкој клисури ратни злочин? Може ли се ракетирање зграде Радио-телевизије Србије и убиство 16 запослених сматрати ратним злочином?¹⁴ Да ли је ракетирање колоне албанских избеглица у селу Кориша, који су се враћали својим домовима, ратни злочин или је то порука осталим Албанцима да не помишљају да се врате у своје домове док им НАТО то не дозволи? Да ли је коришћење муниције са осиромашеним уранијумом и касетних бомби ратни злочин? Набројани су само неки од најпознатијих евидентних ратних злочина који је НАТО починио током агресије 1999. [в. Елезовић и сар. 2019; Шуваковић и Стевановић 2019]. И није могуће не сложити се са закључком како је НАТО-агресија на СРЈ „произвела и *грује жртве*. Једна од њих је била информација. Или оно што је од ње остало” [Алими и Видал 2005: 16].

Посебно је интересантна Глава 8, друге књиге под насловом „Немачка: од антисрпске пропаганде до војне интервенције” [Вуковић 2018б: 161–200]. У односу на ранија издања, ово је потпуно нов текст, који показује еволуцију у ставу немачке политичке класе у погледу забране да Немачка учествује у ратовима изван своје територије. У случају агресије на СРЈ, односно Србију, најпре је Уставни суд протумачио да Основни закон¹⁵ тако нешто допушта. Затим се новоизабрани канцелар Шредер (Gerhard Fritz Kurt Schröder) zaloжио да Бундестаг донесе одлуку да Немачка у оквиру НАТО-а и без сагласности Савета безбедности ОУН-а, учествује у агресији на СРЈ. У Бундестагу је постигнута висока сагласност у прилог таквом ставу: 500 посланика (86,2%) је гласало *за*, 62 *против* (10,7%), 18 их је било *уздржано* (3,1%). „То је у суштини значило да је у Немачкој постигнута општа сагласност (од правосуђа преко парламента до јавног мњења) да се Србија бомбардује, без сагласности Савета безбедности УН” [Вуковић 2018б: 167]¹⁶. Амерички интерес да се бомбардује Србија можда је најбоље разобличио Вили Вимер (Willy Wimmer): а) да се исправи грешка Ајзенхауера (Dwight David “Ike” Eisenhower) из Другог светског рата да Југославија остане с друге стране „гвоздене завесе”, б) да се распореди америчка војска у региону, в) да се оствари „компензација за сукоб на Блиском истоку”, г) да се искључи Србија „из европског развоја” [Вуковић 2018б: 204]. Ово је веома блиско ономе што је написао и високи чиновник Клинтонове (William Jefferson “Bill” Clinton) администрације: „Отпор Југославије ширим трендовима политичких и еко-

¹⁴ Амнести Интернашенел (Amnesty International) је у свом Извештају за овај конкретни догађај утврдио да представља ратни злочин [Amnesty International 2000: 26].

¹⁵ Немачки устав.

¹⁶ Ипак, оваква одлука изазвала је расцеп у немачкој партији Зелених, чији је лидер Јошка Фишер, као министар спољних послова подржао интервенцију, док се не мали део чланства те партије и лидера мировних покрета, тако нечему успротивио као изневеравању свих партијских принципа [видети: Надић 2005: 102–103].

номских реформи – а не патње косовских Албанаца – најбоље објашњава НАТО рат” [Norris 2005: xxiii]. Како је деловала пропагандна логика којом су медији оправдавали агресију НАТО на Југословију, објаснио је Чомски: „Пропаганда је вођена том линијом да, уколико је дошло до злочина који су били последица НАТО бомбардовања, онда то даје ретроактивно оправдање за бомбардовање” [Comski 2006: 178].

Кроз ово двокњижје, Вуковић, у односу на дела која му претходе, чини мисаони скок: на основу анализе писања западних штампаних медија и корелације са политичким одлукама владе земаља у којима ти медији излазе, он изводи закључке о политици односних држава у конкретном времену. Заправо: о политичком наративу Запада у односу на Србе. И што је најважније: о континуитету антисрпске политике који је он аргументовано демонстрирао за читав 20. век. Осим тога, Вуковић имплицитно потврђује и модел пропаганде заснован на типологији масовних убијања коју су Херман (Edward S. Herman) и Чомски поставили још седамдесетих година прошлог века [Chomsky and Herman 1973], а развили три и по деценије касније Херман и Питерсон [David Peterson] [Herman and Piterson 2010; Шуваковић 2011]. У наведеном је научни значај овог двотомног дела.

Стручни допринос Вуковићевог двокњижја је најмање двострук. Прво, он је успео да сачини Библиографију на 93 странице [Вуковић 2018б: 399–492], са око 2.300 референци које су коришћене у ове две књиге и које се односе на југословенску кризу, антисрпску пропаганду, улогу медија, изјаве политичара и садржај званичних докумената који сведоче о вези медија и центара политичког одлучивања и управљања разбијањем Југославије и Србије. Друго, колико је познато, то је до сада најпотпунија библиографија на ову тему и она сама за себе представља документ вредан пажње. Захваљујући овако импресивној библиографији, сваки будући истраживач имаће довољно систематизованог материјала да започне своје истраживање.

Коначно, друштвени допринос који ово двотомно дело пружа, садржан је у томе што домаћој јавности пружа аргументован увид у монструозност оптужби и злочиначки карактер на таквим лажним оптужбама засноване политике против Југославије, српског народа и Србије. И илустрације на крају друге књиге [Вуковић 2018б: 396–398] су својеврстан друштвени допринос који показују колико Срби с наивношћу и поштењем прилазе светским питањима. Када се десио злочин у просторијама париског часописа *Шарли ебдо* (*Charlie Hebdo*), у Београду су јавне грађевине светлошћу фарбане у боје француске заставе и јавно је изрицан узвик „Сви смо ми Шарли”. Тај исти часопис је 14. априла 1999. објавио на насловној страници цртеж „Заједничка вожња. На Косову све иде”, где је приказана тракторска приколица препуна Алабанаца, уз јасну алузију на етничко протеривање; 5. маја тај часопис на насловној страници показује цртеж наоружаног војника са шајкачом, уз наднаслов „Пролеће у Приштини”, који коментарише: „Недостају жене”, са алузијом да би их силовао; 12. маја опет следи насловница истог часописа где српски војник љуби одсечену женску главу, уз наднаслов „Срчани опроштај Срба на Косову”, уз изго-

ворене речи „Отићи је помало умрети”, опет уз алузију на расанак Срба од Косова. Дакле, све три насловнице објављене су у тренутку НАТО-агресије. „Шарли” је пропагандно деловао против Срба, Срби су се касније ипак солидарисали са новинарима страдалим у злочину над редакцијом овог часописа¹⁷. Питање је да ли су знали за писање часописа током агресије НАТО? Можда са закашњењем, али су захваљујући Вуковићу то сазнали.

Делом *Срби у нарајиву Зајага: „Хуманијарна” НАТО инјервенција* синтетизован је двоеценијски Вуковићев истраживачки напор да истражи писање западне штампе (аустријске, немачке, британске и америчке) и докаже јасну везу између тих штампаних текстова и политика које су те државе водиле, и то у континуитету од сто година. У томе је успео и тако је добијен енциклопедијски преглед свих непочинстава штампе земаља о којима је реч у односу на српски народ. Њихова веза са владама сопствених земаља је више него јасно доказана, чиме је срушен мит о тзв. „независном новинарству”. Свакако, Вуковићева анализа-синтеза била би потпунија да је детаљније у разматрање узета и штампа других европских држава (пре свих француска и италијанска), као и електронски медији свих ових држава, па можда и њихова кинематографија¹⁸, која је такође учествовала у стигматизацији Срба. Али, такво прегнуће не би могао да обави један човек – за то би био неопходан посебан институт. Вуковић је својим делом урадио много више него што се од једног истраживача очекује и за тај научни напор му треба одати пуно признање.

ЗАХВАЛНОСТ

Рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Учитељског факултета Универзитета у Београду, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Аврамов, Смиља (2005). *Алтернативни модел свейске заједнице: цивилно друштво и невладин сектор*. Београд: Нова Европа.
- Алими, Серж и Доминик, Видал (2006). *Како се производи јавно мњење: медији и „праведни райови” – од Косова до Авџанистана*. Бања Лука: Бесједа (превео с француског Радивој Сребро).
- Барбуловић, Саша; Зоран Јевтовић, Миодраг Поповић и Радан Лакићевић (2004). *Амнезија јавности – од пројатанге до тероризма*. Београд: Аутори.

¹⁷ Ноам Чомски је направио јасну паралелу између терористичког акта усмереног против редакције часописа *Charlie Hebdo* и НАТО ракетирања зграде РТС у којој је убијено шеснаесторо запослених ове медијске куће, указујући на „двоструко тумачење” ових догађаја [в. Čomski 2016: 247–251].

¹⁸ „Слика на филму или у серији, боље од било које књиге или чланка, може да припреми људски ум за разумевање света. ...слике могу да потхрањују страхове, буде предрасуде, подстичу најгоре перверзије до те мере да утичу на чињење или нечињење појединаца” [Mojsi 2016: 25]. Пропаганда кроз филм анализирана је на примеру кинематографија Хрватске и Босне и Херцеговине [Шуваковић 2010].

- Васовић, Мирјана (2007). Од варљиве љубави до медијски диктиране мржње. *Социолошки преглед*, XLI(1): 555–558.
- Вратуша Жуњић, Вера (2000). Трансформација критичке теорије у апологију у делу Јиргена Хабермаса. *Социолошки преглед*, XXXIV(1–2): 23–47. <doi: 10.5937/socpreg000-1023V>
- Вуковић, Слободан (2000). Сједињене Америчке Државе и разбијање Југославије. *Социолошки преглед*, XXXIV(3–4): 85–98. <doi: 10.5937/socpreg0003085V>
- Вуковић, Слободан (2001). Немачка, Аустрија и разбијање Југославије. *Социолошки преглед*, XXXV(3–4): 213–234. <doi: 10.5937/socpreg0103213V>
- Вуковић, Слободан (2004). Улога Ватикана у разбијању Југославије. *Социолошки преглед*, XXXVIII(3): 423–443. <doi: 10.5937/socpreg0403423V>
- Вуковић, Слободан (2007). *Како су нас волели*. Нови Сад: Stylos.
- Вуковић, Слободан (2008). Парадигма пријатељ-непријатељ: модел антисрпске пропаганде 90-их. *Социолошки преглед*, XLII(3): 275–293. <doi: 10.5937/socpreg0803275V>
- Вуковић, Слободан (2009). *Етика западних медија: антисрпска пропаганда деведесетих година XX века*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића. Прво издање.
- Вуковић, Слободан (2009а). Улица Васе Мискина, Маркале, Рачак – догађаји с обарачем. *Теме*, XXXIII(1): 201–214.
- Вуковић, Слободан (2014). *Етика западних медија: антисрпска пропаганда и 'хуманитарна' интервенција*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића. Друго издање.
- Вуковић, Слободан (2018а). *Срби у нарашћу Запада: 'хуманитарна' НАТО интервенција*. Књ. I, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Вуковић, Слободан (2018б). *Срби у нарашћу Запада: 'хуманитарна' НАТО интервенција*. Књ. II, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Гускова, Јелена Јуревна (2003). *Историја југословенске кризе 1990–2000*, т. I. Београд: ИГМ.
- Дедијер, Владимир (1987). *Вайшкан и Јасеновац*. Београд: Рад.
- Елезовић, Далибор; Урош Шуваковић и Бранко Ракић (2019). *НАТО агресија у светлости правде*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини.
- Живојиновић, Драгољуб (1995). *Вайшкан, Србија и стварање југословенске државе 1914–1920*. Београд: Службени лист СРЈ.
- Јевтовић, Зоран (2010). Политички спектакл и јавно мњење. У: Љ. Деспотовић и З. Јевтовић, *Геополитика и медији*, Нови Сад: Култура полиса и Графомаркетинг, 275–308.
- Кара-Мурза, Сергеј (2011). *Манипулација свешћу*. Београд: Весна Инфо д.о.о. и Преводилачка радионица „Росић” (с руског превела: С. Росић).
- Краговић, Бранислава (2013). *Масовни медији у глобалном добу*. Београд: Задужбина „Андрејевић”.
- Милетић, Мирко и Невена Милетић (2017). *Комуникациони лексикон*. Београд: Универзитет „Дон Незбит”.
- Надић, Дарко (2005). *Партије Зелених у Европи*. Београд: Самиздат.
- Попов, Чедомир (2007). *Велика Србија: стварност и мит*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Релић, Слободан (2019). Групни портрет 'медијских ратних злочинаца'. *Социолошки преглед*, LIII(4): 1750–1757. <doi: 10.5937/socpreg53-24290>
- Рот, Никола (2014). *Основи социјалне психологије*. Београд: Завод за уџбенике.
- Шуваковић, Урош (2010). Културна политика бивших југословенских република Босне и Херцеговине и Хрватске у огледалу њихових националних кинематографија (1993–2008). У: Б. Стевановић, А. Костић, Љ. Митровић (ур.), *Медији и култура мира на Балкану*. Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу – Центар за социолошка истраживања, 221–234.

- Шуваковић, Урош (2011). Едвард С. Херман и Дејвид Питерсон – доследни критичари америчке 'политике геноцида'. *Социолошки преглед*, XLV(4): 575–584. <doi: 10.5937/socpreg1104575S>
- Шуваковић, Урош (2012). Разбијање Југославије и неоколонијални положај новонасталих држава бившег југословенског простора. У: Ж. Ђурић, М. Кнежевић и М. Јовановић (прир), *Разбијање Југославије*. Београд: Институт за политичке студије, 141–179.
- Шуваковић, Урош и Обрад Стевановић (2019). НАТО агресија на СРЈ и њене последице. У: Ж. Ђурић и М. Јевтић (прир.), *Двадесет година од НАТО агресије на СРЈ: уводи и последице*. Београд: Институт за политичке студије, 76–106.
- Brok, Piter (1995). Huškačko novinarstvo. U: Ž. Ivanović (prir), *Srbija mora umreti: istina i laži o građanskom ratu u Jugoslaviji*. Beograd: Filip Višnjić, 13–34.
- Clark, Christopher (2014). *Mesečari: kako je Evropa krenula u rat 1914*. Smederevo: Heliks (prevela s engleskog: A. Dragosavljević).
- Čomski, Noam (2006). *Propaganda i javno mnjenje*. Novi Sad: Rubikon (s engleskog prevela: Lj. Malović).
- Čomski, Noam (2016). *Ko vlada svetom?* Novi Sad: Akademski knjiga (prev. sa engleskog Lj. Matić).
- Čomski, Noam (2018). *Jugoslavija: mir, rat i raspad*. Beograd: Samizdat B92 (priredio Davor Džalto).
- Deutsch, Karl W. (1968). *Analysis of International Relations*. Englewood Cliffs (NJ): Prentice-Hall.
- Ditur, Žan (1999). *Sramota vrline*. Beograd: BMG.
- Dumas, Roland (1996). *Le fil et la pelote*. Paris: Le Grand Livre du Mois.
- Herman, Edvard S. and Dejvid Piterson (2010). *Politika genocida*. Beograd: Vesna info.
- Milosavljević, Slavomir (1977). *Politička akcija: metodički problemi empirijskog istraživanja političke aktivnosti – akcije u samoupravnom društvu*. Beograd: Institut za političke studije Fakulteta političkih nauka.
- Mojisi, Dominik (2016). *Geopolitika televizijskih serija: ili pobeda straha*. Beograd: CLIO (prevela s francuskog: J. Vidić).
- Norris, John (2005). *Collision Course: NATO, Russia and Kosovo*. Westport (CO), London: Praeger.
- Slavujević, Zoran (2009). *Političko komuniciranje. Politička propaganda. Politički marketing*. Beograd: Samizdat.
- Šušnjić, Đuro (1999). *Ribari ljudskih duša*. Beograd: Čigoja štampa.
- Vuković, Slobodan (2009). Mediji u službi državne politike. *Strani pravni život*, LIII(1): 37–52.
- Vuković, Slobodan (2009a). The Media And Officials – A Negative Symbiosis During The Yugoslavia Crisis Of The 1990s. *Sociološki pregled*, XLIII(1): 35–50. <doi: 10.5937/soc-preg0901035V>

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Amnesty International (2000). NATO/Federal Republic of Yugoslavia “Collateral damage” or Unlawful killings? Violations of the Laws of War by NATO during Operation Allied Force. Доступно на: <https://www.amnesty.org/download/Documents/140000/eur-700182000en.pdf>. Приступљено: 18. 4. 2020.
- Chomsky, Noam, Edward S. Herman (1973). *Counter-Revolutionary Violence: Bloodbaths in Fact and Propaganda*. Andover: Warner Modular Publications. <https://chomsky.info/counter-revolutionary-violence/>. Приступљено: 14. 5. 2020.
- Slavujević, Zoran (1996). Starovekovna propaganda. *Sociološki pregled*, XXX(2): 155–169. <http://www.socioloskipregled.org.rs/2017/08/20/socioloski-pregled-1996/>. Приступљено: 17. 6. 2020.

EFFICIENCY OF 'THE FOURTH ESTATE' IN PROPAGANDA WAR
– ABOUT THE SCOPE OF ONE ANALYSIS

by

UROŠ V. ŠUVAKOVIĆ

University of Belgrade, Teacher Education Faculty
Kraljice Natalije 43, Belgrade, Serbia
uros.suvakovic@uf.bg.ac.rs

SUMMARY: Analysis of political-propaganda actions of Western media during the Yugoslav crisis with the role in breaking the second Yugoslav state is performed in the paper, on basis of the previously theoretically determined idea of propaganda and political propaganda. By character, it was “propaganda of war” and in certain intervals it was “war propaganda”, while the subject of stigmatization were the Serbs, therefore it was decidedly anti-Serbian by the character. Direct occasion for this analysis were scientific researches of Dr. Slobodan Vukovic regarding the Yugoslav crisis, the role of foreign (Austrian, German, British and American) print media in the development of anti-Serbian propaganda as the basis for the breakage of Yugoslavia and the war against the Serbian people and Serbia. In his works (in the period 2000-2018), especially in the last two-volume compound *Serbs in the Narrative of the West: “Humanitarian” NATO Intervention*, Vukovic successfully arguments the thesis about the centennial continuous anti-Serbian propaganda and the policy of the West based on it regarding the Serbs, which is the consequence in the greatest extent of the German revanchism for the lost two world wars, but also the result of other interests of the Western forces.

KEYWORDS: Western press, anti-Serbian propaganda, Yugoslavia, 1990s

МУЛТИКУЛТУРАЛНОСТ И МУЛТИКУЛТУРАЛИЗАМ НА „ЗАПАДНОМ БАЛКАНУ”

ЗОРАН ЛУТОВАЦ

Институт друштвених наука
Краљице Наталије 45, Београд, Србија
zoran.lutovac@gmail.com

САЖЕТАК: Када се изучава мултикултурализам у земљама „Запад-ног Балкана” неопходно је најпре утврдити стање мултикултуралности и мултикултурализма, почев од нормативног оквира па до испитивања држав-не политике, која у одлучујућој мери одређује природу и функционисање политичке заједнице. Полазећи од тога да контекст, односно природа и структура политичке заједнице, одређује суштину права и слобода који су утврђени уставом и законима, као и да синергија добрих закона и ваљане политике омогућава делотворну политику интеркултуралности, интегри-сања и међусобног прожимања култура различитих националних зајед-ница у друштву – приступило се проучавању прокламованог мултикул-турализма са идејом да се утврди постоји ли уопште такав уставно-правни оквир и таква политика, и уколико их има, да ли међу њима постоји садеј-ство. Основни налаз јесте да се државе региона начелно опредељују за гра-ђанску државу, да се искључиво или претежно национално легитимизују у највишем правном акту, те да је фактичко стање обележено разним на-ционалним културним идентитетима који нису интегрисани у модел плу-ралног грађанства. Показује се да недостаје политичка воља која би на-челно опредељење за плуралну грађанску државу трансформисала у јавне политике које афирмишу вредности мултикултурализма, као и да мањкају снажне институције које су потпора таквој политици.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: мултикултуралност, мултикултурализам, интер-културални дијалог, Србија, „Западни Балкан”

Јачање популизма и слабење мултикултурализма у Европи повезује се на једној страни с јачањем отпора глобализацији, а на другој с мигрант-ском кризом, која је свој врхунац достигла 2105–2016. године. Оба ова

узрока јачања популизма и националне хомогенизације отворила су и питање места и улоге националних држава у оквиру и ван оквира ЕУ. Изнова је отворено и питање снаге и домаћаја мултикултурализма.

С једне стране, постоје захтеви за очување вредности на којима почива ЕУ, с друге стране, постоје захтеви за више демократије унутар ЕУ. Уз оправдане захтеве за више демократије нуде се националне вредности и делегирање надлежности са националног нивоа на наднационални. Ствара се неформална „Популистичка интернационала”. Као што је и сâм популизам и њени чланови су идеолошки разноврсни, али су нашли нешто заједничко – подржавају ауторитарне тенденције и доводе у питање вредности и институције либералне демократије. Сви они међусобно имају добре односе и сличне ставове о многим питањима: пре свега о мигрантима, бриселској бирократији и јачању националних држава, а не Уније.

Они који су за очување ЕУ као наднационалне заједнице траже модалитете за њено јачање како би ојачали интегративне процесе, вредносни систем и демократску политичку културу и како би утицали на државе чланице и државе кандидаткиње у обуздавању популистичких трендова и гушења либералних елемената у представничкој демократији, а у крајњем, и самог плурализма. У ком правцу ће се кретати Европа: у правцу Европе националних држава, јачања националног идентитета и националне хомогенизације или у правцу јачања наднационалне заједнице плурализма и мултикултурализма? Да ли је мултикултурализам већ „мртав” или је само у дубокој кризи, да ли има још наде за његову реанимацију и реафирмацију. Да ли је он могућ само у условима просперитета и стабилности, али не и у време великих искушења и изазова попут глобалне мигрантске или финансијске кризе? Сва та актуелна питања враћају нас на тему суштине мултикултурализма и поготову на његову улогу у хетерогеним државама, у мултикултуралним политичким заједницама које су у потрази за најцелисходнијим политикама управљања различитостима.

РАЗГРАНИЧЕЊЕ ПОЈМОВА: МУЛТИКУЛТУРАЛНОСТ, МУЛТИКУЛТУРАЛИЗАМ, ИНТЕРКУЛТУРАЛНИ ДИЈАЛОГ

Политичко-теоријски појам мултикултурализам појавио се као одговор на неуспех асимилационог приступа интеграцији различитих националних или етнокултурних заједница у појединим државама и постао, најпре видљив, а потом и веома заступљен током шездесетих и седамдесетих година двадесетог века [Benhabib 2002; Inglis 1995]. Временом, то је постао један од оних појмова који се употребљавају толико често и неселективно да му се значење разводњавало. Тако је у свакодневној, па неретко и научној употреби, појам мултикултурализам поистовећиван и наизменично коришћен са појмом мултикултуралност. У овом раду биће извршено разграничење ових појмова које је постало готово општеприхваћено, а које под појмом *мултикултуралности* подразумева чињеницу постојања различитих етнокултурних заједница у једном друштву, а под

мултикултурализмом политичко-институционално третирање те културне и етничке плуралности. Дакле, мултикултуралност је нормативно-дескриптивног карактера, а мултикултурализам претпоставља креирање, спровођење и евалуацију мултикултуралне политике [Taylor 1994; Kymlicka 1995; 2001; Barry 1997; 2001; Parekh 2000; Kelly 2002; Miller 2002; Song 2014].

Политика мултикултурализма требало би, на једној страни, да је усмерена на јачање друштвене хармоније, тако што би доприносила јачању заједничких вредности целокупне заједнице, свих њених националних или етничких група, и тако што би промовисала различитост и поштовање плурализма, на другој страни. Све то би, у крајњем, водило већој социјалној правди и афирмисању начела једнакости у друштву и већој укључености у живот политичке заједнице свих етничких или националних група.

Међутим, услед праксе која се није поклапала са прокламованим вредностима и циљевима мултикултурализма, праксе која је водила све већим поделама и затварању појединих друштвених група уместо јачању социјалне кохезије, као и због честе, и неретко погрешне, свакодневне употребе термина мултикултурализам и сâм овај појам попримао је све више негативну конотацију у политичком и свакодневном животу, те је као одговор на ту чињеницу уведен нови појам и нови модел управљања културном разноликошћу – интеркултурализам, односно *интеркултурални дијалог*. Тај појам се користи у Белој књизи о интеркултуралном дијалогу Савета Европе, а многи аутори [Kymlicka 2001; Barry 2001; Parekh 2000] под овим појмом подразумевају *корекцију и надоградњу појма мултикултурализам – јасније схваћање и доследније примењивање концепта мултикултурализма*.

Интеркултурални дијалог¹ може се дефинисати као отворена размена идеја између појединаца и група различитог националног, етничког, верског или језичког порекла на начелима међусобног уважавања с циљем афирмисања толеранције, разумевања, предупређивања конфликта и јачања друштвене кохезије. Као циљеви интеркултурализма, односно унапређеног мултикултурализма, постављају се решавање проблема *економске неједнакости, политичке репрезентације и чвршће инклузије* различитих етно-културних група у друштво и политичку заједницу. Под инклузијом (социјалном интеграцијом) у Белој књизи подразумева се двосмерни процес и способност да људи живе заједно уважавајући достојанство сваког појединца и групе, опште добро, плурализам и разноликост, ненасиље и солидарност, као и способност да учествују у друштвеном, културном, економском и политичком животу. Инклузија обухвата све аспекте друштвеног развоја и целокупну политику, захтева

¹ У Белој књизи интеркултурни дијалог се односи на отворену и достојанствену размену мишљења између појединаца, група различитог етничког, културног, верског и лингвистичког порекла и наслеђа уз заједничко разумевање и уважавање. Присутан је на свим нивоима – у оквиру једног друштва, између више друштава, и између Европе и остатка света. Бела књига о интеркултурном дијалогу „Живимо заједно једнаки у достојанству”, Савет Европе, Стразбур 2008. [Bela knjiga o interkulturnom dijalogu 2008].

да се слабији заштите, као и да свако има право да буде различит, креативан и иновативan.

Прожимање разлика, а не њихово конзервирање један је од кључних циљева те политике. Очување посебности и инклузивност, заснована на универзалним људским правима и владавини права, темељ су тако схваћеног интеркултурализма, односно унапређеног мултикултурализма.

Бела књига представила је пет политичких смерница за промовисање интеркултуралности: 1) демократско управљање културном разноликошћу, 2) активно учешће грађанства у културном, друштвеном и економском животу, 3) усвајање интеркултурних знања, 4) отворен простор за дијалог и 5) афирмација интеркултурног дијалога у међународним односима. У том контексту ће мултикултурализам и интеркултурализам (интеркултурални дијалог) бити схваћени и у овом раду.

Чињенице које потврђују мултикултуралност у неком друштву и које сведоче о њеној разноликости важне су за разумевање природе плурализма тог друштва, баш као што је важно из нормативистичко-институционалног угла сагледавати политичку заједницу у којој је смештена. Међутим, за свеобухватно разумевање било ког друштва неопходно је сагледати и стање и перспективе мултикултурализма, односно креирање, спровођење и евалуацију мултикултуралне политике у њој.

МУЛТИКУЛТУРАЛНОСТ И МУЛТИКУЛТУРАЛИЗАМ НА ”ЗАПАДНОМ БАЛКАНУ”

Савремена друштва земаља у региону „Западног Балкана” би се у свакодневном, а нарочито у политичком животу могла означити као мултикултурална друштва. Западни Балкан је термин који се од почетка 21. века користи у ЕУ за балканске државе (с изузетком Турске) које нису биле чланице те организације: Србију, Хрватску, Босну и Херцеговину, Македонију, Албанију и Црну Гору. Иако су у хрватској јавности често негодовали због тога што се она сврстава у ту групацију земаља и упркос томе што је Хрватска у међувремену постала чланица ЕУ, у овом раду ће се она разматрати у оквиру земаља „Западног Балкана” односно групације земаља које припадају Западном Балкану. Осим што је схватање и појава мултикултурализма у нераскидивој вези са суседним земљама, важна је и чињеница да поред процеса придруживања држава кандидаткиња, унутар ЕУ се развија и процес тзв. унутрашње „еунизације” држава чланица – што у методолошком смислу оправдава овако дефинисан регион.

Мултикултуралност у њима првенствено је чињеница „културне различитости” особеног типа – националне, верске и културне разноликости. Оно што ту мултикултуралност чини посебно израженом јесте чињеница да су све те *разлике ђолийички релевантне*, па често и доминантне у политичком смислу. Припадници већинског народа интеграцију посматрају као решавање постојећих или потенцијалних политичких проблема, док припадници националних мањина интеграцију свODE на кључне политичке захтеве: сразмерну заступљеност и што шири и про-

дубљенији спектар самоуправних права, од културних до политичких и територијалних.

Иако се у политичком животу мултикултурализам често наводи као део политичког програма или скупа јавних политика као дела „политике идентитета”, у пракси се такве прокламације свODE на широку палету националних политика идентитета. Мултикултурализам се у свакодневном и нарочито у политичком говору третира као политички коректан. То је појам који би требало да потврди опредељеност ка изградњи грађанског друштва, друштва које истовремено уважава националне, верске и културне разлике. У пракси, међутим, прокламовани мултикултурализам сводио се на политику прикривене или отворене доминације политичких елита већинске нације а негде, супротно томе, на привилегован положај мањинских заједница кроз тзв. позитивну дискриминацију.

МУЛТИКУЛТУРАЛИЗАМ И ЛЕГИТИМИЗАЦИЈСКИ ТЕМЕЉИ

Иако је братство и јединство било један од идеолошких темеља СФРЈ, оно није успело ублажити последице растакања заједничке државе. Напротив, међунационални сукоби били су једно од главних инструмената разилажења и сукоба међу бившим чланицама федерације. Сходно томе, године заједничког живљења, нису биле темељ за стварање грађански утемељених држава, него управо обрнуто национално-центричних државних творевина. Републике које су се одвајале из бивше заједничке југословенске државе у уставима и у пракси биле су етнонационално обојене, а „опасни други” били су држављани других националности [Lutovac 2017: 92–94].

У Уставу Србије од 1990. године писало је да је Србија „држава свих грађана који у њој живе”, међутим у стварном животу било је другачије, Србија је била држава у рукама радикалних популиста и јаког вође у којој су припадници мањина и припадници опозиције били третирано као „опасни други”, као потенцијални или као стварни непријатељи државе. Уставом од 1990. године Хрватска је у преамбули дефинисана као „национална држава хрватског народа и држава припадника аутохтоних националних мањина”, а Срби су од конститутивног народа (Члан 1 Устава СР Хрватске) постали национална мањина. Иако се у Члану 3, став 1 Устава Хрватске начело националне равноправности наводи као једна од основних вредности уставног система, у пракси је било сасвим другачије. Уместо хрватско-српског службени језик је постао хрватски (Члан 12), а у политичком животу Срби, али и сви остали који су се супротстављали радикалном национализму третирано су као претња новоуспостављеној независној држави. Радикални популизам заснован на национализму био је доминантна појава у обе државе, иако различитог порекла, природе и консеквенци, тако да је прича о мултикултурализму и када се појављивала имала пропагандно-политички, а не суштински карактер.

Ратним сукобима у Босни и Херцеговини претходио је референдум о независности који су Срби као конститутиван народ бојкотовали, а

упркос томе и упркос непостојања референдумске двотрећинске већине нелегално је проглашена независност. Мултиетничка Босна и Херцеговина („Југославија у малом”) после окончања рата 1995. године конституисана је као једна врста етничке (кон)федерације у којој је конституционално устројство, политички и свакодневни живот био доминантно одређен националним квотама, принципима и правилима. Македонију су Македонци видели као унитарну државу, а Албанци као двочлану македонско-албанску федерацију. Албанија која је за разлику од Југославије имала нелибералну националну политику у којој припадници националних мањина својој деци нису могли давати чак ни имена која су хтели, а да се о некавим колективним мањинским правима и не говори, надметала се са Приштином у томе ко ће бити Пијемонт свеалбанског великодржавног окупљања на Балкану. Мултикултурализам се у политичком речнику Балкана свео на одредницу која се користи само за комуникацију са суседним земљама, и то само онда када се траже права за сународнике.

Неусклађени однос декларативног и стварног најбоље се може видети на примеру уставно-правног поретка Црне Горе који декларативно почива на грађанском концепту политичког поретка², а који се сматра једним од „најбитнијих утврђења уставног карактера државе Црне Горе” [Šuković 2009: 181]. Тај концепт академик Шуковић разрађује кроз дефинисање грађанина као носиоца суверености, једнакост права и слобода грађана без обзира на њихове групне особености, идентитете и припадности и најзад, кроз гарантовање посебних права за припаднике националних мањина која могу користити и у заједници с другима за осигурање једнаких услова за остваривање права. Као доносиоци Устава помињу се „слободни и равноправни грађани, припадници народа и националних мањина који живе у Црној Гори: Црногорци, Срби, Бошњаци, Албанци, Муслимани, Хрвати и други, привржени демократској и грађанској Црној Гори. Међутим, у пракси стварни носиоци суверености су владајуће политичке елите, а на остваривање права и слобода утиче најпре страначко опредељење, а потом и припадност одређеним идентитетима. Концепт грађанства схваћен као приврженост политичкој заједници у Црној Гори суочава се са низ системских препрека. Осим чињенице да највиши правни акт није био плод друштвеног договора и најширег консензуса, чињеница да је једна национална заједница, односно њен део који подржава идентитетске погледе владајуће коалиције, привилегована у статусном смислу и да се то сматра природним – озбиљна је препрека изградњи грађанског концепта државе [Лутовац 2015].

Природа и структура политичке заједнице одређује суштину права и слобода предвиђених уставом и законима, укључујући и мере афирмативне акције које се гарантују припадницима мањинских националних заједница. Иако су та права и мере афирмативне акције широко постављене и засноване на највишим међународним стандардима тешко је

² „Црна Гора је *грађанска*, демократска, еколошка и држава социјалне правде, заснована на владавини права.” Члан 1, став 2 Устава Црне Горе. Устав Црне Горе од 2007. године, [Службени лист Црне Горе, 2007].

ускладити циљ стварања универзалне грађанске политичке заједнице са политичким захтевима заснованим на националном принципу. Није пронађена чаробна формула која би ове захтеве довела у међусобни склад, а један од кључних разлога је то што се уместо базичног друштвеног консензуса апсолутизовао принцип спровођења воље већине.

Уставна прокламација и програмске одредбе усмерене ка стварању грађанске државе без одговарајућих јавних политика и стварних опредељења политичких актера у том правцу – не могу стварати прави грађански идентитет и грађанско друштво, а самим тим ни грађанску политичку заједницу. Однос према националним мањинама, ма колико изгледао на основу анализе уставно-правног поретка и мера афирмативне акције, као однос афирмације мултикултурализма, у пракси производи јачање њихове (само)изолације, а не интеграције у друштво. Устав Црне Горе, на пример, у Члану 79 посебно се бави припадницима „мањинских народа и других мањинских националних заједница”. Међутим, није јасно на кога се све то односи, с обзиром да Устав не дефинише ко је припадник већинског, а ко мањинских народâ. Ако је критеријум број припадника одређене заједнице, онда су у Црној Гори сви припадници националних мањинских заједница, јер нема апсолутно већинске заједнице према попису становништва. Ако је, пак, критеријум пракса – повлашћени положај у друштву имају Црногорци који прихватају нове елементе црногорског идентитета, али не и Црногорци који се држе српских елемената свог идентитета. Узимајући у обзир, поред историјског критеријума и начело самоодређења, онда Црногорци српског идентитета и Срби нису припадници мањинских националних заједница, иако се у пракси тако третирају. У релативно-већинском смислу они који баштине српски идентитет у Црној Гори (пре свега језик) могли би се означити као најбројнија идентитетска групација која се фактички третира као мањинска групација [Лутовац 2015].

Политички представници мањина у својим захтевима за репрезентативношћу и самоуправом иду ка стварању етничке ексклузивности, увођења критеријума националне припадности као елиминаторног критеријума за представљање или заступање.

НАЦИОНАЛНЕ МАЊИНЕ И МУЛТИКУЛТУРАЛИЗАМ

Политички захтеви за *ауџентичним ѿполиџичким ѿредсџављањем*, преко „ауџентичних мандата” јесте политички пројекат усмерен ка искључивању странака грађанске оријентације из трке за мањинске мандате. Политичке странке ако нису етничке (националне) или ако немају доминантно национални (националистички) програм или политику – аутоматски се искључују као могући ауџентични представници мањина, без обзира што својим програмом или својом политиком потенцијално могу више допринети бољитку неке мањинске националне заједнице, него „ауџентични” (националистички) представници те мањине. То би у пракси значило да демократски изабран представник неке мањинске националне

заједнице није аутентични представник те заједнице, ако није изабран на листи националне мањинске странке, него на листи странке која се залаже за грађанске вредности и у оквиру њих за равноправност те заједнице. Из другог угла посматрано, негативна искуства у процесу растакања СФРЈ водила су ка националној хомогенизацији и страховима од манипулисања мањинским гласовима од стране већинских народа. Отуда су се јавили захтеви за аутентичношћу и отуда етнизација политичког живота и заштите мањинских права.

На основу наведеног може се рећи да сама политичка партиципација националних мањина, распрострањеност те партиципације и њена дубина није сама по себи сведочанство постојања мултикултуралне демократске заједнице, нити сведочанство мултикултуралне јавне политике. Напротив, то може бити само одраз дубине и распрострањености међунационалног неповерења и суревњивости.

Интегративни, инклузивни модел, уместо искључујућег приступа у домену вођења јавних политика и изградње политичке заједнице намеће се као *win-win* (ситуација у којој сви добијају) начин да се изађе из зачараног круга грађанско-националних (националистичких) противуречности и контроверзи. Изградња демократске политичке културе и широког базичног консензуса о једној таквој потреби основа су за стварање инклузивних јавних политика које уважавају посебности и јачају заједништво.

Готово по правилу, у земаљама региона, према политичким представницима националних мањина води се политика уважавања класичних мањинских права, из ужих партијских разлога, а не због жеље да се води ефективна политика инклузије. Под плаштом заштите и очувања мултикултуралности, позивајући се на мере афирмативне акције, вођена је политика која је омогућавала привилегован положај за неке припаднике националних мањина, односно њихове политичке представнике: нпр. за Албанце кроз посебне изборне јединице, или Хрвате кроз смањивање изборног прага за улазак у Парламент у Црној Гори; етничке странке Бошњака и Мађара у Србији постале су коалициони партнери свих владајућих групација, често без обзира да ли је сарадња са њима била неопходна за формирање парламентарне већине; у Македонији су Албанци по правилу део парламентарне већине. Истовремено, политички представници мањинских политичких партија, али и добар део странака већинских народа у потпуности су етнизиковали своје програме и деловање, што се одражавало на укупну политичку сцену па и на потискивање грађанских вредности.

Тако је мултикултурализам у имплементацији и пракси умесито да буде алтернатива национализму често постојао свесно или несвесно, његова историја. Чак се у свакодневној политичкој реторици, па и у самим уставима, мултикултурализам меша са либералним концептом државе који подразумева културно-етничку неутралност која почива на индивидуалним правима. У стварности држава „Западног Балкана” је преовладао национални концепт изградње политичке заједнице, иако су у њиховим уставима преовладале грађанске прокламације.

МУЛТИКУЛТУРАЛИЗАМ ИЗМЕЂУ ПРОКЛАМАЦИЈА И СТВАРНОСТИ

Етнификована политика колико год се позивала на грађанске принципе и вредности, по природи ствари, не води ка јачању грађанског идентитета државе и друштва, јачању легитимитета заједнице, него управо супротно томе, води снажењу посебних националних идентитета, а однос према држави као заједници одмерава се у складу са ужим „националним интересима” етничких група. Уместо демократије засноване на тражењу интегративних елемената за изградњу политичке заједнице, демократија се на овим просторима међу политичарима врло често доживљава као игра у којој „победник носи све”. Мултикултуралност као чињеница постојања различитих етничких, верских и културних идентитета у таквом политичко-вредносном контексту и одсуству демократске политичке традиције постаје прворазредно политичко питање.

Политичке странке националних мањина подржавају изградњу грађанске политичке заједнице у својим државама, али истовремено имају изразито етничке политичке програме. Дакле, поред уставних контрадикторности између начелног опредељења за грађанску државу и практично-политичког опредељења за националну државу, и политички програми мањинских странака су потпуно етноцентрични што не представља добру основу за политику која се може назвати интегративним мултикултурализмом.

Без обзира на природу уставне дефиниције и програмских опредељења кључних политичких актера за изградњу мултикултурног или либералног друштва, *државе реиона „Западног Балкана” функционишу као врло етничкификоване политичке заједнице, као доминантно партијске, а не државе владавине права, у којој положијат грађанина преовлађујуће зависи од политичке одређености, а етничка припадност бива предност или сметња у зависности од воље партијских елита и распореда политичких снага.*

Због свега наведеног, свођење изучавања мултикултуралности на нормативни оквир за заштиту права мањина методолошки је мањкаво. Осим тога, положај националне заједнице у једној земљи у много већој мери одређен је практичном државном политиком, него нормама, које без ваљаних и делотворних политика могу бити „мртво слово на папиру”. Синергија добрих закона и ваљане политике омогућава делотворну политику интеркултуралности, интегрисања и међусобног прожимања култура различитих националних заједница у друштву – зато је важно у проучавању мултикултурализма одговорити на питање да ли уопште постоје такви закони и таква политика, и ако их има, да ли постоји међу њима садејство и какви су ефекти таквог институционалног оквира и политичког деловања.

Поштовање националне, верске, језичке, односно културне различитости у ширем смислу, предуслов је стабилног и успешног мултикултуралног друштва и јачања елемената заједничког политичког идентитета.

Међутим, политизација различитости, односно политичка инструментализација различитости може довести до „парадокса мултикултурализма” који заштити и уважавање различитости претвара у политику националног или етничког етикетирања [Eriksen 2004: 243–247].

Интеркултуралност представља теоријски и практично-политички концепт који подразумева свестрано прожимање култура на принципима међусобног поштовања и уважавања и та начела поставља као стубове стварања хармоничне политичке заједнице. Несклад између нормираног и оног што се дешава у пракси готово да је правило у земљама „Западног Балкана”, без обзира да ли се већ налазе у ЕУ или су ушле у процес прикључивања ЕУ. Мањине су релативно добро нормативно заштићене, политички представници мањинских странака неретко су натпропорционално присутни у политичком животу, али то несразмерно мало или готово никако не утиче на суштинско укључивање припадника мањина у све поре политичке заједнице.

У пракси Црне Горе, на пример, не поштује се принцип сразмерне заступљености који је предвиђен за националне мањине (Члан 79, став 10). Тај принцип не примењује се ни на оне који се нису самоодредили као национална мањина (Срби, Црногорци српског идентитета). Ови други третирају се као реметилачки фактор у процесу раздвајања некад испреплетаног идентитета. У стварном животу управо су они мета асимилационих идентитетских притисака, притисака усмерених ка унификацији и стварању хомогеног идентитета; они су, заправо, главна циљна група политике есенцијализације идентитета [Лутовац 2014].

У грађанској држави, сва она права која имају припадници већинског народа морала би бити доступна свим грађанима који се тако самоодређују без обзира како они дефинишу сопствени идентитет. Два комплементарна начела одликују стабилно мултикултурално друштво: неговање и *јачање оној што је заједничко*, на једној страни, и *уважавање различитости на индивидуалном и колективном плану*, на другој страни; другим речима: међусобно прожимање уместо искључивања, упознавање и уважавање различитости – од уставно-правних начела, преко закона и јавних политика до општег друштвеног принципа који постаје основ политичке културе у заједници. Дакле, познавање особености и различитости, као и висок степен толеранције неопходни су елементи за стабилност укупног политичког идентитета [Nye 2007: 109–123].

Земље „Западног Балкана” налазе се између начелно одређења за грађанску државу и фактичког стања снажно изражених разних националних културних идентитета који нису интегрисани у модел плуралног грађанства. Поред начелно одређења, неопходна је пре свега политичка воља трансформисана у јавне политике које афирмишу те вредности, као и културни плурализам и снажне институције које су појачавају једној таквој политици. Посебну улогу у томе требало би да има одговарајући систем образовања и подршка медија.

Ако се као полазиште узму савремене концепције грађанства може се рећи да оне нису до краја озбиљно схваћене и прихваћене у државама

и друштвима земаља „Западног Балкана”. У тим концепцијама се инсистира на томе да грађанин мора да има прилику да учествује у заједничком одлучивању о важним питањима друштва, односно на активној партиципацији (републикански профил грађанина) и на заштити поља права и слобода од утицаја носилаца политичке моћи и могућности да се од стране грађана шири поље утицаја према носиоцима власти (либерални профил грађанина) [Белами 2008: 43].

Елементи мултикултуралистичког приступа грађанству [Kimlika 2004] у којем се тражи баланс између индивидуалних и колективних права губе се у пракси ових друштава двојачко: *кроз еџнификацију* политике и права, што обесмишљава суштину грађанског принципа као таквог, и кроз, покушаје *унификације* идентитета оних који другачије дефинишу свој идентитет.

Савремена мултикултурална демократија заснива се на традиционалним и новим грађанским вредностима, као и на институционалним иновацијама проистеклим из захтева за што већом самоуправом и равномернијом поделом власти унутар хетерогених политичких заједница [Marshall 1950; Napel & Theissen 2009; Kymlicka & Wayne 2000; Lajphart 2003].

Новију политичку историју обележила је група посебних захтева мањинских заједница међу којима су се у многим земљама етаблирали: *ре-презентативности* у оквиру институција власти, или *самоуправа* у области културе, образовања и информисања. У другим, пак, земљама ти захтеви се одбацују као непримерени, јер нарушавају либерални концепт грађанског друштва. И управо између ова два приступа налази се теоријски и практично – политички простор који би могао допринети устоличавању новог сета колективних права. Један од првих задатака у том процесу јесте онемогућавање дезинтегративног потенцијала који би урушавао темеље либералне државе и основних тековина класичног концепта грађанства.

Бавећи се мултикултуралним грађанством, Кимлика и други теоретичари мултикултурализма су у жижу својих истраживања ставили управо *однос између либералне концепције грађанства и мултикултуралних захтева за посебним правима* изводећи закључак да су мултикултурализам и либерални модел грађанства *компаративни*, да је полагање неких колективних права на партиципацију у политичкој заједници могуће без опасности по њену дезинтеграцију, али су изражене и бројне резерве када су у питању захтеви за самоуправом [Kimlika 2004: 264–271]. Све предности и недостаци посебних права за националне и културне заједнице сликовито се показују на примеру земаља бивше СФРЈ. Међутим, то је само једна страна истог новчића – на другој страни тог истог новчића је сасвим другачији процес, процес који додатно усложњава политичке прилике: *наметање заједничког идентитета, унификација на једној страни, или инсистирање на различитостима ван сваке рационалне мере* и настојања да се тако схваћене различитости институционализују, на другој страни. Када се оба та процеса сагледају интегрално, јасније се види какве су све потешкоће могуће у развијању теоријских концепата и њихове примене у реалном животу.

Један од одговора који се нуде за ова питања јесте *уставни њајрио-иизам* Долфа Стернбергера (Dolf Sternberger) концептуално надограђен у делу Јиргена Хабермаса (Jürgen Habermas) и Јана Вернера Милера (Jan-Werner-Müller), али он није могућ ако није заснован на базичном друштвеном консензусу и диференцираном грађанству које не дезинтегрише политичку заједницу. Да би грађански идентитет био институционално утемељен на принципима уставног патриотизма мора да почива на грађанском идентитету који се заснива и на *осећају њријадности* политичкој заједници у којој сви имају једнака права и статус. И управо ту се налази темељни проблем грађанства земаља „Западног Балкана”.

Ако се као модел грађанства узме онај који подразумева активно учешће припадника политичке заједнице у обликовању темељних основа и кључних праваца развоја друштва [Miller 1995: 443] и где се под грађанством, поред система моралних представа, норми и вредности, подразумева и скуп права и политички статус припадника те политичке заједнице и њихов осећај припадности политичкој заједници – онда би се основано могло рећи да је грађански модел политичке заједнице тек циљ који би требало достигати у сваком сегменту његове суштине. Грађанска *држава*, грађанске *вредности*, грађански *идентитет* у земаљама „Западног Балкана” тек су у повоју, на нивоу уставне програмске оријентације и задатог циља.

УНИВЕРЗАЛНИ ГРАЂАНСКИ ИДЕНТИТЕТ

Концепт класичног грађанства подразумева да је припадност политичкој заједници изнад посебних групних припадности у оквиру те заједнице, али исто тако да та припадност није искључива према другим идентитетима. Ипак, посебни идентитети, инсистирање на разликама, а не на ономе што спаја, који су пробуђени и продубљени током 90-их година 20. века, још увек преовлађују.

Осећај припадности политичкој заједници, по природи ствари, не може бити развијен код оних који се искључују из те заједнице, а управо је осећај припадности и поноса у вези с тим означен и код Тејлора [Taylor 1994: 25–75] и код Кимлике [Kimlika 2004: 277–278], као неопходан за стварање кохезије унутар мултикултуралног друштва, поред поштовања либерално-демократских вредности и сагласности око процедуралних и формалних правила. Другим речима, *грађански универзални идентитет* се не може *традицијом насупрот њјединичним идентитетима*, нарочито кад су они тако изразито присутни, него би га, напротив, требало градити на разноврсности, уважавању разлика, ма колико оне биле изражене.

Грађанске вредности које су се историјски изграђивале и које су Лисабонским уговором верификоване као европске вредности [Lutovac 2015: 272–275] постајале су програмски циљеви и у земаљама које су се налазиле у процесу трансформације из реалсоцијализма у либерално-демократске политичке заједнице. Проблеми с којима су се суочавале земље

у транзицији било је недемократско политичко наслеђе, фасадни уставно-правни оквир и доминантно „поданичко-партиципативна политичка култура” [Komar 2010: 167–169]. Ако би се овоме додала склоност ка томе да се институције подвргавају партијској вољи и селективно уважавају, односно да се владавина права политички инструментализује и релативизује, онда је јасно пред каквим се изазовима налазе земље у транзицији пред којима је пут установљевања грађанских вредности које су инклузивне у односу према „другима” – пут владавине права, неговања и заштите људских права и консолидације демократског поретка.

Ако се мултикултуралност узме као основа грађанског идентитета, осећај припадности јединственом идентитету може се засновати, као што Кимлика и Тејлор наглашавају, искључиво на способности тог идентитета да интегрише и унапређује појединачне културне профиле у његовом оквиру. Притом, није довољно инсистирати на друштву које просто толерише различите културе, него на друштву које успешно интегрише и промовише различите начине доброг живота дате у појединим културама без опасности по њихове посебности. Грађански идентитет, између осталог, зависи од степена прихватања и уважавања културног плуралитета. Такав приступ, ако је систематски и системски, спроводи се путем уставно-правног поретка, система образовања и јавних политика. Међутим, стварност у земљама Западног Балкана је другачија. Ни за државне институције, ни за медије под контролом или утицајем влада, стварање грађанске свести, јачање грађанских вредности и врлина нису приоритети. Прокламује се плурализам и мултикултурализам, али се у стварности практикују јавне политике које воде јачању етничке хомогенизације.

ЗАКЉУЧАК

На основу наведеног може се потврдити да су грађанска *држава*, грађанске *вредности*, грађански *идентитети* на „Западном Балкану” тек у повоју, односно да су још увек, и то тек понегде, на нивоу начелне програмске оријентације и задатог циља. Државе Западног Балкана начелно се опредељују за грађанску државу, али се искључиво или претежно национално легитимизују у највишем правном акту. Дакле, фактичко стање у њима је сасвим другачије: обележено је разноликошћу националних културних идентитета који нису интегрисани у модел плуралног грађанства. Показује се да недостаје политичка воља која би начелно опредељење за плуралну грађанску државу трансформисала у јавне политике које афирмишу вредности мултикултурализма, као и да мањкају снажне институције које су потпора таквој политици. Неопходан састојак за чврсто утемељење мултикултурализма јесте консолидовање демократије и прихватање универзалних вредности развијених демократија попут демократске политичке културе, ефективне поделе власти са независним судством као гарантом и чуваром владавине права и људских права и слобода.

ЗАХВАЛНОСТ

Текст је резултат рада на Истраживачком програму 2020 Института друштвених наука који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Лутовац, Зоран (2014). Срби у Црној Гори после раздвајања Србије и Црне Горе 2006. године. *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, 146: 55–70.
- Лутовац, Зоран (2015). *Српски идентитет у Црној Гори*. Београд: Институт друштвених наука.
- Устав Црне Горе од 2007. године (2007). *Службени лист Црне Горе*, 1/2007. од 25. 10. 2007. године.
- Barry, Brian (2001). *Culture and Equality: An Egalitarian Critique of Multiculturalism*. Cambridge, MA: Harvard.
- Belamy, Robert (2008). *Citizenship – A Very Short Introduction*, New York, Oxford University Press.
- Benhabib, Seyla (2002). *The Claims of Culture: Equality and Diversity in the Global Era*. Princeton: Princeton University Press.
- Eriksen, Tomas Hilan (2004). *Etnicitet i nacionalizam*. Београд: Библиотека 20. век.
- Featherstone Kevin and Claudio Radaelli (eds.) (2003). *The Politics of Europeanization*. Oxford: Oxford University Press.
- Kelly, Paul (2002). *Multiculturalism Reconsidered: Culture and Equality and Its Critics*. Oxford: Polity Press.
- Kimlika, Vil (2004). *Multikulturalno građanstvo*. Podgorica: CID.
- Komar, Olivera (2010). Политичка култура у Црној Гори. У: *Црна Гора у 21. столјећу – у eri kompetitivnosti, pitanja vrijednosti*, Podgorica: CANU, 73/8, Podgorica (ur. Sonja Tomović Šundić).
- Kymlicka, Will and Norman Wayne (eds.) (2000). *Citizenship in Diverse Societies*; Oxford University Press.
- Kymlicka, Will (1995). *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Oxford University Press.
- Kymlicka, Will (2001). *Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism, and Citizenship*. Oxford: Oxford University Press.
- Lajphart, Arend (2003). *Modeli demokratije: oblici i učinak vlade u trideset šest zemalja*. CID Podgorica, Београд: Службени лист Србије.
- Lutovac, Zoran (2015). Европеизација националног идентитета у процесу европских интеграција Србије. У: *Nova Evropa i njena periferija*, uredili I. Vujačić i N. Beljinac, Београд: Факултет политичких наука и Удружење за политичке науке Србије.
- Lutovac, Zoran i Ksenija Marković (2017). Опасни (нежељени) други и популизам у Србији. У: *Populizam* (ur. Z. Lutovac), Београд: Институт друштвених наука, 87–102.
- Miller, David (1995). Citizenship and Pluralism. *Political Studies*, XLIII(3): 432–450.
- Miller, David (2002). Liberalism, Equal Opportunities and Cultural Commitments. In: *Multicultural Reconsidered: Culture and Equality and Its Critics* (P. Kelly, ed.), Oxford: Polity Press.
- Nye, Malory (2007). The Challenges of Multiculturalism. *Culture and Religion: An Interdisciplinary Journal*, Routledge, VIII(2): 109–123.
- Parekh, Bhikhu (2000). *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Šuković, Mijat (2009). *Ustavno pravo: univerzalna ustavna tematika i ustavno pravo Crne Gore*. Podgorica: CID.
- Taylor, Charles (1994). The Politics of Recognition. In: A. Gutmann (ed.), *Multiculturalism*, Princeton: Princeton University Press, 25–75.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Устав на Република Македонија (1991). Собрание на Република Македонија, Број 08-4642/1. 17. ноември 1991 година, Скопје. Доступно на: <https://okno.mk/sites/default/files/009-USTAV-na-RM.pdf>. Приступљено: 23. 10. 2017.
- Barry, Brian (1997). Liberalism and Multiculturalism, *Ethical Perspectives* 4(2): 3–14. Доступно на: <http://www.ethical-perspectives.be/viewpic.php?LAN=E&TABLE=EP&ID=418>. Приступљено: 27. 7. 2020.
- Bela knjiga o interkulturnom dijalogu (2008). Živimo zajedno jednaki u dostojanstvu. Savet Evrope, Strazbur. Доступно на: http://www.coe.int/t/dg4/intercultural/Source/Pub_White_Paper/WhitePaper_ID_SerbianVersion.pdf. Приступљено: 27. 7. 2020.
- Inglis, Christine (1995). *Multiculturalism: New Policy Responses to Diversity*. Managment of Social Transformation (MOST) – UNESCO, Policy Paper – No. 4. Paper prepared on the occasion of the “1995 Global Cultural Diversity Conference”, 26–28 April 1995, and the “MOST Pacific Sub-Regional Consultation”, 28–29 April 1995, both in Sydney, Australia. Доступно на: <http://www.unesco.org/most/pp4.htm>. Приступљено: 27. 7. 2020.
- Marshall, Thomas-Humphrey (1950). *Citizenship and Social Class*, Cambridge University Press. Доступно на: http://www.jura.uni-bielefeld.de/lehrstuehle/davy/wustldata/1950_Marshall_Citizenship_and_Social_Class_OCR.pdf. Приступљено: 28. 7. 2020.
- Song, Sarah (2014). Multiculturalism. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2014 Edition), Edward N. Zalta (ed.). Доступно на: <http://plato.stanford.edu/archives/spr2014/entries/multiculturalism/>. Приступљено: 28. 7. 2020.
- Ten Napel, Hans-Martien and Florian Karim Theissen (2009). Taking Pluralism Seriously: The US and the EU as Multicultural Democracies?. In: Bart C. Labushagne, Reinhard W. Sonnenschmidt (eds.), *Religion, Politics and Law*, Leiden-Boston, Brill. pp. 363-392. Доступно на: <http://media.leidenuniv.nl/legacy/Taking%20pluralism%20seriously.pdf>. Приступљено: 28. 7. 2020.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

MULTICULTURALITY AND MULTICULTURALISM IN “WESTERN BALKANS”

by

ZORAN LUTOVAC
Institute of Social Sciences
Kraljice Natalije 45, Belgrade, Serbia
zoran.lutovac@gmail.com

SUMMARY: When researching multiculturalism and the process of Europeanisation in Serbia and countries of the region, one must first examine the status of multiculturalism and multiculturalism, from the normative framework to states’ policies which

decidedly determine the nature and functioning of a political community. Starting from the fact that the context, nature and structure of a political community determines the essence of rights and freedoms stipulated by the constitution and laws, as well as that a synergy of good laws and sound policies enables an effective policy of multiculturalism, integration and interlacing of cultures of diverse national communities in a society, the proclaimed multiculturalism was studied in this paper, with a view to ascertain whether such constitutional and legislative framework and policies exist, and if they did, whether there was concerted action between them. The key finding was that the states of the region support a civil state in principle, that they are exclusively or predominantly nationally legitimised by the highest legislative acts and that the factual state is marked by various national cultural identities that are not integrated into the model of plural citizenship. The paper shows that there is a lack of political will to transform the declared support for a pluralistic civil state into public policies affirming the values of multiculturalism, as well as that there is a lack of strong institutions to support such policy. Creating civil awareness, strengthening civil values and virtues are not priorities for state institutions or media controlled by governments. Rather than that, their priority is to strengthen national identities. Hence, based on the above, we can affirm that civil *states*, civil *values* and civil *identities* are only at initial stages, i.e. that they are still, only occasionally, at the level of general programme orientation and set aims. The necessary ingredient for their firm establishment is a consolidated democracy and acceptance of universal values of developed democracies, such as the rule of law and protection of human rights and freedoms.

KEYWORDS: multiculturalism, multiculturalism, intercultural dialogue, Serbia, Western Balkans

АНАЛИЗА АГРАРНЕ ПОЛИТИКЕ У СРБИЈИ С КРАЈА 20. И ПОЧЕТКА 21. ВЕКА СА АСПЕКТА ФИНАНСИРАЊА

ГОРДАНА РАДОВИЋ

„Дневник-Пољопривредник” АД
Булевар ослобођења 81, Нови Сад, Србија
gordana.radovic09@gmail.com

САЖЕТАК: Рад има за циљ да са аспекта финансирања пољопривреде анализира аграрну политику, која је била актуелна у Србији крајем 20. и почетком 21. века. Домицилна аграрна политика је у предтранзиционом и на почетку транзиционог периода, половином 90-их година 20. века, била заснована на протекционистичком концепту. У том периоду финансирање пољопривреде претежно се реализовало путем примарне емисије Народне банке, односно путем селективних кредитних пласмана који су се одобравали под бенефицираним условима. Аграрна политика се почетком 21. века из протекционистичког нагло трансформисала у либерални концепт, што је утицало на погоршање економског положаја пољопривреде, односно на усложњавање проблема финансирања ове привредне делатности. Аграрни буџет, као квантитативни и квалитативни одраз аграрне политике, био је кључни извор финансирања пољопривреде у целокупном досадашњем транзиционом периоду. У раду се користи аналитичко-емпиријски, историјски, компаративни метод и математичко-статистички метод.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: пољопривреда, финансирање, аграрна политика, аграрни буџет, Србија

ЈЕЛ КЛАСИФИКАЦИЈА: R 51

Пољопривреди је неопходна стална финансијска и кредитна подршка, због потребе да се средства уложе у производњу одједном, у време сетве, и то у великом обиму. Пољопривредну производњу карактерише сезонски карактер, дуг период задржавања ангажованих средстава, односно спор обрт уложених финансијских средстава. Примарна пољопривредна производња на уситњеном поседу, какав преовлађује у Србији, остварује мали

профит, често и губитак, што онемогућава стварање сопствене акумулације, односно сопствених извора финансирања. Стога је овој привредној делатности неопходна подршка у виду адекватног модела финансирања. У досадашњем периоду овакав модел није постојао. Сматрамо да је проблем финансирања пољопривредне производње најсложенији проблем домицилног аграра, односно аграрне политике.

Аграрна политика је део економске политике државе, а њеним мерама се усмерава развој аграрног сектора у оквиру одабраног модела привредног развоја. Аграрну политику чине: економске, организационо-административне и техничко-технолошке мере, као и земљишна политика. Економске мере представљају најсложенији део аграрне политике и обухватају: политику цена, инвестициону, кредитну, пореску, извозно-увозну, као и политику осигурања пољопривредне производње [Pejanović i Radović 2011].

Политика цена пољопривредних производа веома је важан инструмент аграрне политике. У другој половини 20. века у Србији је вођена аграрна политика у оквиру које су цене пољопривредно-прехранбених производа биле знатно ниже од реалних. Разлози томе су били бројни, а најзначајнији је био потреба да се обезбеди прехранбена сигурност становништва. Политика депресираних цена је оставила негативне последице на економски положај пољопривреде, ослабљена је њена акумулативна способност, а проблем финансирања ове привредне гране постао је још сложенији [Radović 2009]. Теоријски посматрано могу се дефинисати три концепта аграрне политике и то су: протекционистички, либерални и концепт одрживог развоја [Пејановић 2007].

Основна карактеристика протекционистичког концепта аграрне политике је доминантан утицај државе на формирање цена пољопривредно-прехранбених производа, на финансирање аграра, а карактерише га и ограничење увоза пољопривредних производа. У Србији је овај концепт аграрне политике био заступљен у предтранзиционом и на почетку транзиционог периода, 90-их година 20. века.

Либерални концепт аграрне политике у Србији нагло је уведен почетком 21. века. У оквиру овог концепта, цене пољопривредно-прехранбених производа су се слободно формирале на тржишту, увоз ових производа био је либерализован, а финансирање пољопривреде је било препуштено тржишту банкарских производа. Примена либералног концепта трајала је кратко, свега неколико година. У циљу заштите домаће пољопривреде уведене су државно-регулативне мере. Тиме је аграрна политика одступила од потпуно либералног концепта.

У оквиру концепта одрживог развоја пољопривреде основни циљ аграрне политике је развој мултифункционалне пољопривреде, као и рурални развој заснован на еколошким принципима. Влада Републике Србије је у Националној стратегији привредног развоја Србије за период од 2006. до 2012. године прихватила концепт одрживог развоја пољопривреде, као основу аграрне политике. Међутим, домицилна пољопривреда није била на потребном нивоу економске развијености да би могла да уђе у ову, вишу фазу развоја.

ПРОБЛЕМ ФИНАНСИРАЊА ПОЉОПРИВРЕДЕ

Суштина проблема финансирања пољопривреде у Србији крајем 20. и почетком 21. века је у диспропорцији учешћа пољопривреде у стварању домаћег бруто производа (ДБП) и учешћа инвестиција у пољопривреди у укупним државним инвестицијама.

Табела 1. Учешће пољопривреде у ДБП и у укупним државним инвестицијама у Србији

Година	Учешће пољопривреде у ДБП (%)	Учешће инвестиција у пољопривреду у укупним државним инвестицијама
1991.	12,70	8,20
1992.	14,40	10,50
1993.	19,60	11,50
1994.	20,70	12,00
1995.	20,30	10,60
1996.	19,50	10,30
1997.	19,30	10,10
1998.	18,30	10,00
1999.	21,40	10,30
2000.	23,20	10,20
2001.	20,94	12,65
Просечно учешће:	19,12	10,58

Извор: [Bogdanov 2004: 125, обрада ауторке].

Упоредна анализа (Табела 1) указује на диспропорцију наведених показатеља у периоду од 1991. до 2001. године. Ова диспропорција била је карактеристична и за цео предтранзициони период. Наведено упућује на закључак да се акумулација створена у пољопривреди преливала у друге привредне делатности, што је доводило до сталног финансијског исцрпљивања аграра.

Финансирање пољопривреде веома је сложено због бројних биолошких и друштвено-економских специфичности примарне пољопривредне производње. Са становишта финансирања, најзначајније биолошке специфичности пољопривреде су: високи ризици, органски и сезонски карактер производног циклуса, као и спор обрт капитала. У литератури се наводе бројни ризици пољопривредне производње: производни, ценовни, институционални, финансијски, персонални и сл. [Рејановић i сар. 2007: 103–104]. Такође, редовно је присутан ризик од климатских услова.

Са становишта финансирања, најзначајније друштвено-економске специфичности пољопривреде у Србији у актуелном периоду су: доми-

нација приватне својине над пољопривредним земљиштем, мала просечна величина пољопривредних поседа, неразвијеност и неуређеност тржишта пољопривредних производа, неконкурентност пољопривредне производње, као и нестабилност и неконзистентност мера аграрне политике.

ЦИЉ РАДА И МЕТОДЕ ИСТРАЖИВАЊА

Циљ рада је да се са становишта финансирања пољопривреде анализира аграрна политика у Србији крајем 20. и почетком 21. века. Конкретно, у раду је проучавано финансирање пољопривреде у периоду од 1994. до 2015. године. Предмет анализе је и аграрни буџет, као квантитативни и квалитативни одраз аграрне политике.

У раду се користи аналитичко-емпиријски, историјски, компаративни, као и математичко-статистички метод. Аналитичко-емпиријски и компаративни методи користе се за анализу и поређење искустава везаних за концепте аграрне политике и начине финансирања пољопривреде у Србији у посматраном периоду. Историјски метод користи се у циљу представљања стратегија и програма развоја пољопривреде на основу којих су се доносиле мере аграрне политике и дефинисали начини финансирања ове привредне делатности у посматраном историјском раздобљу. Математичко-статистички метод користи се у сврху представљања значаја пољопривреде за националну економију, као и издвајања из државног буџета за финансирање аграра у Србији у анализираном временском периоду.

Као извори података користе се: историјска грађа, планови у области развоја пољопривреде у Републици Србији, и квантитативни подаци Министарства пољопривреде о висини аграрног и укупног државног буџета у посматраном периоду.

ПЕРИОД ПРОТЕКЦИОНИСТИЧКЕ АГРАРНЕ ПОЛИТИКЕ

Аграрна политика у Србији у предтранзиционом и у првој фази транзиционог периода била је заснована на протекционистичком концепту. На увођење овог концепта утицали су сложени политички услови, као и потреба да се државним мерама подстакне развој аграра. У овом периоду држава је имала одлучујући утицај и на финансирање пољопривреде.

У Србији је, 90-их година 20. века, учешће пољопривреде у стварању домаћег бруто производа износило око 20%, а у појединим годинама овај проценат био је и већи. У руралним подручјима живело је више од половине укупног броја становника, а пољопривредом, као основном или додатном делатношћу, бавило се око 40% од укупног броја становника. На основу наведених података може се закључити да је пољопривреда имала велики економски и социјални значај за Србију у овом периоду.

Истовремено, били су изразито неповољни услови за развој пољопривреде. Они су били последица економске блокаде земље због санкција међународне заједнице. Санкције су уведене 30. маја 1992. године и трајале су

1.253 дана. Неповољни услови за развој пољопривреде било су последица и дезинтеграције југословенског тржишта, на коме су пољопривредни производи произведени у Србији имали доминантно учешће.

У овом периоду на економски положај, а тиме и на финансирање пољопривреде, посебно је негативно утицала политика депресираних цена пољопривредних производа. Највећи диспаритети цена између пољопривредних и индустријских производа забележени су од 1992. до 1996. године.

Примарна емисија Народне банке као извор финансирања

Финансирање пољопривреде из примарне емисије Народне банке представљало је значајан и сигуран извор финансирања ове привредне делатности у предтранзиционом и на почетку транзиционог периода. Учешће пољопривреде у укупним кредитима који су одобрени из примарне емисије Народне банке било је 50% у 1988. години, а од 1990. године имало је тенденцију пада, тако да је 1997. године износило само 11% [Radović 2009: 17]. У погледу финансирања, погодност за пољопривредне субјекте била је ниска каматна стопа, која је била у висини есконтне стопе, односно много нижа у односу на каматну стопу на тржишту новца. Потребно је рећи да је у првој половини 90-их година 20. века есконтна стопа била двоструко, па чак и петоструко нижа и односу на каматне стопе на тржишту новца [Radović 2014]. Условe бенефицираног кредитирања дефинисала је Народна банка, док су пословне банке обављале наменску контролу одобрених кредита [Vunjak 1999: 125].

Поједини аутори сматрају да су кредитни пласмани у аграр умањивани по два основа. Прво, по основу ниске стопе реесконта, а друго, због основице на коју је она примењивана. Конкретно, стопа реесконта је примењивана на заштитне, а не на тржишне цене пољопривредних производа. Према оцени цитираних аутора, на овај начин су умањивана средства која су пласирана у пољопривреду из примарне емисије Народне банке за 15% до 30%, односно сразмерно разлици између висине заштитних и тржишних цена пољопривредних производа [Čurović i Vučković 1989: 283].

Постоје наводи у литератури да је пласман селективних кредита из примарне емисије Народне банке у пољопривреду омогућавао да се делимично поправи неповољан економски положај пољопривредних субјеката. То је представљало „компензацију” за њихов напор у обезбеђивању прехранбене сигурности државе [Bjelica 2001: 122]. Према истом извору, бенефицирани кредитни пласмани били су потребни аграру и због неразвијености домицилних финансијских тржишта, односно тржишта новца и тржишта капитала у посматраном периоду. Услед тога била је недовољна понуда квалитетних извора финансирања.

Почетком 1994. године, донет је Програм реконструкције монетарног система. Основни циљ овог Програма био је да се обузда хиперинфлација, која је претила да уништи цео привредни систем. Као један од њених

узрочника, сматрани су и кредити из примарне емисије. Програмом реконструкције монетарног система, по угледу на развијене земље тржишне привреде, усвојен је принцип да се пољопривредна производња више не финансира из примарне емисије Народне банке. Реализација мера Програма довела је пољопривреду у још тежу ситуацију у погледу већ постојеће хроничне несташнице финансијских средстава. Тражња за новцем се повећала уз истовремено његову рестриктивну понуду, што је проузроковало раст каматних стопа и значајно повећање трошкова производње. Економски посматрано, било је јасно да пољопривреда не може да реализује ни просту, а камоли проширену репродукцију, без кредита одобрених под бенефицираним условима. Стога је селективно кредитирање аграра, ипак, делимично задржано и у наредном периоду.

Селективни кредити пласирани у пољопривредну производњу неосновано су „оптужени” као узрочници хиперинфлације, јер су они имали реално покриће у произведеним пољопривредно-прехрамбеним производима. Овај начин финансирања пољопривреде оставио је негативне последице на домаћи финансијски, монетарни и привредни систем због неадекватног система контроле, који је био поверен пословним банкама [Radović 2014].

Последица оваквог става било је не само смањење утицаја државе на финансирање аграра, већ и избегавање високо ризичних кредитних пласмана у аграр од стране пословних банака. Јасно је да је све то допринело усложњавању проблема финансирања пољопривреде. Дошло је до смањења обима пољопривредне производње, као и до преласка дела радноактивног становништва из руралних у урбана подручја.

ПРОМЕНЕ У КОНЦЕПТУ АГРАРНЕ ПОЛИТИКЕ

Развој пољопривреде заснован на тржишним основама, дефинисан је Стратегијом дугорочног развоја пољопривреде која је усвојена 1997. године. Промена концепта аграрне политике била је дефинисана и Дугорочном политиком аграрног развоја Савезне Републике Југославије, која је усвојена 9. децембра 1999. године. Најзначајнији део овог развојног документа односио се на реформу политике цена пољопривредних производа и дефинисање новог модела финансирања пољопривреде. У ту сврху било је предвиђено оснивање Привилеговане аграрне банке, као и значајан раст аграрног буџета. Конкретно, овим документом било је предвиђено да аграрни буџет убудуће износи 16% од укупног буџета државе, као и да инвестиције у аграр износе 16% од укупних привредних инвестиција. Међутим, планирано оснивање Привилеговане аграрне банке, као и предвиђен раст аграрног буџета и инвестиција у пољопривреду, никада није реализовано.

У суштини, Дугорочном политиком аграрног развоја СР Југославије била је дефинисана аграрна политика, као комбинација протекционистичког и либералног концепта. Конкретно, било је предвиђено да улога државе буде регулаторна и интервентна, а да све остале функције буду у домену деловања тржишних механизма.

ЛИБЕРАЛНИ КОНЦЕПТ АГРАРНЕ ПОЛИТИКЕ И ФИНАНСИРАЊА ПОЉОПРИВРЕДЕ

Потпуно либерални концепт аграрне политике био је дефинисан Стратегијом развоја пољопривреде, коју је Влада Републике Србије усвојила 18. августа 2005. године. Стратегијом је било дефинисано, као приоритет, опредељење да се развија тржишна економија, тржиште и његови механизми, односно да се сторнира дотадашња улога државе на тржишту пољопривредних производа и у политици цена. Овим документом дефинисано је да се финансирање пољопривреде и тржиште пољопривредних производа прилагоде процесу европских интеграција, као и да се либерализује увоз пољопривредно-прехранбених производа. Основне замјерке пољопривредних произвођача биле су усмерене на то што је овај документ иницирао да се у кратком року аграрна политика трансформише у изразито либералну. Развијеност пољопривреде није била на довољном нивоу да би се домаћи пољопривредни субјекти укључили у „такмичење” у конкурентности са иностраним.

Стратегијом су биле дефинисане и нове мере аграрне политике усмерене на увођењу подстицаја у оквиру аграрног буџета за подршку руралном развоју, тржишту пољопривредних производа и тржишту кредита. Са аспекта финансирања пољопривреде, може се позитивно оценити то што је овај развојни документ дефинисао почетак финансирања и руралног развоја из аграрног буџета. Реч је о увођењу тзв. „другог стуба” пољопривредне политике, по узору на Заједничку пољопривредну политику Европске уније. С друге стране, негативно је то што је аграрни буџет добио и кредитну функцију, која је неспојива с његовом суштином.

Извори финансирања пољопривреде у периоду либералног концепта, поред аграрног буџета, били су и кредити пословних банака. Услед велике тражње, они су се одобравали под веома неповољним условима. Каматне стопе биле су високе, кредитни период кратак, а динамика доспећа ануитета неусклађена са сезонским карактером пољопривредне производње. Пословне банке су тражиле и ригорозне услове обезбеђења кредита, тако да су они били недостижни за већину индивидуалних пољопривредних произвођача. Стога су они били приморани да се природно задужују, односно да улазе у робне аранжмане са прерађивачима пољопривредних производа, како би обезбедили неопходан репроматеријал. Ово је најнеповољнији начин финансирања пољопривреде.

Јасно је да су неповољни услови финансирања агара у периоду потпуно либералног концепта аграрне политике отежавали одржавање просте репродукције, као и онемогућавали развој пољопривреде. То се нарочито манифестовало на малим и уситњеним пољопривредним поседима који су и тада, као и сада, чинили доминантну већину у Србији. Уз то, у периоду либералног концепта аграрне политике, цене пољопривредних производа су се слободно формирале на домаћем тржишту. На тржишту је била и значајна понуда производа из иностранства услед либерализованог увоза. Пољопривредни производи са малих посела били су ценов-

но неконкурентни, што је угрожавало егзистенцију ових произвођача. Све наведено је имало негативне последице на развој домаће пољопривреде, те се већ 2007. године поново уводе државни регулативни механизми, односно аграрна политика губи карактеристике потпуно либералног концепта.

АКТУЕЛНА СТРАТЕГИЈА РАЗВОЈА ПОЉОПРИВРЕДЕ

Актуелни развојни документ дефинише, у оквиру праваца будућих реформи аграрне политике, модерну улогу државе у управљању развојем пољопривреде и руралних средина. Дакле, развој аграрне политике дефинише се као комбинација либералног и протекционистичког концепта. Реч је о Стратегији пољопривреде и руралног развоја за период од 2014. до 2024, која је усвојена у августу 2014. године. Овај документ дефинише реформу аграрне политике у смислу њеног ефикасног постепеног усклађивања са Заједничком пољопривредном политиком Европске уније.

У актуелној Стратегији је наведено да би креирање ефикасног модела финансирања пољопривреде требало да постане приоритет аграрне политике. Дефинисано је да „без специфичних финансијских производа и услуга који омогућавају осигурање од производних и тржишних ризика и мотивишу пољопривредна газдинства на нове инвестиције, пољопривредници остају препуштени задуживању под условима комерцијалних кредита, чиме се додатно умањују изгледи за њихов развој” [Стратегија 2014–2024: 67].

Суштински, овај развојни документ само констатује проблем финансирања пољопривреде у Србији у протеклом и актуелном транзиционом периоду. Наводи се да је „задатак државе да прилагоди законски оквир за лакше обезбеђење колатерала, омогући промоцију иновативних решења на финансијском тржишту, али, пре свега, да обезбеди ефикасну и стабилну буџетску подршку” [Стратегија 2014–2024: 67]. Дакле, предлаже се да финансирање пољопривреде и у наредном периоду буде, превасходно, засновано на аграрном буџету, који је недовољан за текуће и развојне потребе аграра.

АГРАРНИ БУЏЕТ

Аграрни буџет, као централни извор финансирања пољопривреде, установљен је крајем 1995. године, а саставни је део државног буџета од 1996. године. Значајан разлог за његово доношење била је потреба да се формира стабилан и сигуран извор финансирања пољопривреде. Аграрни буџет, као квантитативни и квалитативни одраз аграрне политике, био је кључни извор финансирања пољопривреде и руралног развоја у целокупном досадашњем транзиционом периоду у Србији.

Квантитативни аспект аграрног буџета представља његово учешће у буџету Републике Србије по појединим годинама. У Табели 2 приказан је квантитативни аспект аграрног буџета од 1996. (овај финансијски ин-

струмент установљен је 1995, а ступио на снагу 1996), закључно са 2015. (последња анализирана година у посматраном периоду). На основу приказаних података види се да је у почетној години било највеће учешће аграрног у укупном државном буџету, да се оно годинама смањивало, док је просечно учешће аграрног у укупном државном буџету у посматраном периоду било само 4,8%.

Табела 2. Учешће аграрног у буџету Републике Србије у периоду 1996–2015.

Година	Укупан буџет Републике Србије (у милионима динара)	Аграрни буџет Републике Србије (у милионима динара)	Учешће аграрног у укупном буџету Републике Србије (%)
1996.	10.240,2	900,0	8,8
1997.	13.821,0	828,9	6,0
1998.	16.807,5	975,3	5,8
1999.	17.640,7	878,2	5,0
2000.	32.702,4	1.823,4	5,6
2001.	127.339,9	3.940,1	3,1
2002.	177.600,0	7.640,0	4,3
2003.	271.800,0	10.990,0	4,0
2004.	329.300,0	20.140,0	6,1
2005.	432.900,0	18.980,0	4,4
2006.	505.820,1	27.543,9	5,4
2007.	595.517,8	26.095,8	4,4
2008.	695.959,1	32.895,4	4,7
2009.	719.854,1	26.690,4	3,7
2010.	825.884,9	31.577,9	3,8
2011.	824.575,9	33.676,0	4,1
2012.	1.018.633,4	40.876,7	4,0
2013.	1.040.014,3	44.699,5	4,3
2014.	1.110.121,0	45.427,2	4,1
2015.	1.082.988,2	45.308,2	4,2
ПРОСЕЧНО УЧЕШЋЕ:			4,8

Извор: Документација Министарства пољопривреде РС (обрада ауторке).

Квалитативни аспект аграрног буџета представља однос између појединих мера аграрне политике и он је био значајно различит у периоду различитих концепата домицилне аграрне политике. У периоду протекционистичког концепта у структури аграрног буџета доминирале су премије за млеко. Ова мера имала је социјалну димензију с обзиром на то да су се премије исплаћивале свим произвођачима, без обзира на количину и квалитет испорученог млека. Значајно учешће имале су и премије за

биљну производњу, које су, пре свега, биле намењене за измену сетвене структуре у корист индустријског биља.

У периоду либералног концепта аграрне политике у структуру аграрног буџета уведени су подстицаји за подршку руралном развоју, тржишту пољопривредних производа и тржишту пољопривредних кредита. И након напуштања потпуно либералног концепта аграрне политике, ове врсте подстицаја остале су саставни део аграрног буџета. Разлог томе је што су ови подстицаји и део структуре пољопривредног буџета Европске уније, односно дефинисане су мерама Заједничке пољопривредне политике. С друге стране потребно је истаћи да пољопривредни буџет чини скоро 50% укупног буџета Европске уније, док учешће аграрног у укупном буџету Републике Србије последњих година не достиже ни 5%.

ЗАКЉУЧАК

На основу анализираних промена концепта аграрне политике у Србији крајем 20. и почетком 21. века и на основу њих дефинисаних модела финансирања пољопривреде, можемо закључити да они нису били задовољавајући, те да је проблем финансирања ове привредне делатности био актуелан у целокупном посматраном периоду.

У периоду протекционистичке аграрне политике, у предтранзиционом и на почетку транзиционог периода, 90-их година 20. века, пољопривреди је понуђен прихватљив модел финансирања, али он није био дугорочно одржив. Протекционистички концепт аграрне политике био је условљен економским и социјалним значајем пољопривреде, као и сложенем политичком ситуацијом у којој је улога пољопривреде била да обезбеди прехранбену сигурност становништва. Стога су цене пољопривредно-прехранбених производа биле ниске, испод реалних тржишних, што је за последицу имало финансијско исцрпљивање пољопривредних субјеката. У том контексту држава је настојала да обезбеди повољан извор финансирања пољопривреде. Укидањем примарне емисије, као доминантног начина финансирања пољопривреде у периоду протекционистичког концепта аграрне политике, пољопривредни субјекти су стављени у исти положај као и субјекти у осталим привредним делатностима, где је коефицијент обрта ангажованих средстава многоструко већи, а ризици производње знатно мањи. То је проблем финансирања пољопривреде учинило још сложенијим.

Либерални концепт аграрне политике уведен је нагло, почетком 21. века, без адекватне припреме домицилних пољопривредних субјеката за „инострану утакмицу”. Под припремама се подразумева развојни период, у којем је било неопходно пронаћи други начин снажне и ефикасне државне финансијске подршке у сврху развоја домаће пољопривреде. Истини за вољу, у Дугорочној политици аграрног развоја СР Југославије, која је усвојена 1999. године, предлагано је да аграрни буџет износи 16% укупног државног буџета, као и оснивање Привилеговане аграрне банке. Потребно је рећи да је Србија, као доминантно аграрна земља, овакву финансијску

институцију, имала 30-их година 20. века. Квалитетни предлози за дефинисање модела финансирања аграра, наведени у Дугорочној политици аграрног развоја, остали су само „траг на папиру”. Привилегована аграрна банка није основана, а учешће аграрног у укупном државном буџету наредних година није било ни 8%, а никако планираних 16%.

Потпуно либерални концепт аграрне политике званично је уведен усвајањем Стратегије развоја пољопривреде у августу 2005. У оквиру овог концепта цене пољопривредно-прехранбених производа су се слободно формирале на тржишту, а увоз ових производа био је либерализован. Финансирање пољопривреде било је препуштено тржишту банкарских производа, где су услови кредитирања били неповољни за већину пољопривредних субјеката. Примена овог концепта трајала је кратко, свега неколико година. С обзиром да домаћи произвођачи хране нису били равноправан конкурент иностраним, убрзо су почеле да се уводе додатне заштитне мере и повећавају подстицаји пољопривредној производњи. Тиме је аграрна политика одступила од потпуно либералног концепта.

У Стратегији пољопривреде и руралног развоја за период од 2014. до 2024, која је усвојена у августу 2014, дефинисана је аграрна политика као комбинација либералног и протекционистичког концепта. У погледу финансирања пољопривреде није дат нов предлог, него се задржао стандард да и убудуће аграрни буџет буде централни извор финансирања. Међутим, аграрни буџет у анализираном периоду, од 1996. до 2015. године, и поред измена у квалитативној структури, у складу са захтевима пољопривредних субјеката и потребама европских интеграција, у квантитативном погледу није успео да задовољи стално растуће захтеве пољопривредних субјеката за субвенцијама.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Пејановић, Радован (2007). Странпутице и путеви наше аграрне политике. *Савремени фармер*, VIII(29): 27–31; VIII(30): 25–28.
- Стратегија пољопривреде и руралног развоја Републике Србије за период 2014–2024. година, *Службени гласник РС* (2014), 85/14.
- Bjelica, Vojin (2001). *Bankarstvo: teorija i praksa*. Novi Sad: Stylos.
- Bogdanov, Natalija Lj. (2004). *Poljoprivreda u međunarodnim integracijama i položaj Srbije*, Beograd: Društvo agrarnih ekonomista Jugoslavije.
- Čurović, Olga i Miloš Vučković (1989). Politika cena i kreditna politika kao faktor razvoja agroindustrije. U: *Zbornik radova / Naučni skup: Kako povećati robnu proizvodnju i produktivnost na individualnim gazdinstvima u poljoprivredi Jugoslavije*; organizator: Društvo agrarnih ekonomista Jugoslavije; redaktor i urednik zbornika: Dušan Tomić, 283–286.
- Pejanović, Radovan; Zoran Njegovan i Nedeljko Tica (2007). *Tranzicija-ruralni razvoj i agrarna politika*. Univerzitet u Novom Sadu, Poljoprivredni fakultet; Beograd: Ekonomski institut.
- Pejanović, Radovan i Gordana Radović (2011). Agrarna politika u Republici Srbiji u periodu tranzicije. *Ekonomija teorija i praksa*, IV(1): 29–38.

- Radović, Gordana (2009). *Modaliteti finansiranja agrara u tranzicionom periodu*. Univerzitet u Novom Sadu, Ekonomski fakultet u Subotici. Magistarski rad.
- Radović, Gordana (2014). *Finansiranje poljoprivrede u Republici Srbiji*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Vunjak, Nenad (1999). *Finansijski menadžment. Knj. 2 – Bankarske finansije*. Subotica: Ekonomski fakultet.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

ANALYSIS OF AGRICULTURAL POLICY IN SERBIA FROM THE ASPECT OF FINANCING FROM THE END OF THE 20th AND THE BEGINNING OF THE 21st CENTURY

by

GORDANA RADOVIĆ
„Dnevnik-Poljoprivrednik” AD
Bulevar oslobođenja 81, Novi Sad, Serbia
gordana.radovic09@gmail.com

SUMMARY: The aim of this paper is to analyze the agricultural policy implemented in Serbia from the end of the 20th and the beginning of the 21st century from the aspect of agriculture finance. The domestic agricultural policy of the pre-transitional and the beginning of the transitional period, during the mid 1990s, was based on the concept of protectionism. Back then, the financing of agriculture was realized mainly through the primary emission of the National Bank i.e. through selective and subsidized credits. The agricultural policy was abruptly transformed from the concept of protectionism to liberalization. Although this concept was applied for only several years, it significantly aggravated the economic situation in agriculture, thus complicating the issue of financing even more. Along with the agrarian budget, the sources of financing agriculture during this period were the loans granted by commercial banks, which were unfavorable for the majority of agricultural entities. The methods used in this paper are analytical-empirical, historical, and comparative. The author concludes that the former concepts of agricultural policy in Serbia have not defined an acceptable and sustainable model of financing agriculture. The agrarian budget, as a quantitative and qualitative demonstration of the agricultural policy, has been the key source of financing agriculture during the entire transition period up to now. Despite the modifications in the qualitative structure of the agrarian budget, in accordance with the requirements of agricultural entities and the EU integration, in quantitative terms the agrarian budget failed to meet the growing demands of the agricultural entities for subsidies.

KEYWORDS: agriculture, financing, agricultural policy, agrarian budget, Serbia

ПЕРЦЕПЦИЈА КВАЛИТЕТА БАНКАРСКИХ УСЛУГА НА СЕВЕРУ АУТОНОМНЕ ПОКРАЈИНЕ КОСОВО И МЕТОХИЈА

ИСИДОРА ЉУМОВИЋ

Институт економских наука
Змај Јовина 12, Београд, Србија
isidora.ljumovic@ien.bg.ac.rs

КРСТО ЈАКШИЋ

Универзитет у Приштини – Косовска Митровица
Економски факултет
Колашинска 156, Косовска Митровица, Србија
krsto.jaksic@pr.ac.rs

САЖЕТАК: Истраживање перцепције квалитета услуга од пресудне је важности за раст и развој организација које се баве услужним делатностима. Међутим, проблем се јавља код анализе и мерења нивоа квалитета услуга, имајући у виду њихову неопипљивост, истовремену производњу и потрошњу и хомогеност. У овом раду истраживана је перцепција квалитета услуга банака на северу АП Косово и Метохија, имајући у виду специфичност региона. Истраживање је спроведено путем упитника на основу базичног *SERVQUAL* модела који садржи 22 питања груписана у пет димензија. Како би се идентификовали додатни индикатори перцепције квалитета проширен је основни модел и додата су додатна питања која се односе на димензије цене и доступност кредита. Просечан резултат перцепције квалитета корисника банкарских услуга био је између 3,72 и 5,61 што је слично вредностима осталих истраживања спроведених у региону. Резултати показују да су најниже оцењене вредности емпатија, доступност и цена банкарских услуга, док су опипљива обележја оно чиме су клијенти банака задовољни. Како би се потврдило да се новододате променљиве односе на дефинисане димензије квалитета, односно како би се идентификовали

фактори који најбоље објашњавају задовољство корисника банкарских услуга, спроведена је факторска анализа. Њени резултати редуковали су број димензија на шест, али су показали да су нове променљиве груписане око димензија које су додате – цене услуга и доступности финансијских ресурса.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: перцепција квалитета банкарских услуга, банкарски сектор, *SERVQUAL*, север АП Косово и Метохија

Квалитет услуга један је од најзначајних фактора раста и развоја организација услужних делатности. Да би се диференцирале у односу на конкуренцију и да би опстале, неопходно је да идентификују чиниоце који обезбеђују дугорочни успех. Међутим, проблем мерења квалитета услуга долази из њихових заједничких карактеристика, као што су неопипљивост, истовремена производња и потрошња, хомогеност и кварљивост. Ове карактеристике у комбинацији с убрзаним развојем и значајем услужног сектора подстичу потребу за бољим квалитетом [Wang et al. 2003].

Банкарски сектор на Северу АП Косова и Метохије (КиМ), који је настао након једнострано проглашене независности, екстремно је специфичан. Иако Република Србија није признала тзв. Косово као независну државу, *de facto* на већини територије постоје институције над којима Република Србија нема никакву надлежност. Међутим, северни део АП КиМ, који је претежно насељен српским становништвом, а простире се у четири општине – Северна Митровица, Звечан, Зубин Поток и Лепосавић – остао је под делимичном контролом Републике Србије, где још увек функционишу неке српске институције. Оне су део економског, политичког, здравственог, културног и образовног система Републике Србије. Услед проблематичног фактичког статуса АП Косова и Метохије а поготово њеног северног дела, јављају се разни структурни проблеми (нестабилност снабдевања електричном енергијом, водом и друга инфраструктурна ограничења), слаба владавина права и закона, као и готово никакав приступ финансијским ресурсима. У употреби су две валуте (динар РС на северу КиМ и евро на целој територији), а банке су до 2013. године могле да имају лиценце или тзв. Централне банке Косова или Народне банке Србије (од 2007. до 2013, највећа српска банка на КиМ, Комерцијална банка, имала је лиценцу за рад коју је издао УНМИК). Иако званично на КиМ послује десет банака које нуде готово исте услуге, само неке од њих пружају услуге у северном делу. Имајући у виду да је банкарски сектор на КиМ релативно нов, јер је обликован после 2000. године, та различита ограничења (висок ниво незапослености, слабо развијена привреда...), као и претходна истраживања која су утврдила да је приступ финансијским ресурсима на северу КиМ ограничен, очигледно је да постоји потреба за бољим квалитетом банкарских услуга, односно за бољом понудом производа. У једном од малобројних истраживања рађених на подручју севера КиМ везаних за анализу финансијских ресурса (2015. године) дошло се до резултата да формалног финансијског система на северу КиМ готово и да нема, те да је приступ финансијама ограничен. Такође,

истраживање је показало да су привредницима доступни готово искључиво банкарски кредити, да не постоји разноврсност банкарских производа, те да су кредити неприлагођени њиховим потребама [Љумовић и Јакшић 2015].

Циљ овог рада је идентификација и анализа перципираног квалитета услуга у банкарском сектору северног дела КиМ, као и тестирање поузданости предложених скала. Иако квалитет услуга није једини фактор на основу кога се корисници опредељују за одређену услугу и банку, бројни су ставови који указују да је то значајан фактор који дефинише одлуку, задовољство и лојалност клијената. Рад је подељен у неколико делова. Након увода, разматране су основне теоријске поставке о коришћеном моделу и представљен је хипотетички оквир. Други део односи се на анализу података и резултате истраживања. Закључци показују да су најниже оцењене димензије емпатија, доступност и цена банкарских услуга, док су опипљива обележја оно чиме су корисници услуга задовољни.

МЕТОДОЛОШКЕ НАПОМЕНЕ

Имајући у виду субјективност корисника услуга, дефинисање квалитета је комплексан процес, који је окупирао пажњу научника широм света, нарочито осамдесетих година 20. века. За разлику од квалитета материјалних производа, који се може мерити показатељима као што су трајност, учесталост кварова и слично, квалитет услуга је субјективан и апстрактан концепт, јер су услуге нематеријалне, хетерогене и пружање услуге односно употреба су неодвојиви [Ennew and Waite 2007: 54–65]. Пионири у дефинисању појма квалитета услуга [Parasuraman et al. 1985; 1988] дефинисали су га као разлику између очекивања потрошача о ономе шта желе и њихових перцепција о ономе шта добијају. Паралелно с дефинисањем концепта, 1988. године Парасураман и сарадници развијају *SERVQUAL* модел за процену лојалности клијената у услужним делатностима [Parasuraman et al. 1988; 1991]. Модел мери разлику између перцепција и очекивања купаца на основу пет генеричких димензија: опипљиве карактеристике, поузданост, осетљивост, сигурност и емпатија. При утврђивању перцепције квалитета користи се анкетни метод, код кога се перципирани квалитет може разликовати од објективног квалитета. У изворном моделу испитивање се врши паралелно о очекиваном и пруженом квалитету услуга, те се врше потребне корекције. Када је пружени квалитет оцењен као нижи од очекиваног, промене иду у смеру унапређења квалитета у датој димензији, односно, уколико је јаз изражен у супротном смеру, то је знак да давалац услуга непотребно троши ресурсе на креирање квалитета који корисници не вреднују [Маринковић и Љумовић 2010]. *SERVQUAL* модел је претрпео бројне критике, међу којима је најзначајнија критика везана за став да мерење очекивања није неопходно, те да испитаници могу да дају перцепцију само о квалитету услуге која им је испоручена [Cronin and Taylor 1992]. Уважавајући ово, поменути аутори су развили *SERVPERF* модел.

Стандардним *SERVQUAL* моделом, анкетним упитницима који садрже 22 тврдње, анализира се пет димензија квалитета: опипљива обележја услуге (енг. *tangibles*), поузданост (енг. *reliability*), осетљивост (енг. *responsiveness*), сигурност (енг. *assurance*) и емпатија (енг. *empathy*). У опипљива обележја укључују се физичка обележја простора, опрема и изглед особља. Поузданост се односи на конзистентност перформанси, тј. способност да се обећане услуге увек пруже тачно онако како је и обећано. Осетљивост се манифестује спремношћу особља да корисника послужи, и то без непотребног одлагања. Сигурност се односи на знање и љубазност особља при пружању услуге, али и способност особља да код клијената створи поверење. Коначно, емпатија се односи на искрену бригу особља да се сваком кориснику понаособ укаже дужна пажња [Маринковић и Љумовић 2010: 152].

У изворном *SERVQUAL* моделу, као и у оном коришћеном за анализу у овом раду, примењена је тзв. Ликертова скала психометрике са седмостепеном скалом слагања с тврдњом датом у анкетном упитнику. Испитаници су свој став о перцепцији квалитета банкарских услуга градирали у односу на степен слагања с тврдњом. За сваку тврдњу је понуђено седам степени градације (оцене од 1 до 7), при чему је оцена 7 еквивалентна изјави „у потпуности се слажем”, а оцена 1 изјави „у потпуности се не слажем”.

ПРЕГЛЕД ЛИТЕРАТУРЕ

SERVQUAL је најчешће коришћен модел за мерење задовољства корисника услуга, с одређеним модификацијама и допунама у односу на сектор у којем се користи (банкарство, хотелијерство, малопродаја, здравствене услуге, итд.). Имајући у виду да *SERVQUAL* модел једнако користе сами даваоци услуга и академска заједница, како би проценили задовољство корисника услуга у банкарском сектору, те чињеницу да је употребом овог модела могуће извршити поређење с резултатима реализованих истраживања, при анализи у раду користиће се овај модел. Финансијски и банкарски системи појединачних земаља значајно се разликују, као и услуге које финансијске институције, међу којима су и банке, пружају својим клијентима. Имајући ово у виду, јасно је и да клијенти могу задовољство пруженим банкарским услугама да доживе и вреднују на различите начине. Различите димензије квалитета се другачије вреднују у односу на анализиране земље приказане у овом прегледу литературе, а фокусирана су истраживања квалитета услуга *SERVQUAL* модела у банкарском сектору. Имајући у виду да је територија северног дела АП КиМ изузетно специфична, настојало се доћи до резултата истраживања перцепције квалитета банкарских услуга на сличним подручјима, који имају такозване кризне карактеристике. Према тренутним сазнањима, таквих истраживања нема.

Апал и Мишра (2011) испитивали су задовољство клијената банака у Индији користећи *SERVQUAL* модел и то анализом јаза између стварног

и очекиваног нивоа задовољства. Резултати су показали да су очекивања значајно већа у односу на ниво пружене услуге, те да је повећање јаза између очекивања и пружених услуга главни разлог незадовољства, односно промене банке [Uppal and Mishra 2011]. Још једно истраживање из Индије показало је сличне резултате. Анализа очекиваног и ученог нивоа задовољства банкарским услуга применом *SERVQUAL* модела, показала је значајан јаз и то нарочито код димензија осетљивости, а затим и поузданости и опипљивих обележја [Mandeep et al. 2012]. Чадари [2013] је користећи модификован *SERVQUAL* модел истраживао перцепцију корисника о квалитету услуга у банкарском сектору Индије. Користећи вишеструку регресиону анализу дошао је до резултата да поузданост има најважнији утицај на намере корисника да користе банкарске услуге а затим следи понашање запослених, опипљива обележја банке и погодности [Choudhury 2013].

Арасли и сарадници (2005) коришћењем *SERVQUAL* модела истраживали су задовољство корисника банкарских услуга у турском и грчком делу Кипра. Резултати су показали да очекивања клијената у оба дела Кипра нису испуњена и да је највећи јаз у димензији емпатија, док највећи утицај на задовољство клијената има димензија сигурности [Arasli et al. 2005]. Ватек је користећи *SERVQUAL* метод истраживао квалитет услуга комерцијалних банака у Бахреину, те показао да поузданост, осетљивост и сигурност имају највећи утицај на квалитет банкарских услуга [Wathek 2011]. Истраживање вршено у Бангладешу на основу *SERVQUAL* методе, фокусирано на однос квалитета услуга, задовољства и лојалности у приватним комерцијалним банкама, показује да су карактеристике производа и физички аспекти позитивно повезани с квалитетом услуге. Такође је утврђено да су квалитет услуге, задовољство и лојалност снажно повезани [Akhtar 2011]. Салех и др. [2016] *SERVQUAL* моделом испитивали су перцепцију клијената о квалитету банкарских услуга исламских и конвенционалних банака у Бангладешу. Перцепција клијената исламских банака о нивоу поузданости, осетљивости и сигурности и угледа била је знатно већа од оне код конвенционалних банака [Saleh et al. 2016]. Анализа квалитета услуга филипинских комерцијалних банака на основу *SERVQUAL*-а узима у обзир родне разлике, односно њихов утицај на перцепцију квалитета услуга. Доказано је да су клијенти мушке и женске популације дали исту важност поузданости, осетљивости и сигурности и рангирали су их на прва три места [Willy 2012]. Тигине и сар. [2012] процењивали су квалитет услуга три приватне и највеће државне банке у Адис Абеби. Истраживање указује на то да перципирани квалитет услуга не задовољава очекивања потрошача у свих пет димензија квалитета услуга *SERVQUAL* модела, а највећи јаз у перцепцији и очекивањима примећује се за димензију емпатија [Tigineh et al. 2012].

У нешто новијем истраживању Озретић-Дошен и Жижек [2015] препознали су студентску популацију, као перспективне клијенте банака, те истражили које димензије *SERVQUAL* модела студенти процењују као најзначајније, а које најмање значајне, како би банке могле да прилагоде

своје услуге. Резултати указују да је потребно побољшање у свих пет димензија, а посебно у погледу поузданости, сигурности и осетљивости, где је јаз био највећи [Ozretić-Došen i Žižek 2015]. Такође, Јилмаз и сар. [2018] испитивали су ставове студената о задовољству банкарским услугама коришћењем *SERVQUAL* димензија. Применом анализе моделирања структурних једначина (CEM) дошли су до резултата да поузданост, физички изглед и доступност банака имају највећи утицај на повећање задовољства банкарским услугама [Yilmaz et al. 2018].

Шајестехвар и Јаздани [2019] упоредили су перцепције клијената исте банке у Ирану и Дубаију. Резултати показују да клијенти у Дубаију доживљавају већи квалитет услуга. Као најважније димензије клијенти у Ирану виде приступ, ефикасност и сигурност, док се клијенти у Дубаију опредељују за поузданост и опипљива обележја [Shayestehfar and Yazdani 2019].

У Србији је од 2010. године спроведено неколико истраживања перцепције квалитета банкарских услуга. У истраживању из 2010. године анализирано је задовољство корисника банкарских услуга у Србији пре и након трансформације применом *SERVQUAL* модела. Аутори су дошли до закључка да су две од укупно пет димензија имале унапређење квалитета (опипљива обележја и поузданост), док су осетљивост, сигурност и емпатија оцењене с вишим вредностима у периоду пре 2000. када је извршена трансформација [Маринковић и Љумовић 2010]. Савић и Веселиновић [2019] путем вишеструке регресионе анализе тестирале су утицај посматраних димензија *SERVQUAL* модела на задовољство и лојалност клијената у Крагујевцу. Најјачи утицај на задовољство има променљива емпатија, док најслабији има променљива опипљива обележја. Истраживање је обухватило 276 испитаника на територији града, који према подацима из 2016. године има преко 150.000 становника.

У региону, истраживања су доступна за Црну Гору и Хрватску. Раичевић и Меденица Митровић [2018] истраживале су кроз *SERVQUAL* модел квалитет услуга у банкарском сектору Црне Горе и дошли до закључка о негативном јазу у погледу квалитета банкарских услуга по свим димензијама модела. Највећи јаз се јавља у оквиру димензије поузданости, док је најмањи у оквиру димензије опипљивости. Марковић и др. [2015] на хрватском банкарском тржишту тестирали су *SERVQUAL* модел и анализирали очекивања и перцепције банкарских услуга. Резултати су показали да је јаз између очекивања и перцепције негативан и да су клијенти банака незадовољни пруженим нивоом услуга, нарочито у димензијама поузданости и осетљивости. У истраживању је прикупљено 455 валидних анкета за целу територију Хрватске.

АНАЛИЗА ПОДАТАКА И РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Подаци за потребе овог истраживања прикупљени су анкетном методом, путем посебно дизајнираног упитника заснованог на основу *SERVQUAL* модела. Основном *SERVQUAL* моделу који се састоји од 22 тврдње додато је још 11 тврдњи које се односе на доступност и цену банкарских услуга.

Први део упитника односи се на прикупљање основних података о корисницима банкарских услуга (пол, старост, образовање), док други део мери перцепцију квалитета банкарских услуга. Сваку тврдњу прати седмостепена Ликертова скала, којом се изражава степен слагања или неслагања с датом тврдњом. Прикупљање примарног статистичког материјала спроведено је у периоду фебруар–јун 2018. године на подручју четири општине северног дела АП КиМ: Северна Митровица, Звечан, Зубин Поток и Лепосавић. Анкетирање је вршено у непосредном контакту с испитаницима, како би се што више отклониле недоумице везане за саму анкету.

Испитаници су бирани методом случајног узорка, насумично након њиховог вршења банкарских услуга. Потребан критеријум за учешће у истраживању био је да испитаници имају отворен текући рачун у банци, да су вршили услуге платног промета и да су корисници (или су били) кредита банака са севера КиМ. Имајући у виду да велики број становника севера КиМ користи услуге и банака у другим деловима Србије, испитаници су замољени да одговоре на постављена питања из анкетног упитника дају само за банке са севера КиМ. Уколико испитаници нису могли да диференцирају услуге банака са севера КиМ и из Србије, или уколико нису имали искустава са свим услугама банака на које се односило истраживање, искључени су из истраживања. Поменуте активности рађене су с циљем да се добије јасна слика перцепције задовољства корисника банкарских услуга, која се односила само на подручје севера КиМ, имајући у виду све поменуте специфичности ове територије. Наведени потребан критеријум је провераван усменим питањем које је постављано свим испитаницима. Уколико је одговор на сва три питања био позитиван, испитаници су приступали попуњавању анкетног листића. На овај начин прикупљено је 120 упитника, корисника који имају отворен текући рачун, који су вршили платни промет и који су користили кредите, од којих је 95 дало потпуне одговоре, који су релевантни за анализу. Тачних података о броју становника на северу КиМ нема. Завод за статистику Републике Србије не води АП КиМ у својим евиденцијама од 1999. године. Тренутне процене о броју становника на северу КиМ крећу се од 39.770 (према подацима тзв. Агенције за статистику Косова за 2017. годину) до 64.000 (према подацима са интернет страна општина: 17.500 Северна Митровица, 17.000 Звечан, 14.262 Лепосавић, 15.200 Зубин Поток).

У истраживању је учествовало нешто више испитаника женског (58,9%), наспрам испитаника мушког пола (41,1%). Када су у питању године старости испитаника издвојено је пет група и то: испитаници животне доби 25–35 година чине 37,9% узорка, од 35 до 45 година 31,6%, од 45 до 55 година 18,9%, од 55 до 65 година 9,5% и преко 65 година чине 2,1% узорка. У односу на стручну спрему највећи број испитаника има средњу стручну спрему (60%), испитаници с високом стручном спремом чине 28,4%, испитаници с вишом стручном спремом чине 10,5% узорка, док је најмањи процент оних с магистратуром или докторатом, који чине само 1,1% узорка. Социјална средина испитаника је доминантно урбана (градска)

Табела 1. Опште карактеристике узорка

Променљива	Број	%
<i>Пол</i>		
мушки	39	41,1
женски	56	58,9
<i>Животна доб</i>		
25–35	36	37,9
35–45	30	31,6
45–55	18	18,9
55–65	9	9,5
65+	2	2,1
<i>Ниво образовања</i>		
ССС	57	60,0
ВССС	10	10,5
ВСС	27	28,4
мастер/магистратура и докторат	1	1,1
<i>Социјална средина</i>		
урбана – град	85	89,5
рурална – село	10	10,5
<i>Да ли с'ће корисници</i>		
више банака	7	7,4
српске банке	63	66,3
банке регистроване на тзв. Косову	25	26,3

са 89,5%, а само 10,5% су испитаници из руралне (сеоске) средине. У структури испитаника највише има корисника српских банака (66,3%), затим 26,3% корисника банака које су регистроване на тзв. Косову, као и 7,4% корисника услуга и једних и других банака. Заједно с овим питањем, испитаници су замољени да наведу и име банке чије услуге користе. При обради резултата било је неопходно кориговати ову тврдњу, јер на основу имена банке веома често није могло да се утврди да ли испитаници знају којој групацији припада банка коју користе. Испитаници су показали наклоност коришћењу услуга српских банака (Комерцијална банка), те је она најзаступљенија међу српским клијентима. Ово не треба да чуди зато што највећи број испитаника ради и прима плате у институцијама Републике Србије. Поред Комерцијалне банке, као највеће српске банке која послује на територији АП КиМ, а која једина има двојну лиценцу (Народне банке Србије и тзв. Централне банке Косова), послује и Банка Поштанска штедионица. Управо у тренутку истраживања, Народна банка Србије одобрила је преузимање Југобанке ЈугБанке АД Косовска Митровица од стране Банке Поштанске штедионице. На целој територији севера КиМ у то време пословало је укупно 11 експозитура, од чега 9 које припадају

српским банкама и 2 експозитуре оних које су регистроване у тзв. косовском систему.¹ Испитаници који су одговорили да су корисници банака регистрованих на тзв. Косову углавном радници косовских привремених институција или примају нека социјална давања од косовских институција.

Просечан резултат перцепције корисника банкарских услуга био је између 3,72 и 5,61, што је слично вредностима осталих истраживања у региону [Marković et al. 2015]. Најниже оцењена променљива је „Процедура за добијање кредита не захтева пуно документације” (M=3,72), што указује на компликован поступак добијања кредита. Такође, низак резултат има променљива која се односи на цену и доступност финансијских ресурса, тј. „Процедура за добијање кредита временски је кратка” (M=4,28), као и променљиве које се односе на емпатију, а у које спадају „Радно време је прилагођено свим клијентима” (M=4,35) и „Запослени пружају клијентима нарочиту пажњу” (M=4,59). С друге стране, испитаници су високе оцене дали променљивама које се односе на поузданост. Најбоље су оцењене променљиве „Банка инсистира на тачним и поузданим подацима” (M=5,61), „Банка пружа адекватну услугу први пут” (M=5,52), као и опиљива обележја услуга карактерисана променљивом „Запослени у банци изгледају уредно” (M=5,48) и „Ентеријер је визуелно привлачан” (M=5,38). Просечна вредност свих испитаних променљивих износи 4,94, што је нешто изнад просека основних оцена. Уколико се занемари модификација изворног модела, и посматрају само 22 основне променљиве, укупна вредност перцепције квалитета је нешто виша и износи 5,03, што је логично јер су новододате променљиве које се односе на димензије доступности и цене услуга лошије оцењене. Дескриптивна статистика и резултати по променљивама су представљени у Табели 2.

Табела 2. Дескриптивна статистика и резултати по променљивама

			АС	СД	СГ	т (t)	Сиџ
Опиљивост	V1	Банка има савремену опрему	5,28	1,77	0,181	29,16	0,000
	V2	Ентеријер је визуелно привлачан	5,38	1,66	0,171	31,50	0,000
	V3	Запослени у банци изгледају уредно	5,48	1,81	0,186	29,54	0,000
	V4	Кредитне картице, чекови и документа банке су визуелно привлачни	5,29	1,64	0,168	31,53	0,000
Поузданост	V5	Банка одржава обећања да ће посао бити обављен у одређено време	5,13	1,62	0,167	30,73	0,000
	V6	Банка показује искрено интересовање за решавање проблема клијената	4,96	1,74	0,178	27,82	0,000
	V7	Банка пружа адекватну услугу први пут	5,52	1,72	0,176	31,28	0,000
	V8	Банка пружа услуге у времену које је унапред одређено	5,13	1,72	0,177	29,03	0,000
	V9	Банка инсистира на тачним и поузданим подацима	5,61	2,05	0,210	26,69	0,000

¹ Поређења ради, у Србији је 30. јуна 2019. године било 1.599 пословних јединица, филијала, експозитура, шалтера и централа.

Осетљивост	V10	Запослени тачно информишу клијенте о услугама које ће им бити пружене	5,02	1,99	0,205	24,54	0,000
	V11	Запослени испоручују клијентима брзу услугу	4,81	1,90	0,195	24,70	0,000
	V12	Запослени су увек спремни да помогну клијенту	5,03	1,76	0,180	27,88	0,000
	V13	Запослени никада нису превише заузети да одговоре на сва питања клијената	4,73	1,75	0,179	26,37	0,000
Сигурност	V14	Понашање запослених улива поверење клијенту	5,02	1,67	0,171	29,32	0,000
	V15	Клијенти банке су сигурни у своје трансакције	5,19	1,93	0,198	26,19	0,000
	V16	Запослени су љубазни и учтиви према клијентима	4,96	1,88	0,193	25,64	0,000
	V17	Запослени имају знање да одговоре на сва питања клијената	4,79	1,68	0,173	27,76	0,000
Емпатија	V18	Банка придаје пажњу појединачно сваком клијенту	4,97	1,75	0,179	27,72	0,000
	V19	Радно време је прилагођено свим клијентима	4,35	2,07	0,212	20,50	0,000
	V20	Запослени пружају клијентима нарочиту пажњу	4,59	1,78	0,182	25,17	0,000
	V21	Брига о клијентовом најбољем интересу је стално присутна	4,72	1,64	0,168	28,00	0,000
	V22	Запослени разумеју специфичне потребе свих клијената	4,72	1,69	0,173	27,26	0,000
Доступност банкарских услуга	V23	Информисање о новим услугама задовољава потребе клијента	4,78	1,72	0,177	27,07	0,000
	V24	Извештаји које банка шаље су јасни	5,17	1,96	0,201	25,69	0,000
	V25	Понуда банкарских услуга је разноврсна	5,21	1,91	0,196	26,56	0,000
	V26	Уговори о кредиту које банка доставља су јасни	5,05	1,96	0,202	25,07	0,000
	V27	У банкама је лако доћи до кредита	4,74	2,09	0,214	22,09	0,000
	V28	Процедура за добијање кредита временски је кратка	4,28	1,97	0,202	21,18	0,000
	V29	Процедура за добијање кредита не захтева пуно документације	3,72	2,03	0,208	17,84	0,000
Цена услуга	V30	Каматна стопа на кредите је висока	4,86	2,21	0,227	21,44	0,000
	V31	Провизије и накнаде су високе	4,87	2,21	0,227	21,51	0,000
	V32	Стопа учешћа при узимању кредита је висока	4,85	2,08	0,213	22,76	0,000
	V33	Добра банкарска пракса и етичка начела пословања се поштују	4,95	1,98	0,203	24,35	0,000

АС – аритметичка средина; СД – стандардна девијација; СГ – стандардна грешка; $t(t)$ – t статистика; Сиг (*Sig*) - Значајност 2-репа

У даљој анализи груписане су променљиве у односу на димензије дефинисане у изворном моделу. У том смислу, првих пет тврдњи груписано је како би се приказале релације опипљивих обележја услуга. Тврдње од 5 до 9 односе се на поузданост, од 10 до 13 на осетљивост, од 14 до 17 на сигурност, и од 18 до 22 на емпатију. Доступност банкарских услуга приказана је променљивим од 23 до 29, док је цена услуга процењивана варијаблом од 30 до 33.

Опипљивост услуга је стандардно најбоље оцењена димензија квалитета банкарских услуга ($M=5,36$), коју следи поузданост ($M=5,27$). Конкретно,

ово показује да су клијенти задовољни опипљивим елементима услуге, као што су изглед запослених и ентеријера и слично, те да сматрају банке за поуздане партнере. Интересантно је да је најлошије оцењена димензија изворног модела емпатија ($M=4,67$), што указује на недостатак неопходне пажње усмерене на сваког клијента индивидуално. Додате димензије које се односе на доступност и цену банкарских услуга су оцењене као лоше ($M=4,71$ и $M=4,86$, респективно). Интересантно је да цена услуга има највећу стандардну девијацију. У оквиру овог истраживања не постоји могућност за детаљном анализом узрока ове чињенице, али стиче се утисак да финансијско стање корисника услуга, значајно утиче на перцепцију о овој димензији, имајући у виду да се истраживање односи само на ставове испитаника, који су сами по себи субјективна категорија. Посматрајући све променљиве, клијенти сматрају да им особље у банкама не посвећује довољно пажње, односно да је доступност банкарских услуга недовољна, а цена њиховог коришћења незадовољавајућа. Резултати по димензијама су приказани у Табели 3.

Табела 3. Дескриптивна статистика и резултати по димензијама

Димензија	Аритметичка средина	Стандардна девијација	Ранг
Опипљива обележја услуге	5,36	1,719	1
Поузданост	5,27	1,771	2
Осетљивост	4,90	1,850	4
Сигурност	4,99	1,792	3
Емпатија	4,67	1,784	7
Доступност банкарских услуга	4,71	1,950	6
Цена услуга	4,88	2,120	5

Изворни модел *SERVQUAL* је скуп од 22 тврдње, које су груписане у пет димензија на основу сличних карактеристика постављених питања. Практично, питања се односе и групишу према димензији коју осликавају. Овом основном моделу, придодато је још 11 тврдњи које се односе на две нове димензије „доступност банкарских услуга” и „цена услуга”. Да би се испитала поузданост изворног модела и да би се тестирало у којој мери се питања која су дефинисана заиста односе на постављене димензије, спроведена је факторска анализа. Груписање питања око две новододате димензије значило би да су питања адекватно постављена и осликавају дате димензије. Такође, уколико се испостави да се постављене тврдње групишу око неких нових димензија (не оних из изворног модела и оних која су додата), то би практично значило да постоје нови фактори који боље објашњавају задовољство корисника банкарским производима.

КМО вредност већа је од 0,5 што указује на адекватност узорка (Табела 4). Бартлетов тест показује да постоји довољно изражена корелација међу варијаблама како би се спровела факторска анализа.

Табела 4. КМО и Бартлетов тест

Каисер-Мајер-Олкин адекватност узорковања (КМО)		0,868
Бартлетов тест сферичности	Апрокси. хи-квадратне расподеле	2897,989
	Степени слободe	496
	Значајност	0,000

Након провере адекватности података (анализа корелације и значајности по варијаблама), идентификовано је шест фактора, користећи метод главних компоненти и варимакс ротацију. Фактори су у значајној мери дефинисани као и у изворном моделу. Први фактор, који је дефинисан као опипљиво обележје садржи осам променљивих. У њему су садржане све променљиве везане за опипљива обележја производа из изворног модела, али испитаници су као опипљиве елементе перципирали и неке који су у изворном моделу дефинисани као поузданост. Други фактор описан је као емпатија, јер садржи највећи број елемената из истоимене димензије изворног модела. Трећи фактор сачињавају варијабле иницијално груписане око димензија осетљивости и сигурности. Ценовна обележја услуге су груписана око четвртог фактора који садржи четири променљиве, а које су додате изворном моделу, односно за које се претпоставило да осликавају елементе ове димензије. Пети фактор означен је као поузданост, јер садржи све димензије поузданости из изворног модела, али и по једну променљиву димензија осетљивости и сигурности из изворног модела. Доступност услуга је шести издвојени фактор, који садржи четири од седам променљивих које су додате изворном моделу. Резултати ове анализе представљени су у Табели 5.

Табела 5. Факторска анализа

	Иницијална димензија	ОО	ЕМ	СИ	ЦУ	ПО	ДО
Компонента 1							
V2	ОО	0,817					
V1	ОО	0,810					
V4	ОО	0,728					
V7	ПО	0,641					
V5	ПО	0,635					
V6	ПО	0,612					
V25	ДО	0,587					
V3	ОО	0,498					
Компонента 2							
V20	ЕМ		0,828				
V21	ЕМ		0,826				
V19	ЕМ		0,731				
V22	ЕМ		0,679				
V18	ЕМ		0,606				
V17	СИ		0,568				
V23	ДО		0,540				

Компонента 3							
V15	СИ			0,731			
V14	СИ			0,724			
V12	ОС			0,693			
V13	ОС			0,665			
V11	ОС			0,575			
V24	ДО			0,491			
Компонента 4							
V30	ЦУ				0,917		
V31	ЦУ				0,914		
V32	ЦУ				0,878		
V33	ЦУ				0,668		
Компонента 5							
V9	ПО					0,727	
V8	ПО					0,620	
V10	ОС					0,620	
V16	СИ					0,500	
Компонента 6							
V27	ДО						0,908
V28	ДО						0,892
V29	ДО						0,738
V26	ДО						0,619

Метод екстракције: Анализа главних компоненти

Ротициони метод: Varimax с Kaiser нормализацијом

ОО – опипљива обележја; ЕМ – емпатија; СИ – сигурност; ЦУ – цена услуге;

ПО – поузданост; ДО – доступност

Иако се очекивало да се факторском анализом потврди седам фактора (пет основних и два додата), идентификовано је шест са смисленом интерпретацијом. Пет изворних димензија квалитета услуге редуковано је на четири, где су се димензије осетљивости и сигурности стопиле. Факторска анализа је показала да су димензије опипљива обележја, емпатија, сигурност, цена услуге, поузданост, доступност, објашњавајуће варијабле у предвиђању задовољства клијената банака северног дела АП КиМ. Овакав резултат не чуди, и потврђује чињеницу да број димензија може да варира у зависности од привредног сектора у којем се *SERVQUAL* модел примењује. До сличних налаза дошли су и други аутори који су анализирали квалитет услуга у банкарском сектору [Arasli et al. 2005; Culiberg and Rojšek 2010; Jabnoun and Al-Tamimi 2002]. Опипљива обележја, као и доступност услуга представљају „тврду” димензију, коју је најлакше уочити. С друге стране, осетљивост и емпатија представљају „мекше” димензије, којима се анализира интеракција људи, која у великој мери зависи и од банкарског службеника.

У Табели 6 приказане су просечне оцене према димензијама пре и након факторске анализе. Промене су идентификоване у малим интервалима

(од 0,04 до -0,09), осим за димензију доступности у износу од -0,26 која је и довела до ротације емпатије и доступности као две последње рангиране димензије. Димензија доступности је новододата и претрпела је најзначајније измене у факторској анализи, те је након груписања питања, оцењена као најлошија димензија у моделу.

Табела 6. Дескриптивна статистика и резултати по димензијама пре и након факторске анализе (ФА)

Димензија	Аритметичка средина након ФА	Стандардна девијација након ФА	Аритметичка средина пре ФА	Стандардна девијација пре ФА
Опипљива обележја услуге	5,28	1,733	5,36	1,719
Емпатија	4,70	1,760	4,67	1,784
Сигурност	4,99	1,827	4,95	1,821
Цена услуге	4,88	2,119	4,88	2,120
Поузданост	5,18	1,912	5,27	1,771
Доступност	4,45	2,013	4,71	1,950

Напомена: Аритметичка средина и стандардна девијација пре факторске анализе за димензију сигурности рачуната је као проста аритметичка средина две димензије које су се стопиле у једну осетљивост и сигурност.

ЗАКЉУЧАК

Рад анализира перципирани квалитет услуга у банкарском сектору северног дела АП КиМ из угла корисника услуга. Банкарски сектор у том простору је специфичан. С једне стране, банке које се повезују са Србијом (оне које су перципиране као српске банке) могу да имају конкурентске предности само на основу овог имиџа, те да занемарују квалитет пружене услуге, док су, с друге стране, клијенти, који зараде примају од српских институција, углавном приморани да користе услуге ових банака.

Да би се анализирао квалитет услуга, коришћен је модификовани *SERVQUAL* модел. Изворном моделу су додате променљиве којима би се испитала доступност финансијских услуга, као и њихова цена. Такође, у раду је мерена искључиво перцепција клијената, не и њихова очекивања.

Резултати анализе показују да је просечан резултат перцепције корисника банкарских услуга $M=4,94$, што представља благо натпросечни резултат, који је сличан вредностима истраживања спроведеним у региону. Најниже оцењене димензије у моделу су емпатија, доступност и цена банкарских услуга. Сходно томе, клијенти банака нису задовољни процедуром за добијање кредита, нарочито у смислу претеране документације и дугог времена чекања. Такође, нису задовољни радним временом банака, а сматрају и да им запослени не пружају довољно пажње. Најпозитивнији аспект банкарског пословања је поузданост, јер клијенти сматрају да банке пружају тачне податке и адекватне услуге. Изглед ентеријера и

запослених је, такође, високо оцењен. Резултати указују да су корисници банкарских услуга на северу АП КиМ задовољнији опипљивим обележјима, такозваним „козметичким” димензијама, те да оне „суштинске” доступност и цену услуга оцењују лошије.

Резултати факторске анализе су показали да је изворно седам димензија редуковано на шест, где се димензија осетљивости стопила с димензијом сигурности. Такође, факторском анализом потврђено је да новододате променљиве груписане око цене услуга заиста одражавају елементе ове димензије. Што се тиче променљивих везаних за доступност услуга, које су додате изворном моделу, седам од четири је груписано у оквиру последњег фактора након анализе, док су преостале три сврстане у прва три фактора. Имајући у виду ове чињенице, и чињеницу да је анализа поузданости дала висок скор, модел коришћен у раду може се сматрати поузданим.

Иако ова студија, пружа значајно нове информације о анализираном феномену, она има и одређена ограничења. Период прикупљања података требало би продужити, а узорак проширити. Такође, узорак указује да старије становништво није расположено за учествовање у истраживању. И поред напора истраживача, ова категорија становништва је у најмањој мери исказала спремност да учествује у истраживању.

У наредном периоду неопходно је укључити евентуалне новитете у банкарској пракси, као што су мобилно и интернет банкарство, који значајно мењају начин пружања банкарских услуга. Такође, могуће је и потребно, истражити посебно ставове одређених група испитаника, у складу с њиховим социо-економским карактеристикама.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Љумовић, Исидора и Крсто Јакшић (2015). Доступност финансијских ресурса предузећа на северу Косова, *Зборник Мајнице Српске за друштвене науке*, 152(3): 557–569.
- Маринковић, Срђан и Исидора Љумовић (2010). Социјална димензија приступачности и квалитета банкарских услуга у Републици Србији. *Економика њрегузећа*, 58(3–4): 149–159.
- Akhtar, Jinea (2011). Determinants of service quality and their relationship with behavioural outcomes: empirical study of the private commercial banks in Bangladesh. *International Journal of Business and Management*, VI(11): 146–156.
- Arasli, Huseyin; Salih Turan Katircioglu, Salime Mehtap-Smadi (2005). A comparison of service quality in the banking industry: Some evidence from Turkish – and Greek-speaking areas in Cyprus. *International Journal of Bank Marketing*, XXIII(7): 508–526.
- Choudhury, Koushiki (2013). Service quality and customers' purchase intentions: an empirical study of the Indian banking sector. *International Journal of Bank Marketing*, XXXI(7): 529–543.
- Cronin, Joseph J. and Steven A. Taylor (1992). Measuring service quality: A reexamination and extension. *Journal of Marketing*, LVI(3): 55–68.
- Culiberg, Barbara and Iča Rojšek (2010). Identifying service quality dimensions as antecedents to customer satisfaction in retail banking. *Economic and business review*, XII(3): 151–166.

- Ennew, Christine and Nigel Waite (2007). *Financial services marketing: an international guide to principles and practice*. Oxford: Elsevier Ltd.
- Jabnoun, Naceur and Hussein A. Hassan (2013). Measuring perceived service quality at UAE commercial banks. *The International Journal of Quality & Reliability Management*, XX(4–5): 458–472.
- Mandeep, Kaur; Nitasha Sharma, Kapoor Samriti (2012). Customer Satisfaction in Banking Industry: A Gap Analysis Approach. *Asia-Pacific Journal of Management Research and Innovation*, VIII(4): 399–406.
- Marković, Suzana; Jelena Dorčić, Goran Katušić (2015). *Service Quality Measurement in Croatian Banking Sector: Application of SERVQUAL Model*. In: MIC 2015: Managing Sustainable Growth.
- Ozretić-Došen, Đurdana and Ines Žizak (2015). Measuring the quality of banking services targeting student population. *Euro Med Journal of Business*, X(1): 98–117.
- Parasuraman, Parsu A.; Valerie A. Zeithaml, Leonard L. Berry (1985). A conceptual model of service quality and its implication for future research. *Journal of Marketing*, XLIX(4): 41–50.
- Parasuraman, Parsu A.; Valerie A. Zeithaml, Leonard L. Berry (1988). SERVQUAL: A multi-pleitem scale for measuring consumer perceptions of service quality. *Journal of Retailing*, LXIV: 12–40.
- Parasuraman, Parsu A.; Valerie A. Zeithaml, Leonard L. Berry (1991). Refinement and Re-assessment of the SERVQUAL Scale. *Journal of Retailing*, LXVII: 420–450.
- Raičević, Milica and Dijana Medenica Mitrović (2018). Measurement of the Quality of Banking Services in Montenegro by Applying the Servqual Model. International May Conference on Strategic Management–IMCSM18, May 25–27, Bor, XIV(2): 111–122.
- Saleh, Abu Md; Quati Ali, Keating Byron, Gaur S. Sanjaya (2016). Quality and image of banking services: a comparative study of conventional and Islamic banks. *International Journal of Bank Marketing*, XXXV(6): 878–902.
- Savić, Jovana and Nevena Veselinović (2019). Measuring clients' attitudes about banking services quality using the servqual model. *Economic themes*, LVII(2): 201–2017.
- Shayestehfar, Reza and Yazdani Biti (2019). Bank service quality: A comparison of service quality between BSI branches in Isfahan and Dubai. *The TQM Journal*, XXXI(1): 28–51.
- Tigineh, Mersha; Ven Sriram, Haile Yeshanew, Yonatan Gebre (2012). Perceived service quality in Ethiopian retail banks. *Thunderbird International Business Review*, LIV(4): 551–565.
- Uppal, Rakesh and Mishra Bishnupriya (2011). Excellency in banking services – A new road map for banks in the emerging new competition. *Journal of Economics and Behavioral Studies*, II(1): 32–40.
- Wathek, Ramez S. (2011). Customers' socio-economic characteristics and the perception of service quality of Bahraini commercial banks. *International Journal of Business and Management*, VI(10): 113–126.
- Willy, Zalatar F. (2012). Quantifying Customers' Gender Effects on Service Quality Perceptions of Philippine Commercial Banks. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, LVII: 268–274.
- Wang, Yonggui, Hing-P. Lo and Yer V. Hui (2003). The antecedents of service quality and product quality and their influences on bank reputation: Evidence from the banking industry in China. *Journal of Service Theory and Practice*, 13(1): 72–83.
- Yilmaz, Veyssel; Ari Erkan, Gürbüz Huseyin (2018). Investigating the relationship between service quality dimensions, customer satisfaction banking sector. *International Journal of Bank Marketing*, XXXVI(3): 423–440.

THE PERCEPTION OF QUALITY OF BANKING SERVICES
IN THE NORTHERN PART OF THE AUTONOMOUS PROVINCE
OF KOSOVO AND METOHIJA

by

ISIDORA LJUMOVIĆ
Institute of Economic Sciences
Zmaj Jovina 12, Belgrade, Serbia
isidora.ljumovic@ien.bg.ac.rs

KRSTO JAKŠIĆ
University of Priština – Kosovska Mitrovica
Faculty of Economics
Kolašinska 156, Kosovska Mitrovica, Serbia
krsto.jaksic@pr.ac.rs

SUMMARY: The research on the perception of the quality of services is of crucial importance for the growth and development of service companies. However, the problem arises in the analysis and measurement of the level of quality of services, bearing in mind their intangibility, simultaneous production and consumption and homogeneity. This paper examines the perception of service quality of banks in northern Kosovo and Metohija, in respect to the specificities of the region. The survey was conducted using a questionnaire based on original SERVQUAL model that contains 22 questions grouped in five dimensions. To identify additional indicators of quality perception, we have expanded the basic model and added additional questions related to the price and the availability of financial resources. The average result on the perception of the quality of banking services was between 3.72 and 5.61, similar to results obtained in the region, using same methodology. The results show that the lowest assessed dimensions are empathy, availability and price of banking services, while tangibles are the ones customers are satisfied the most. To confirm that the added questions relate to the defined quality dimensions and to identify the factors that are most suitable in explaining the level of satisfaction with banking services, we have conducted factor analysis. Factor analysis results reduced the number of dimensions to six but showed that added questions were grouped around the dimensions that were added – prices and availability of financial resources.

KEYWORDS: Perception of quality of banking services, Banking sector, *SERVQUAL*, The northern part of the Autonomous Province of Kosovo i Metohija

UDC 37.018.1
UDC 316.356.2
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2075391M>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ФАКТОРСКА СТРУКТУРА СКАЛЕ ПЕРЦЕПЦИЈЕ КОМПЕТЕНТНОСТИ РОДИТЕЉА ЗА РОДИТЕЉСКУ УЛОГУ (САКОРУ)

СТАНИСЛАВА МАРИЋ ЈУРИШИН

stashamaric@ff.uns.ac.rs

БОРКА МАЛЧИЋ

borka.malcic@ff.uns.ac.rs

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет, Одсек за педагогију
Др Зорана Ђинђића 2, Нови Сад, Србија

САЖЕТАК: Компетентан родитељ је онај који се у својој улози осећа добро, при чему се доживљај његове компетентности одражава на све сфере његовог живота. У Србији је рађен незнатан број истраживања са овом тематиком, а не постоје ни валидације инструмената које би омогућиле спровођење истраживања педагошке компетентности родитеља. Циљ истраживања је утврђивање факторске структуре Скале перцепције компетентности родитеља за родитељску улогу. У истраживању је учествовало 575 родитеља деце предшколског узраста (старости од 3 до 7 година). Приказана су два факторска решења упитника: четворофакторско и двофакторско. На провери четворофакторског решења, након спроведене ајтем анализе, добијена поузданост инструмента била је ниска без промена и након избацивања одређених ајтема. Након тога тестирано је двофакторско решење, које одговара оригиналном решењу које нуде аутори скале. Резултати показују да као поуздану меру можемо користити само први фактор који се односи на некомпетентност у родитељству. Даљом ајтем анализом, можемо да констатујемо да се поузданост другог фактора (компетентност) не би повећала ни изостављањем одређених ајтема. Закључак је да се у испитивању самопроцене некомпетентности родитеља испитана скала

може користити само у скраћеном облику са 7 ајтема. Дата је препорука аутора, у виду предлога са допуном фактора компетентности у родитељству одговарајућим бројем ајтема.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: факторска структура, психометријске карактеристике, родитељи, педагошка компетентност родитеља, педагошка некомпетентност родитеља

У последњих неколико деценија у педагошким истраживањима, као и у истраживањима у развојној и педагошкој психологији све већи фокус ставља се на неопходност испитивања интеракције између родитељских когниција, поступака и понашања и дечијег развоја [Bugental & Johnston 2000]. Родитељство се најчешће описује као процес или улога која снажно утиче на осећања, мишљење и понашање детета и може се дефинисати као доживљај, поступак, активност или понашање које појединац формира у складу са новонасталом улогом [Ћудина-Обрадовић и Обрадовић 2006; Littlewood 2009; Mandarić Vukušić 2018]. Родитељски доживљај може се тумачити као скуп различитих карактеристика попут преузимања родитељске улоге, редеофинисање личних циљева, вредности, доживљаја личне вредности због емоционалног и материјалног улагања и улагања напора у емоционалну повезаност са дететом, те доживљај дететовог развоја [Ћудина-Обрадовић и Обрадовић 2006; Mandarić Vukušić 2018]. У литератури се субјективни доживљај родитељства најчешће описује помоћу три димензије: 1) Родитељско задовољство; 2) Захтеви и стрес родитељске улоге; 3) Осећај родитељске компетенције [Sabatelli & Waldron 1995; Bornstein et al. 1998; Ћудина-Обрадовић и Обрадовић 2003]. Квалитет и способност родитеља за вршење родитељске улоге нису урођене диспозиције [Waters & Lawrence 1993], него потенцијал који се трајно стиче и унапређује кроз сâм процес родитељства [Miljak 1995; Ljubetić et al. 2017].

Изучавању доживљаја родитељске компетентности последњих година посвећује се све значајнија пажња научника и истраживача, и на емпијском и на теоријском плану [Bornstein et al. 2003; Coleman & Karraker 2000; Ћудина-Обрадовић и Обрадовић 2006; De Haan et al. 2009; De Montigny & Lacharite 2005; Keresteš i dr. 2011]. Иако несагласни у дефинисању и именовању поменутог конструкта аутори се слажу да се доживљај родитељске компетентности односи на веровања појединаца о личним родитељским способностима и вештинама, као и на самопроцену остварености у родитељској улози [Keresteš i dr. 2011]. Појмовна анализа доживљаја родитељске компетентности указала је на два најчешћа термилошка одређења када је у питању поменута тематика. Реч је о „доживљају родитељске компетентности” и „родитељској самоефикасности” [Coleman & Karraker 2000; De Montigny & Lacharite 2005; De Haan et al. 2009; Ljubetić 2007; Keresteš i dr. 2011]. У даљем тексту, а према узору на ауторе који су се бавили изучавањем овог проблема [Ljubetić 2007; Keresteš i dr. 2011; Јурчевић Лозанчић и Kunert 2015; Mandarić Vukušić 2018] фокус ће бити усмерен на термин доживљај родитељске компетентности, узевши га као виши родни појам, односно заједнички назив за различите аспекте личног доживљаја успешности у родитељској улози.

Један од најчешћих начина испитивања родитељских компетенција јесу упитници и скале самопроцене, управо из разлога што се на тај начин може доћи до увида у породичне процесе изнутра. Истина, аутори, неретко наводе и приговоре оваквом начину испитивања, попут субјективности података, тенденције давања социјално пожељних одговора као и проблема са присећањем и проценом сопствених доживљаја и понашања [Brajša-Žganc 2002]. Педагошки компетентан родитељ, је родитељ који се у својој улози осећа добро, а доживљај његове компетентности одражава се на све сфере његовог живота, али и окружење у којем се налази. Управо из тог разлога, чини се значајним, научно испитати конструкт (не)компетентности родитеља, како би се на основу тога кренуло у израду примерених програма за њихово педагошко образовање, али и стратегија које би се бавиле развојем и применом истих.

Међу првим истраживањима која су у свом фокусу имала доживљај родитељске компетентности издваја се истраживање Гибауд-Валстона и Вандерсмана из 1978. године када је конструисан Упитник родитељског доживљаја компетенција (The Parenting Sense of Competence), а касније су га применили и Гилморе и Каскели [2008], Реић Ерцеговац [2011], Керестеш, Брковић и Кутеровац Јагодић [2011], Мандарић Вукушић [2016]. Овај упитник спада у најчешће употребљаване инструменте за мерење самопроцене родитељске компетенције [Johanston & Mash 1989; Keresteš i dr. 2011; Mandarić Vukušić 2016]. Анализом спроведених истраживања могуће је сублимирати њихове основне карактеристике: Јоханстон и Маш [1989] у свом истраживању користили су PSOC скалу (The Parenting Sense of Competence Scale) Ликертовог типа од 16 ајтема, при чему су испитаници били родитељи деце узраста од 6 месеци до 15 година (просечан узраст 4,9 година) [Johanston & Mash 1989]; Керестеш, Брковић и Кутеровац Јагодић [2011] користиле су Скалу родитељске компетентности (конструисане на темељу PSOC скале Јоханстона и Меша [1989] и Parental Locus of Control Scale конструисане од стране Камписа и сар. [1989] Ликертовог типа од 12 ајтема¹, где су испитаници били родитељи деце узраста од 4. до 8. разреда основне школе, просечног животног доба од 12 година и 7 месеци [Keresteš i dr. 2011]; У истраживању Мандарић Вукушић [2016] употребљена је Ликертова скала Родитељског доживљаја компетенције (The Parenting Sense of Competence) од 17 ајтема преузета од Гилмор и Каскели [2008], при чему су испитаници били родитељи деце узраста од 3 до 7 година [Mandarić Vukušić 2016]. Овом скалом најпре су се мериле карактеристике родитељства код родитеља који су имали само једно дете раног узраста [Гибауд-Валстона и Вандерсмана 1978; према Johanston & Mash 1989], док су каснија истраживања показала да је упитник примерен и за мерење родитељске компетенције родитеља са старијом децом [Rogers & Matthews 2004]. Упитник садржи 17 ајтема, на скали процене од 1 до 6. Анализом конструктне ваљаности инструмента доказана је стабилност двокомпо-

¹ Ајтеми (ставке/тврдње) су реченице које се налазе у упитнику и задатак испитаника је да се на датој скали изјасне у ком степену се слажу са одређеном тврдњом.

нентног решења. Две субскеале дефинисане су као задовољство родитељством и родитељска учинковитост [Rogers & Matthews 2004].

Следећа студија која је од изузетног значаја за актуелно истраживање представља истраживање које је 1998/99. године спровела Љубетић у Р. Хрватској. Реч је о испитивању педагошке компетентности родитеља (самопроцена), за чије је потребе коришћена Скала перцепције компетентности родитеља за родитељску улогу (САКОРУ). Поменућу скалу конструисала је Густовић-Ерцеговац [1992]. Овим истраживањем били су обухваћени родитељи деце школског узраста (од 7 до 11 година) која имају тешкоће у учењу и развоју. Инструмент у верзији Густовић-Ерцеговац садржи 20 тврдњи при чему се испитаник (одвојено отац и мајка) опредељује за један од пет могућих одговора на континууму од потпуно тачно – означено бројем 1 до потпуно нетачно означено бројем 5 [Gustović-Ercegovac 1992]. У истраживању које је спровела Љубетић [2007], а након ње и Петани [2007] коришћено је 18 ајтема (од 20 ајтема из оригиналног инструмента *Скала перцепције компетентности родитеља за родитељску улогу* – САКОРУ, коју је конструисала Густовић-Ерцеговац [1992]. Будући да су две тврдње недискриминишуће и из тог разлога су изостављене из даље анализе. Реч је о тврдњама „Увек мислим да сам могао/ла и другачије поступити” и варијабли „Уверен/а сам да су сви моји поступци за добро мог детета” [Ljubetić 2007]. Узорак у истраживању које је спровела Љубетић чинило је 83 пара родитеља, деце предшколског узраста (од 5 до 7 година) на територији града Сплита. Факторском анализом самопроцене педагошке компетентности родитеља екстрахована су два фактора: фактор педагошке некомпетентности родитеља и фактор педагошке компетентности родитеља. Фактор педагошке некомпетентности родитеља обухвата незнање, несигурност, незадовољавајући однос са дететом и доживљај терета родитељства, док фактор педагошка компетентност родитеља обухвата увереност у одлучујући утицај, одговорност родитеља, сензибилитет за родитељство [Ljubetić 2007]. У истраживању Р. Петани [2007] узорак је чинило 407 родитеља, деце старости од 3 до 10 година. Грк и Чокорило [2012] поновили су истраживање, користећи прилагођену САКОРУ скалу [Ljubetić 2007] од 18 ајтема и применили је на узорку од 72 родитеља, деце предшколског узраста од 4, 5 и 6 година (36 мајки и 36 очева), при чему су екстраховали само један фактор који се односи на педагошку некомпетентност родитеља [Grk i Ćokorilo 2012]. Термини педагошка компетентност и педагошка некомпетентност произлазе из потребе аутора [Ljubetić 2007; Grk i Ćokorilo 2012] да укажу на значај педагошког образовања родитеља истичући да је то управо и претпоставка родитељске компетентности. Педагошке импликације настале на том темељу у свом фокусу имају термине „педагошка компетентност” и „педагошка некомпетентност”.

С обзиром да је од наведених истраживања која су проверавала структуру Упитника самопроцене педагошке компетентности родитеља само једно спроведено на територији Републике Србије, у Новом Саду, у вртићу „Гуливер” [Grk i Ćokorilo 2012] и да према броју екстрахованих

фактора одступа од факторских решења добијених у другим истраживањима, од великог значаја било би проверити психометријске карактеристике инструмента у нашој средини и на већем узорку. Сходно томе је дефинисан и циљ овог истраживања, који је подразумевао проверу психометријских карактеристика Скале перцепције компетентности родитеља за родитељску улогу (САКОРУ). Поред представљања Скале перцепције компетентности родитеља за родитељску улогу, у раду су приказане факторска структура и психометријске карактеристике инструмента, а сходно добијеним резултатима дате су и препоруке за наредна истраживања.

МЕТОДОЛОГИЈА

Узорак и процедура

У истраживању је укупно учествовало 575 испитаника (278 породица), од чега 50,3% мајки. Просечна старост очева износила је 35,01 ($SD=5,15$), док је просечна старост мајки износила 32,13 ($SD=4,83$). Испитаници су били родитељи деце предшколског узраста, старости 3 до 7 година. У узорку су изједначена деца према полу (50,1%). Највећи проценат родитеља укључених у истраживање има двоје деце (49,95%), затим следе родитељи који имају једно дете (41,7%), док више од двоје деце има само 8,3% узорка. Када је реч о образовном нивоу испитаника, 146 или 25,4% мајки и 168 или 29,2% очева имају завршену средњу школу, вишу школу је завршило 47 или 8,2% мајки и 42 односно 7,3% очева, факултет је завршило 76 односно 13,2% мајки и 43 односно 7,5% очева, док је мастер и магистарске студије завршило 17 или 3% мајки и 20 односно 3,5% очева. Завршену основну школу има завршено 1% очева и 0,5% мајки; а 0,5% мајки и 0,7% очева завршили су докторске студије. У нуклеарној породици живи 396 испитаника или 69,6%, 46 или 25,7% у проширеној вишегенерацијској породици, док 27 односно 4,7% испитаника живи као самохрани родитељ са дететом/децом (Табела 1).

Табела 1. Дескриптивне карактеристике узорка ($n=575$)

<i>Пол родитеља</i>	
Мајка	289 (50,3%)
Отац	286 (49,7%)
<i>Старост родитеља (Mean $\pm$ SD)</i>	
Мајка	32,13 $\pm$ 4,83
Отац	35,01 $\pm$ 5,15
<i>Образовни ниво родитеља</i>	
Мајка	
Основна школа	3 (0,5%)
Средња школа	146 (25,4%)
Виша школа	47 (8,2%)
Факултет	76 (13,2%)

Мастер и магистарске студије	17 (3,0%)
Докторске студије	3 (0,5%)
Отац	
Основна школа	6 (1,0%)
Средња школа	168 (29,2%)
Виша школа	42 (7,3%)
Факултет	43 (7,5%)
Мастер и магистарске студије	20 (3,5%)
Докторске студије	4 (0,7%)
<i>Број деце у породици</i>	
Једно дете	240 (41,7%)
Двоје деце	287 (49,95%)
Више од двоје деце	48 (8,3%)
<i>Породични састав</i>	
Нуклеарна породица	396 (69,6%)
Вишегенерацијска породица	46 (25,7%)
Самохрани родитељ	27 (4,7%)
<i>Пол деце</i>	
Женски	288 (50,1%)
Мушки	284 (49,4%)

Узорак је прикупљан према принципу снежне грудве тако што је 70 студената добило задатак да испита оба родитеља деце предшколског узраста (од 3 до 7 година).

Истраживање је спроведено у априлу 2018. године, анкетним упитником и скалом процене у писаној форми. Од истраживачких техника примењено је анкетирање и скалирање. Испитаницима су дата упутства и објашњена им је сврха истраживања. Попуњавање инструмента било је анонимно и добровољно, с могућношћу одустајања у било ком моменту. Након попуњавања, подаци су припремљени за статистичку обраду.

Инструмент

Први део инструмента био је намењен прикупљању података о персоналним обележјима испитаника (пол, старост, образовни ниво и број деце у породици). У истраживању је употребљена *Скала њерцејџије ком њејенџијосџи родџијеља за родџијељску улоџу* [САКОПУ, Љубетић 2007]. У изворном облику скала је садржала 20 тврдњи намењених мерењу процене педагошке компетентности родитеља. Родитељи имају задатак (одвојено мајка и отац) да заокруже степен слагања са сваком тврдњом на петостепеној Ликертовој скали од 1 (потпуно тачно) до 5 (потпуно нетачно). С обзиром да су Љубетић [2007] и Петани [2007] после спроведених валидација предложиле коришћење верзије скале од 18 тврдњи, будући да су се две тврдње показале као недискриминишуће и ми смо се по узору на њих определили за ту верзију упитника. Коришћена је петостепена скала Ликертовог типа са понуђеним распоном одговора од 1 (Уопште се

не слажем) до 5 (У потпуности се слажем). Примери понуђених ајтема су: „Мислим на немам довољно знања за приступ мом детету” и „Мој утицај је одлучујући на развој мог детета”. Поузданост је мерена Кронбаховим алфа коефицијентом и износила је 0,90.

Анализа података

Факторска анализа је спроведена у програмском пакету СПСС (SPSS) 19. Латентна структура упитника је проверавана експлоративном факторском анализом, применом модела главних компоненти и Промакс ротације фактора. Из даљих анализа су изостављани они ајтеми чији комуналитети не прелазе 0,30, и који имају крос-засићења на два или више фактора. За спровођење паралелне анализе коришћен је програм Фактор (Factor) 10.9.02 који су креирали Лоренцо-Сева и Ферандо [2006].

РЕЗУЛТАТИ

Факторска структура Скале перцепције компетентности родитеља за родитељску улогу истражена је методом факторске анализе под компонентним моделом.

Иницијална провера четворофакторског решења упитника

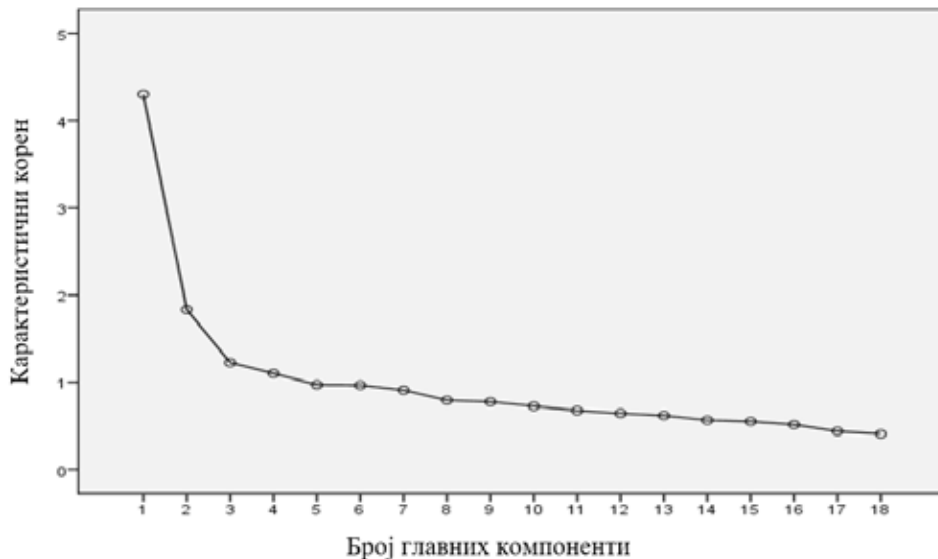
Експлоративном факторском анализом, применом Гутман-Кајзеровог критеријума и Скри-теста (График 1) екстрахована су четири фактора Скале перцепције компетентности родитеља за родитељску улогу, при чему су сви услови за примену факторске анализе задовољени: КМО мера репрезентативности износи 0,838, а Бартлетов тест сферичности је статистички значајан. Добијено је четворофакторско решење које објашњава 47% варијансе упитника (Табела 2), а комуналитети ајтема се крећу од 0,322 до 0,611.

Табела 2. Укупна варијанса објашњена факторима и Гутман-Кајзеров критеријум

	Својствена варијанса	Проценат објашњене варијансе	Кумулативни проценат објашњене варијансе	Тотал
1.	4,301	23,895	23,895	4,301
2.	1,834	10,186	34,082	1,834
3.	1,226	6,809	40,891	1,226
4.	1,100	6,110	47,001	1,100
5.	0,970	5,389	52,390	

Због високих крос засићења (0,327 и 0,337) према матрици склопа предлага се избацивање петог ајтема („Мислим да немам довољно знања за приступ мом детету”) (Табела 3). Након избацивања петог ајтема из износа објашњене варијансе упитника је 47,38%. Комуналитети свих ајтема

крећу се од 0,322 до 0,584, крос-засићења постоје још на ајтемима 14 и 13, али су ови ајтеми задржани будући да много већа засићења имају на свом фактору. У даљим табелама биће приказано решење без петог ајтема.

Графикон 1. Скри-дијаграм

На основу садржаја првог фактора, који се односи на варијабле: „Добро поступа са својим дететом”, „Знам шта је мом детету потребно”, „Мој утицај је одлучујући на развој мога детета” и „Осећам се сигурно када наступам као родитељ”, можемо да га назовемо фактор педагошке компетентности родитеља. Овај фактор обухвата лична уверења о сигурности поступања са сопственим дететом, увереност родитеља у њихов одлучујући утицај на дете, као и сензибилност за родитељство.

На основу анализе садржаја ајтема другог фактора, можемо констатовати да га чине следеће тврдње: „Моје дете је захтевније од друге деце”, „Поред других утицаја, мој утицај на дете је мали”, „Васпитање деце представља за мене терет”, „Нисам сигурна да могу да утичем на своје дете” и „Шта год да урадим моје дете реагује исто” (Табела 3). Овај фактор можемо да назовемо доживљај некомпетенције и одсуства личне одговорности код родитеља. Овај фактор обухвата уверење да особа није у стању да се носи са изазовима родитељства и да осећа несигурност у сопствени утицај на процес васпитања свог детета.

Трећи фактор чине варијабле: „Чешће супружнику препуштам проблем са дететом”, „Најважније је што смо наследили генима”, „Да су мене боље одгајали и ја бих више знала/о са децом” и „Чини ми се да моје дете има бољи однос са другима него са мном” (Табела 3). Овај фактор означава немогућност утицаја на васпитање детета уз пребацивање

одговорности на неког другог и можемо да га назовемо педагошка некомпетентност без сопствене одговорности.

Четврти фактор назвали смо некомпетентност са преузимањем одговорности и чине га варијабле: „Размишљај шта ће се показати као грешка у васпитању”, „Потребно ми је више знања за правилнији однос са дететом”, „Погоди ме када видим да сам погрешно/ла са својим дететом” и „Често нисам сигуран/а да правилно васпитавам своје дете” (Табела 3). Овај фактор означава несигурност у исправност поступака у родитељству и васпитању сопствене деце, али са одговорним ставом према томе.

Табела 3. Матрица склопа

	Фактор			
	1	2	3	4
8. Уверен/а сам да добро поступај са својим дететом	0,790			
4. По инстинкту знам шта је мом детету потребно	0,722			
17. Мој утицај је одлучујући на развој мог детета	0,606			
1. Осећам се сигуран/а када наступај као родитељ	0,590			
10. Моје дете је захтевније од друге деце		0,850		
18. Поред толиких других утицаја (вртић, тв, вршњаци...) мој утицај на дете је мали		0,748		
12. Васпитање деце представља за мене терет		0,622		
9. Нисам сигуран/а да могу утицати на моје дете		0,455		
11. Шта год да учиним моје дете реагује мање-више исто		0,348		
7. Чешће супружнику препуштам неки проблем са дететом			0,787	
6. Најважније је што смо наследили генима			0,731	
2. Да су мене боље одгајали ја бих више знао/ла са децом			0,616	
3. Често ми се чини да моје дете има бољи однос са другима него са мном			0,442	
16. Размишљај шта ће се касније показати као грешка у васпитању				0,758
15. Потребно ми је више знања да бих се правилније односио/ла према свом детету				0,646
14. Када видим да сам погрешно/ла према свом детету то ме заиста погоди	0,369			0,637
13. Често нисам сигуран/а да правилно васпитавам дете	-0,352			0,465

На основу матрице корелације (Табела 4) можемо да закључимо да први фактор компетентности негативно и ниско до умерено корелира са остала три фактора, док остали фактори који се односе на некомпетентност позитивно до умерено међусобно корелирају. Најјаче корелирају други и трећи фактор који се односе на некомпетентности и пребацивање одговорности.

Табела 4. Корелација између фактора

Фактор	1	2	3	4
1	1,000	-0,345	-0,364	-0,159
2	-0,345	1,000	0,477	0,342
3	-0,364	0,477	1,000	0,349
4	-0,159	0,342	0,349	1,000

Поузданост упитника

Кронбахова алфа за први фактор износи 0,594; за други фактор износи 0,661; трећи 0,526; и четврти фактор 0,546. Након спроведене ајтем анализе, утврђено је да поузданост субскеале не би била задовољавајућа ни након избацивања ајтема. Поузданост свих скала је ниска, што указује на то да оне не могу да се користе као појединачни скорови у овом облику.

Провера двофакторског решења упитника

Резултати спроведене паралелне анализе указују на то да се за вредности карактеристичног корена за свега два фактора може тврдити да су веће од вредности случајно генерисаних карактеристичних корена (Табела 5).

Табела 5. Резултати паралелне анализе

	Вредност карактеристичног корена	Генерисана вредност карактеристичног корена по принципу случаја
1.	4,301	1,381
2.	1,834	1,308
3.	1,226	1,249
4.	1,100	1,206

У случају двофакторског решења КМО мера репрезентативности износи 0,838 и Бертлетов тест сферичности је значајан, што нам говори да су испуњени предуслови за спровођење факторске анализе. Комуналитети се крећу од 0,125 до 0,536, па је у складу са вредностима комуналитета предложено избацивање следећих ајтема, који имају вредност испод 0,30: 2, 6, 7, 10, 16, 18. Након избацивања ових ајтема комуналитети се крећу од 0,311 до 0,566. У даљим анализама биће приказани резултати без шест ајтема који су избачени због ниских комуналитета. Двофакторским решењем објашњено је 42% варијансе упитника.

На основу матрице склопа (Табела 6) и садржаја оба фактора можемо да закључимо да први екстраховани фактор треба да назовемо педагошка некомпетентност родитеља. Њега чине ајтеми „Потребно ми је више знања да би се правилније односила према свом детету”, „Мислим да немам довољно знања за приступ мом детету”, „Шта год да учиним моје дете реагује мање-више исто”, „Често нисам сигуран/а да правилно

васпитавам своје дете”, „Нисам сигуран/а да могу да утичем на своје дете”, „Васпитање деце представља терет за мене” и „Често ми се чини да моје дете има бољи однос са другима него са мном”. Узимајући у обзир значај и садржај предочених тврдњи, можемо да закључимо да педагошку некомпетентност чине: незнање родитеља и потреба за више знања о васпитању деце; несигурност у себе и сопствене поступке васпитавања и као последица тога доживљај терета родитељства, као и незадовољавајући однос с дететом.

Други екстраховани фактор можемо да назовемо „педагошка компетентност родитеља”. Резултати показују да у овај фактор спадају следеће тврдње: „Уверен/а сам да добро поступа са својим дететом”, „По инстинкту знам шта је мом детету потребно”, „Када видим да сам погрешно/ла према свом детету, то ме заиста погоди”, „Мој утицај је одлучујући на развој мога детета” и „Осећам се сигурно када наступа као родитељ” (Табела 6). У случају педагошке компетентности, можемо да кажемо да њу чине манифестне варијабле које у својој позадини имају: осећај сигурности у родитељство и исправност поступака у васпитању сопственог детета, као и сензибилитет за родитељство.

Табела 6. Матрица склопа за двофакторско решење упитника

	Фактор	
	1	2
15. Потребно ми је више знања да бих се правилније односила према свом детету	0,747	
5. Мислим да немам довољно знања за приступ мом детету	0,710	
11. Шта год да учиним моје дете реагује мање-више исто	0,658	
13. Често нисам сигуран/а да правилно васпитавам дете	0,639	
9. Нисам сигуран/а да могу утицати на моје дете	0,611	
12. Васпитање деце представља за мене терет	0,537	
3. Често ми се чини да моје дете има бољи однос са другима него са мном	0,486	
8. Уверена сам да добро поступа са својим дететом		0,684
4. По инстинкту знам шта је мом детету потребно		0,645
14. Када видим да сам погрешила према свом детету то ме заиста погоди		0,635
17. Мој утицај је одлучујући на развој мог детета		0,610
1. Осећам се сигурна када наступа као мајка		0,425

На основу матрице корелације можемо да кажемо да фактори међусобно корелирају ниско до умерено (-0,289). Кронбахова алфа за први фактор износи 0,754, док за други фактор износи 0,600, на основу чега можемо да закључимо да као поуздану меру користитимо само први фактор који се односи на педагошку некомпетентност у родитељству. Након спроведене ајтем-анализе, можемо да кажемо да се поузданост другог фактора не би повећала ни изостављањем одређених ајтема.

ДИСКУСИЈА

С обзиром да су родитељи, као први и најзначајнији васпитачи детета, често недовољно припремљени и нису у стању да се носе са родитељском улогом, сматрали смо да би од пресудног значаја било испитати конструкт родитељске педагошке (не)компетентности. Подаци о осећају некомпетентности код родитеља иду у прилог уверењу о потреби и значају системског образовања родитеља за обављање ове изузетно значајне улоге, а самим тим и за јачање и развој личног доживљаја компетентности у родитељству [Evans 2006]. Управо се на тој полазној основи у свету развијају програмски садржаји с циљем повећања способности родитеља за обезбеђивање породичне добробити [Shonkoff & Phillips 2000]. Образовање за родитељство јавља се као савремена потреба и неминовност са фокусом на унапређивању знања, ставова и праксе за васпитавање деце, а самим тим и јачању доживљаја родитељске компетентности [NASEM, 2016].

Циљ спроведеног и приказаног истраживања био је утврђивање факторске структуре упитника Скале перцепције компетентности родитеља за родитељску улогу. Интересовање је произашло из чињенице да су досадашња истраживања у Републици Хрватској [Gustović-Ercegovac 1992; Ljubetić 2007; Petani 2007] показала постојање двофакторског решења упитника, односно да простор педагошке компетентности није хомоген, већ га чине фактор педагошке компетентности и фактор педагошке некомпетентности, док је једино истраживање у Србији рађено на ову тему [Grk i Čokorilo 2012] резултирало екстракцијом једног фактора, педагошке некомпетентности родитеља.

Композитну структуру инструмента чинило је 18 варијабли, према препорукама које у свом истраживању даје Љубетић [2007]. На основу Гутман-Кајзеровог критеријума и Скри-дијаграма, а с обзиром на опадање процента објашњене варијансе након четвртог фактора и тачке прелома, иницијално је предложено да се користи четворофакторско решење упитника које објашњава 47% варијансе. Због високих крос засићења и матрице склопа, избачен је један ајтем из даље анализе. На основу издвојених варијабли именована су четири фактора: фактор педагошке компетентности родитеља; доживљај некомпетенције и одсуства личне одговорности код родитеља; педагошка некомпетентност без сопствене одговорности и педагошка некомпетентност родитеља са преузимањем личне одговорности. Поузданост свих скала била је ниска, што указује на то да оне не могу да се користе као појединачни скорови у овом облику. Након спроведене ајтем-анализе утврђено је да поузданост субскала не би била задовољавајућа ни након избацивања одређених ајтема.

С обзиром да су и претходно поменута истраживања [Gustović-Ercegovac 1992; Ljubetić 2007; Petani 2007] указала на постојање двофакторског решења, а да на потребу за тестирањем двофакторског решења указују и резултати паралелне анализе у наставку смо спровели и ту анализу. Због ниских комуналитета избачено је шест ајтема из даље анализе, након чега је двофакторско решење објашњавало 42% варијансе упитника.

Анализом представљене матрице склопа и садржаја оба фактора закључили смо да први екстраховани фактор подразумева педагошку некомпетентност родитеља, док је други издвојени фактор педагошка компетентност родитеља. Педагошку некомпетентност чине: незнање родитеља и потреба за више знања о васпитању деце; несигурност у себе и сопствене поступке васпитавања и као последица тога доживљај терета родитељства, као и незадовољавајући однос с дететом, док педагошку компетентност родитеља чине манифестне варијабле које у својој позадини имају: осећај сигурности у родитељство и исправност поступака у васпитању сопственог детета, као и сензибилитет за родитељство. На основу добијених корелација фактора међусобно и Кронбахове алфе за први и други фактор, можемо да закључимо да као поуздану меру користимо само први фактор који се односи на педагошку некомпетентност у родитељству. Такође, провером резултата закључујемо да се поузданост другог фактора не би повећала ни изостављањем одређених ајтема.

ЗАКЉУЧАК

На коришћеном узорку ова скала не може се користити као двофакторска и предлажемо употребу скраћене верзије скале која мери доживљај педагошке некомпетентности код родитеља (7 ајтема): „Потребно ми је више знања да бих се правилније односила према свом детету”, „Мислим да немам довољно знања за приступ мом детету”, „Шта год да учиним моје дете реагује мање-више исто”, „Често нисам сигуран/а да правилно васпитавам дете”, „Нисам сигуран/а да могу утицати на моје дете”, „Васпитање деце представља за мене терет”, „Често ми се чини да моје дете има бољи однос са другима него са мном”. Ова скала би мерила несигурност у родитељство и доживљај некомпетентности. Добијени резултати су у складу са истраживањем које је 2012. урађено на узорку у Србији (Грк и Чокорило), док су ранија истраживања у Хрватској показивала двофакторско решење [Ljubetić 2007]. Други предлог би се односио на допуну конструкта педагошке компетентности код родитеља додатним бројем адекватних ајтема, с обзиром да могуће разлоге за њену непоузданост, можемо тражити и у малом броју ајтема (Табела 5).

Као једна од сугестија за следеће истраживање издвојила се идеја да у истраживање буду укључени родитељи чија су деца старија од 7 година, будући да је врло вероватно да родитељи старије деце с обзиром да се носе са другачијом врстом изазова и имају више искуства, другачије и доживљавају родитељску компетентност. Такође, могуће је да постоје и разлике између родитеља који живе у сеоској и градској средини у доживљају родитељске компетенције, а затим и код самохраних родитеља или оних који су разведени, што би свакако могло да представља потенцијално ограничење овог истраживања. Стога би препорука за неко наредно истраживање била управо имплементација свих поменутих фактора, у циљу обезбеђивања већег степена генерализабилности резултата.

ЗАХВАЛНИЦА

Рад је настао као резултат рада на пројекту „Квалитет образовног система Србије у европској перспективи”, бр. 179010, чију реализацију финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Bornstein, Marc; Maurice Haynes, Hiroshi Azuma, Celia Galperin, Sharone Maital, Misako Ogino, Kathleen Painter et al. (1998). A crossnational study of self-evaluations and attributions in parenting: Argentine, Belgium, France, Israel, Italy, Japan and the United States. *Developmental Psychology*, XXXIV(4): 662–676.
- Bornstein, Marc H; Charlene Hendricks, Chun-Shin Hahn, Maurice Haynes, Kathleen M. Painter, Catherine S. Tamis-LeMonda (2003). Contributors to self-perceived competence, satisfaction, investment, and role balance in maternal parenting: A multivariate ecological analysis. *Parenting: Science and Practice*, III(4): 285–326.
- Brajsa-Žganec, Andreja (2002). *Roditeljske metaemocije i socijalno-emocionalni razvoj djece*. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu (doktorska disertacija).
- Bugental, Daphne Blunt and Charlotte Johnston (2000). Parental and child cognitions in the context of the family. *Annual Review of Psychology*, LI(1): 315–344.
- Cardoso, Alexandrina; Abel Paiva e Silva, Heimar Marín (2015). Parenting competencies: development of an assessment instrument. *Revista de Enfermagem Referência*, IV(4): 11–20.
- Coleman, Priscilla and Katherine Hildebrandt Karraker (2000). Parenting self-efficacy among mothers of school-age children: Conceptualization, measurement, and correlates. *Family Relations*, XLIX(1): 13–24.
- Čudina-Obradović, Mira i Josip Obradović (2003). Potpora roditeljstvu: izazovi i mogućnosti. *Revija za socijalnu politiku*, X(1): 45–68.
- Čudina-Obradović, Mira i Josip Obradović (2006). *Psihologija braka i obitelji*. Zagreb: Golden marketing – tehnička knjiga.
- De Haan, Amaranta; Peter Prinzie and Maja Deković (2009). Mothers' and fathers' personality and parenting: The mediating role of sense of competence. *Developmental Psychology*, XLV(6): 1695–1707.
- De Montigny, Francine and Carl Lacharite (2005). Perceived parental efficacy: Concept analysis. *Journal of Advanced Nursing*, XLIX: 387–396.
- Gilmore, Linda and Monica Cuskelly (2008). Factor structure of the parenting sense of competence scale using a normative sample. *Child Care, Health and Development*, XXXVIII(1): 48–55.
- Grk, Milana and Radovan Čokorilo (2012). Pedagogical competence and pedagogical education of parents. *Practice and Theory in Systems of Education*, VII(3): 319–332.
- Gustović-Ercegovac, Andrea (1992). Kompetentnost za roditeljsku ulogu kod roditelja djece usporenog kognitivnog razvoja. *Defektologija*, XXVIII(1–2): 57–61.
- Johnston, Charlotte and Eric Mash (1989). A Measure of Parenting Satisfaction and Efficacy. *Journal of Clinical Child Psychology*, XVIII(2): 167–175.
- Jurčević Lozančić, Anka i Anabela Kunert (2015). Obrazovanje roditelja i roditeljska pedagoška kompetencija, teorijski i praktični izazovi. *Metodički obzori*, X(2): 39–48.
- Keresteš, Gordana, Irma Brković i Gordana Kuterovac Jagodić (2011). Doživljaj kompetentnosti u roditeljskoj ulozi i sukobi između roditelja i adolescenata. *Suvremena psihologija*, XIV(1): 17–34.

- Lorenzo-Seva, Urbano and Pere J. Ferrando (2006). FACTOR: A computer program to fit the exploratory factor analysis model. *Behavior research methods*, XXXVIII(1): 88–91.
- Ljubetić, Maja (2007). *Biti kompetentan roditelj*. Zagreb: Mali profesor.
- Ljubetić, Maja; Anita Mandarić-Vukšić and Matea Ivić (2017). Competent (And/Or Responsible) Parenting as a Prerequisite for a Complete Child Development. *European Scientific Journal. Special edition*, 311–321.
- Mandarić-Vukušić, Anita (2016). *Roditeljska kompetencija i (ne)pedagoška zanimanja*. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu (doktorska disertacija).
- Mandarić Vukušić, Anita (2018). Self-evaluation of Parental Competence – Differences Between Parents with Pedagogical and Non-Pedagogical Professions. *World Journal of Education*, VIII(2):1–9.
- Miljak, Arjana (1995). Mjesto i uloga roditelja u (suvremenoj) humanističkoj koncepciji predškolskog odgoja. *Društvena istraživanja*, IV–V(18–19): 601–613.
- Moriarty, Michelle L. and Marvine J. Fine (2000). Educating Parents to be Advocates for their Children. In: *Handbook of Diversity in Parent Education: The Changing Faces of Parenting and Parent Education*.
- NASEM (National Academies of Sciences, Engineering and Medicine) (2016). *Parenting matters: Supporting parents of children ages 0–8*. Washington, DC: The National Academies Press.
- Petani, Rozana (2007). 'Self-Assessment of Parents' Competence in their Parental Role and Choice of Procedures in Raising a Child. *Napredak: časopis za pedagoškijsku teoriju i praksu*, I: 5–22.
- Reić-Ercegovac, Ina (2011). Neki prediktori doživljaja roditeljstva majki i očeva djece dojenačke dobi. *Napredak*, CLII (2): 267–288.
- Rogers, H. and J. Matthews (2004). The Parenting Sense of Competence Scale: Investigation of the Factor Structure, Reliability, and Validity for an Australian Sample. *Australian Psychologist*, XXXIX(1): 88–96.
- Sabatelli, Ronald M. and Rebecca J. Waldron (1995). Measurement Issues in the Assessment of the Experiences of Parenthood. *Journal of Marriage and the Family*, LVII: 969–980.
- Shonkoff, Jack P. and Deborah A. Phillips (2000). *From neurons to neighborhoods: The science of early childhood development*. Washington, DC: National Academy Press.
- Waters, David Brooks and Edith C. Lawrence (1993). *Competence, courage and change – An Approach to Family Therapy*. New York: W.W. Norton & Co.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Commissioned for the EFA Global Monitoring Report 2007, Strong foundations: early childhoodcare and education. Retrieved June 2019 from the World Wide Web Доступно на: <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001474/147461e.pdf>. Приступљено: 27. 6. 2020.
- Evans, Judith L. (2006). *Parenting programmes: An important ECD intervention strategy*. Paper. Dostupno na: <https://www.researchconnections.org/childcare/resources/11694>. Приступљено: 27. 6. 2020.
- Littlewood, Melissa Florence (2009). *Parenting Styles and Values: Mechanisms of Intergenerational Continuity and discontinuity*. Western Carolina University. Доступно на: <https://libres.uncg.edu/ir/wcu/listing.aspx?id=7740>. Приступљено: 27. 6. 2020.

FACTOR STRUCTURE OF THE SCALE OF PARENTS'
SELF-ASSESSED COMPETENCE FOR PARENTS' ROLE

by

STANISLAVA MARIĆ JURIŠIN
stashamaric@ff.uns.ac.rs

BORKA MALČIĆ
borka.malcic@ff.uns.ac.rs

University of Novi Sad
Faculty of Philosophy
Department of Pedagogy
Dr Zorana Đinđića 2, Novi Sad, Serbia

SUMMARY: Competent parents feel well in their role, and the experience of their competence reflects on all the spheres of their life. In Serbia, it was noticed that a small number of researches were conducted on this topic. There is no validation of instruments that would allow conducting research using a reliable and valid measure of competence of parents. The aim of this investigation was to determine the factor structure of Parental competence scale [Ljubetić, 2007]. The survey involved 575 parents of pre-school children. The paper presents two solutions of the questionnaire: four-factor and two-factor. The obtained results indicate that on the initial check of the four-factor solution, the obtained reliability of the instrument was low and that there would be no changes after the exclusion of certain items. The results of two factor solution shows that only the first factor related to incompetence in parenting can be used as a reliable measure. Further item analysis confirmed that the reliability of the other factor (competence) would not be increased even by the exclusion of certain items. The conclusion is that the scale can be used only in a short form with 7 items exclusively in the self-assessment of parents' incompetence. The recommendation is also given in the paper in the form of supplementing the factors of parents' competence with the appropriate number of items.

KEYWORDS: factor structure, psychometric characteristics, parents, parents' competence, parents' incompetence

UDC 316.624-053.6:37

UDC 159.922.7:364.632

<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2075407M>

ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

ПРЕВЕНЦИЈА ВРШЊАЧКОГ НАСИЉА У ШКОЛИ – КАРАКТЕРИСТИКЕ ЕФИКАСНИХ ПРОГРАМА

МАРИЈА МАРКОВИЋ

marija.markovic@filfak.ni.ac.rs

ЗОРИЦА СТАНИСАВЉЕВИЋ ПЕТРОВИЋ

zorica.stanisavljevic.petrovic@filfak.ni.ac.rs

АНАСТАСИЈА МАМУТОВИЋ

anastasija.mamutovic@filfak.ni.ac.rs

Универзитет у Нишу, Филозофски факултет

Департман за педагогију

Ђирила и Методија 2, Ниш, Србија

САЖЕТАК: Вршњачко насиље представља велики васпитно-образовни и друштвени проблем, имајући у виду бројне негативне последице које оставља по све ученике који су укључени у такав вид неадекватне социјалне интеракције. Циљ рада је да се кроз анализу релевантне литературе идентификују кључне карактеристике ефикасних програма превенције вршњачког насиља. У раду се најпре дефинише сâм појам вршњачког насиља и указује на нивое превентивног деловања у школском контексту. Представљају се резултати емпиријских истраживања у погледу ефикасности примене програма превенције вршњачког насиља, уз указивање на неке од значајних карактеристика успешних програма. Дате карактеристике систематизоване су у погледу оних које се односе на сâм програм, на специфичности школског колектива и на наставни кадар. Наводе се одређене препоруке везане за процес доношења и примене програма на нивоу школе, које би требало имати у виду при раду у пракси.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: вршњачко насиље, карактеристике успешних програма, нивои превенције, школски програм

Вршњачко насиље препознато је као приоритетан институционални, али и шири друштвени проблем, на чијој превенцији је потребно систематски и континуирано радити, имајући у виду бројне негативне последице које оно оставља на све укључене ученике. Рад има за циљ да се кроз анализу релевантне литературе идентификују кључне карактеристике ефикасних програма превенције вршњачког насиља. Дате карактеристике могу бити сагледане од стране практичара превасходно у виду препорука о чему је потребно водити рачуна приликом доношења одлуке о програму превенције насиља који ће бити примењен на нивоу школе, као и у процесу његове примене.

ДЕФИНИСАЊЕ ОСНОВНИХ ПОЈМОВА

Појам вршњачког насиља може се различито одредити у зависности од тога које карактеристике се сматрају кључним за препознавање таквог понашања. Насилништво представља „поновљене нападе – физичке, психичке, социјалне или вербалне природе – од стране оних који су у позицији моћи, која је формално или ситуационо одређена, над онима који су немоћни да се одупру, с циљем да повреди другог зарад личне добити или задовољства” [Besage 1989; према Ma et al. 2001: 249]. Ученик је „злостављан или виктимизиран када је поновљено и трајно изложен негативним поступцима од стране једног или више ученика” [Olweus 1998: 19].

Када је реч о нивоима превентивног деловања у оквиру школе, могуће је разликовати универзалну, селективну и индикувану превенцију [Bašić 2009; Leff et al. 2008; Osher et al. 2007; Поповић-Ћитић и Жунјић-Павловић 2005], односно примарну, секундарну и терцијарну превенцију [Fields and McNamara 2003; Osher et al. 2007]. *Универзална/примарна превенција* подразумева примену мера и активности које се заснивају на стварању оптималних услова за остваривање развојних потенцијала свих ученика, независно од тога да ли су неки од њих изложени деловању извесних негативних фактора. *Селективна/секундарна превенција* односи се на примену мера и активности усмерених на ученике који су изложени деловању већег броја негативних фактора, због чега су у ризику од појаве поремећаја у понашању. *Индикувана/терцијарна превенција* усмерена је на ученике код којих је, услед деловања негативних фактора, већ дошло до испољавања раних показатеља неадекватног понашања или испољавања таквог понашања.

С обзиром на специфичности васпитно-образовног рада у школи, у њој се превасходно може реализовати универзална, тј. примарна превенција. Преостала два нивоа су мање заступљена. Сматра се да систематска примена различитих мера и активности у склопу универзалне/примарне превенције за све ученике у школи, као и интензивнијих интервенција за ученике у ризику од појаве и даљег развоја поремећаја у понашању, може допринети смањењу учесталости вршњачког насиља [Colvin et al. 1998; Fields and McNamara 2003; Good et al. 2011; Pepler et al. 2004; Smith 2011; Walker and Shinn 2002].

НЕКЕ ОДЛИКЕ УСПЕШНИХ ПРОГРАМА ПРЕВЕНЦИЈЕ ВРШЊАЧКОГ НАСИЉА

Могуће је идентификовати одређене карактеристике ефикасних школских програма, које могу бити узете у обзир приликом доношења одлуке о програму превенције вршњачког насиља, који ће бити примењен у конкретном школском контексту. Дате карактеристике могуће је систематизовати у погледу оних које се односе на: сâм *програ*м, на *специфичности* *школско*г *коле*ктив*а* и на *наставни кадар*.

Специфичности програма превенције вршњачког насиља

Примена постојећих програма превенције вршњачког насиља: Рад школе на превенцији вршњачког насиља започиње доношењем одлуке о програму који ће се примењивати у школи. У том погледу, могуће је применити неки од постојећих, тзв. готових програма превенције вршњачког насиља који су дали позитивне резултате у свету и/или код нас. До данас је осмишљен велики број таквих програма који су са неједнаким успехом примењивани у различитим друштвеним контекстима [више у: Попадић 2009].

У мета-аналитичком истраживању [Ttofi and Farrington 2011] у којем су анализиране 44 истраживачке студије о ефектима примене таквих програма насиља, насталих у периоду од 1983. до 2009. године, дошло се до прилично охрабрујућих података. Показало се да су проучавани програми дали значајно позитивне резултате. Учесталост насилничког понашања у просеку се смањила 20–23%, док је учесталост виктимизације смањена 17–20%. Показало се да су интензивнији (обухватнији) програми дали боље резултате, као и програми у којима су као компоненте били заступљени: родитељски састанци, примена јасних дисциплинских метода и побољшање надзора током одмора у школском дворишту. Насупрот томе, заједнички рад са вршњацима (кроз вршњачку медијацију, вршњачко менторство и охрабривање вршњака да интервенишу у ситуацијама насиља) био је повезан с повећањем виктимизације.

Резултати неких мета-анализа, пак, указују на нешто слабију ефикасност примењених програма. У другом истраживању [Ferguson et al. 2007], у којем су анализиране 42 студије о ефектима примене таквих програма објављене у периоду 1995–2006. године, показало се да су програми намењени раду са ученицима који су окарактерисани као они у ризику постигли мало боље резултате у поређењу са осталим анализираним програмима. Ипак, показало се да су, у целини гледано, програми превенције вршњачког насиља дали позитивне и статистички значајне ефекте, али ефекте који су са аспекта праксе занемарљиви.

Постоји неколико могућих разлога за резултате о недовољној ефикасности примењених превентивних програма, попут разлика у погледу следећих варијабли из датих истраживања: нивоа ангажованости наставника, другог школског особља и ученика; узраста и развојних карактеристика ученика; школске структуре; типа програма; циљева програма; начина

евалуације исхода програма; степена имплементације; специфичности инструмената коришћених за прикупљање података; специфичности теоријских полазишта и коришћених мера и активности итд. [Casebeer 2012]. Поред тога, потребно је размотрити и утицај ширег друштвеног контекста у коме су програми реализовани [Smith 2011]. Свакако, поред квалитета самог програма, подједнако је важан и начин његове имплементације, који би требало да буде транспарентан, како би истраживачи могли да установе да ли су остварени ефекти повезани са кључним карактеристикама програма или, пак, са кључним карактеристикама процеса евалуације ефеката [Ttofi and Farrington 2011].

Приликом опредељивања за неки од постојећих програма потребно је узети у обзир да ли испуњава одређене критеријуме. Г. Колвин и сарадници [Colvin et al. 1998] наводе следећа три таква критеријума: а) да ли емпиријски налази говоре у прилог практичне ефикасности датог програма, б) да ли се програм заснива на чврстим бихејвиоралним принципима, односно да ли доприноси дуготрајним променама у индивидуалним интерперсоналним тенденцијама које се манифестују у интеракцији са другима, и в) да ли се у програму наглашава важност поучавања ученика просоцијалном понашању у настојању да се таквим понашањем замени постојеће неадекватно понашање.

Доношење програма превенције вршњачког насиља на нивоу школе: С обзиром на специфичности сваког школског контекста, генерална је препорука да је (када је то могуће) адекватније приступити процесу доношења програма на нивоу конкретне школе [Colvin et al. 1998; Morgan 2012; Twemlow and Sacco 2008]. Програм који је применљив и даје позитивне резултате у једној средини не мора нужно бити ефикасан и у другој [Colvin et al. 1998; Morgan 2012; Twemlow and Sacco 2008]. Стога је потребно разумети специфичности локалног друштвеног контекста и упоредити их са специфичностима контекста у коме је истраживање у погледу ефикасности датог програма првобитно реализовано [Colvin et al. 1998]. Осим тога, није могуће поуздано указати на специфичне мере и активности које ће бити универзално применљиве и које ће дати позитивне резултате у свим школским контекстима [Jones and Augustin 2015; Pepler et al. 2004; Twemlow and Sacco 2008].

С друге стране, не постоји програм који би одговарао свакој школи и у оквиру исте локалне заједнице, јер свака институција представља посебан социјални систем са сопственим карактеристикама. Из тог разлога је процесу конципирања школског програма превенције насиља потребно приступити са аспекта анализе и разумевања специфичности и потреба постојећег школског контекста [Twemlow and Sacco 2008]. Потребно је разумети утицаје многобројних варијабли с којима је вршњачко насиље повезано, како би се на њих могло адекватно деловати [Casebeer 2012]. Притом, приликом конципирања таквог програма требало би водити рачуна о различитим узрасним, полним и другим специфичностима ученика, као и о специфичностима групне динамике ученика различитог узраста [Pepler et al. 2004; Ttofi and Farrington 2011]. Такав програм требало

би да садржи предлог различитих мера и активности [више у: Марковић 2017], као и стратегија за решавање уочених проблема.

К. Ли [Lee 2004] наводи следеће препоруке у погледу превенције вршњачког насиља у свакој школи: рад на превенцији требало би почети са почетком школовања сваког ученика; потребно је све важне актере (ученике, родитеље, школско особље, представнике других важних институција) упознати са постојањем и садржајем школског програма превенције насиља и/или их укључити у процес његовог доношења, редовно процењивати ефекте његове примене и, према потреби, ревидирати дати програм; водити писане забелешке о запажањима, састанцима и предузетим акцијама; препознати вршњачко насиље као важан проблем, имајући у виду негативне последице које оно оставља по процес учења и развоја код свих ученика; радити на подизању свести код кључних актера (ученика, родитеља, школског особља, представника других важних институција) о значају превенције вршњачког насиља; осветлити и открити различите процесе, стратегије, вештине и ставове који доприносе учесталости вршњачког насиља на различитим нивоима школског функционисања; размислити о различитим алтернативним мерама наспрам кажњавања ученика; разумети улогу осталих учесника у вршњачком насиљу (тзв. посматрача), поред улога насилника и жртве; спроводити емпиријска истраживања о вршњачком насиљу, и радити на побољшању одељенске и школске климе, као основе успешне превенције насилничког понашања.

Анализа стања у конкретној школи морало би да доведе до конципирања програма у форми оквирног плана акције, који би требало да буде заснован на реално остварљивим очекивањима, флексибилно конципиран и респонзиван на захтеве за изменама које се могу појавити у току његове реализације. Потребно је да програм буде прихватљив за све наставнике, којима би било сврсисходно пружити подршку и помоћ при имплементацији датог програма. Осим тога, неопходно је водити рачуна и о томе колико ће препоручене мере и активности бити захтевне за имплементацију, при чему би ту захтевност требало свести на минимум [Colvin et al. 1998]. Такође, школама се може пружити одговарајућа стручна подршка при конципирању таквог програма, која би требало да буде организована на различите начине (нпр. оснивање националне акредитационе комисије) [Ttofi and Farrington 2011].

Компатибилност програма са специфичностима школског контекста и квалитет и обухватност програма: Програм превенције вршњачког насиља мора да буде компатибилан са постојећом мисијом школе и школском културом [Twemlow and Sacco 2008]. За успех таквог програма такође је важно да буде конципиран у складу са специфичностима датог школског контекста и културолошким специфичностима ученика [Gladden 2002]. Не би га требало сматрати додатним, издвојеним програмом, него га је потребно уградити у постојеће планове и програме рада школе усмерене на стварање позитивне школске климе и подстицање адекватног понашања код ученика [Good et al. 2011; Jones and Augustin 2015; Twemlow and Sacco 2008]. Програм заштите ученика од насиља код нас је предвиђен као

саставни део годишњег плана рада школе [Правилник о протоколу поступања у установи у одговору на насиље, злостављање и занемаривање, 2019]. На значај потпуних школских програма превенције вршњачког насиља указују бројни аутори [нпр. Casebeer 2012; Good et al. 2011; Rigby 2011; Sampson 2010; Strohmeier and Noam 2012; Ttofi and Farrington 2011; Twemlow and Sacco 2008; Walker and Shinn 2002]. Такви програми су интензивнијег карактера и подразумевају истовремену примену различитих мера и активности на различитим нивоима школског функционисања: на нивоу читаве школе, на нивоу ученичких одељења/групе ученика, на вршњачком и индивидуалном нивоу. Њихов превасходни циљ јесте промена постојеће школске културе која подржава насилничко понашање ученика у култури у којој је такво понашање неприхватљиво.

Како би школски програм превенције вршњачког насиља дао ваљане резултате потребно је усредсредити се на два генерална циља: *стварање сигурне и безбедне школске средине* – кроз промене на различитим нивоима школског функционисања у циљу стварања подстицајне школске климе, као и доношење школских правила против вршњачког насиља, те *развој индивидуалних интерперсоналних компетенција код ученика* – кроз примену одговарајућих мера и активности на индивидуалном или групном нивоу усмерених на развој интерперсоналних вештина попут: асертивности, ненасилног решавања конфликта, контроле беса, вештина решавања социјалних проблема и сл. Наведена два циља су комплементарна, али њихово остваривање захтева примену различитих мера и активности у склопу школског програма превенције насиља [Colvin et al. 1998].

Важну улогу у превенцији вршњачког насиља имају и остали учесници у насиљу, осим оних у улогама насилника и жртве – тзв. посматрача, које је потребно обучити за активно учешће у превенцији [нпр. Flaspohler et al. 2009; Levine and Tamburrino 2014; Lowenstein 2002; Morgan 2012; Polanin et al. 2008]. Резултати истраживања П. Фласполер и сар. [Flaspohler et al. 2009] указују да социјална подршка од наставника и вршњака у улози посматрача може да ублажи негативне ефекте и да допринесе смањењу учесталости вршњачког насиља тако што ће рањиве ученике учинити отпорнијим на насиље. Стога би посматраче требало научити ефикасним стратегијама заустављања насиља, при чему се у категорију посматрача, осим вршњака, могу уврстити и родитељи, наставници, школско особље итд. Рад на превенцији вршњачког насиља требало би да допринесе промени понашања и активном учешћу у заустављању насилничког понашања и код ових посматрача [Twemlow and Sacco 2008]. Вршњачко учешће може бити посебно погодан начин превенције код адолесцената, имајући у виду да су они мање спремни да прихвате ауторитет и усмеравање одраслих у односу на утицај вршњака [Salmivalli 2001; према Smith et al. 2005: 742].

У једној мета-анализи [Polanin et al. 2012] обухваћено је 12 студија о ефикасности школских програма превенције вршњачког насиља реализованих у периоду од 2000. до 2010. године на узорку од 12.874 ученика, који су били усмерени на промене понашања код ученика окарактериса-

них као посматрачи у ситуацијама вршњачког насиља у смислу њиховог активнијег учешћа у заустављању насилничког понашања према жртви. Показало се да су програми дали позитивне резултате, при чему су најпозитивнији ефекти уочени код ученика средњих школа у поређењу са децом предшколског узраста и ученицима основних школа. Дати налаз се може објаснити развојном природом интервентног понашања посматрача, односно тиме да старија деца показују већу развојну спремност да се активно укључе у превенцију вршњачког насиља, иако је, генерално гледано, позитиван учинак установљен за цео узорак. Вероватно је разлог у томе што су старија деца когнитивно зрелија и што боље разумеју сврху и суштину примењених мера. Резултати говоре у прилог имплементације компонената школских програма који имају за циљ модификовање понашања посматрача као суплементарних другим компонентама програма превенције вршњачког насиља.

Систеин имплементације и континуирана евалуација програма: Установљено је да је степен примене постојећег школског програма превенције насиља важан детерминишући фактор у погледу ефеката програма. Школама је често тешко да темељно имплементирају донети програм, делимично због захтева у погледу времена и енергије које његова примена намеће школском особљу, а делимично и због тога што наставници у међувремену бивају суочени са другим приоритетима. Из тог разлога је посебну пажњу потребно посветити мотивисању школа да наставе с радом на интензивнијој имплементацији програма [Pepler et al. 2004; Smith 2011; Twemlow and Sacco 2008]. Процес имплементације програма може трајати годинама, уз могуће неуспеле покушаје, промену састава тима задуженог за његову примену, промену руководиоца тима и друге изазове на које се може наићи на путу до остваривања ефективних промена у школској пракси. Из тог разлога, такав програм требало би константно оцењивати и према потреби мењати [Jones and Augustin 2015; Twemlow and Sacco 2008]. Притом, требало би полазити од претходно дефинисаних исхода програма, за које је потребно да буду јасно и мерљиво формулисани.

За процену ефикасности примене постојећих превентивних мера и активности на нивоу конкретне школе и ревидирање програма потребно је прикупити емпиријске податке кроз спровођење трансверзалних и лонгитудиналних истраживања, уз примену различитих инструмената (упитника, скала процене, чек-листа, протокола посматрања и сл.) и техника истраживања (анкетирање, интервјуисање, посматрање, вршњачке номинације, самопроцене, анализа школске документације и сл.) [Jones and Augustin 2015; Pepler et al. 2004; Smith et al. 2005; Twemlow et al. 2008]. Резултати евалуације требало би да послуже за ревидирање постојећег школског програма превенције вршњачког насиља [Jones and Augustin 2015].

У истраживању које је спроведено у Канади [Smith et al. 2005] на узорку од 395 директора школа показало се да су испитаници као важне факторе везане за наставак реализације програма превенције вршњачког насиља издвојили: смањење учесталости вршњачког насиља у претходним

годинама, довољност ресурса за рад на превенцији насилничког понашања и интензитет програма (разноврсност предвиђених мера и активности против насиља), односно као факторе који су позитивно повезани са ефектима таквог програма. Разматрана су запажања директора у погледу ефикасности примене школских програма превенције вршњачког насиља, с обзиром на то да су директори особе које су у позицији да донесу коначну одлуку у погледу програма који ће се у школи примењивати, а самим тим би требало да разумеју природу програма, начин његове имплементације и утицај који дати програм има на школски контекст. Реч је о разматрању ефеката примене програма чија је реализација започета од једне до пет година пре тога, што говори о томе да је рад на превенцији вршњачког насиља дуготрајан процес [Casebeer 2012; Morgan 2012; Pepler et al. 2004; Sampson 2010; Smith 2011; Twemlow and Sacco 2008; Walker and Shinn 2002].

Специфичности везане за социјални контекст конкретне школе

Изградња школе као безбедне и подстицајне средине је изузетно сложен процес, за чије је успешно спровођење неопходно преиспитивање и мењање школске климе и културе. Школска клима обухвата различите аспекте школског функционисања: „материјално окружење, квалитет и квантитет интеракција у школи, академске резултате, подршку и слично”. На значај стварања позитивне школске климе указују бројни аутори. Нездрава и неподдржавајућа школска клима, коју одликују негативни односи између наставника и ученика, позитивни ставови према насиљу и сл., представља социјални контекст који доприноси учесталости вршњачког насиља. Позитивни односи између ученика и наставника, као и негативни ставови према насилничком понашању, уз друге сличне чиниоце, представљају кључне елементе позитивне школске климе. У циљу превенције вршњачког насиља потребно је допринети побољшању сарадње, како на нивоу саме установе, тако и са родитељима, при чему је важно успоставити сарадњу са родитељима свих ученика, а не само оних препознатих као насилници и жртве. Осим тога, иако се вршњачко насиље најчешће одвија у школи, оно може бити присутно и у другим аспектима живота ученика (у породици, широј и ужој друштвеној заједници), због чега од залагања и тих других актера изван школе може зависити успех школске превенције. Значајан допринос у погледу успеха примене програма има посвећеност свих запослених у школи у превенцији вршњачког насиља и стварању подстицајне школске климе, као и подстицању позитивних вршњачких односа у циљу укључивања и пружања подршке рањивим ученицима [Ђорђевић и Дамјановић 2016; Good et al. 2011; Хебиб и Жунић-Павловић 2018; Gladden 2002; Pepler et al. 2004; Sampson 2010; Twemlow and Sacco 2008; Wang et al. 2013; Jones and Augustin 2015; Lowenstein 2002; Smith 2011; Ttofi and Farrington 2011; Walker and Shinn 2002; Casebeer 2012].

Специфичности везане за наставни кадар

Осим рада на примени предвиђених мера и активности, веома је важно да сви наставници у школи сопственим понашањем моделују социјално прихватљиво понашање. Важно је обучити наставнике за рад на превенцији вршњачког насиља, кроз развој потребних компетенција у процесу иницијалног образовања и кроз континуирано стручно усавршавање. Укључивање наставника у дати процес доприноси изградњи поверења код наставника и њиховом прихватању програма као свог, што доприноси и већој посвећености реализацији датог програма, а самим тим и позитивнијим ефектима програма [Gladden 2002; Good et al. 2011; Twemlow and Sacco 2008; Wang et al. 2013; Jones and Augustin 2015; Lowenstein 2002; Morgan 2012; Pepler et al. 2004; Rigby 2011; Sampson 2010; Smith 2011; Yoon and Bauman 2014].

ЗАКЉУЧАК

Примена програма превенције вршњачког насиља може да буде успешна уколико је приликом конципирања и примене програма на нивоу конкретне школе узето у обзир сложено међудејство бројних фактора који доприносе јављању и одржавању проблема вршњачког насиља. Боље ефекте у погледу смањења учесталости вршњачког насиља могу дати свеобухватнији програми, који се заснивају на истовременој примени већег броја мера и активности на различитим нивоима школског функционисања – на нивоу школе, одељења/групе ученика, вршњачке групе и индивидуалном нивоу. Потребно је да донети програм одговара специфичностима школског контекста, да постоји одговарајући степен његове имплементације, као и да се врши његово континуирано евалуирање.

ЗАХВАЛНОСТ

Чланак је настао као резултат рада на пројекту „Унапређење професионалних компетенција будућих педагога у оквиру основних академских студија педагогије” (360/1-16-5-01) који се спроводи на Филозофском факултету Универзитета у Нишу. Овај рад је финансијски подржало Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Ђорђевић, Дејан и Раде Дамјановић (2016). Школска клима, њен значај за понашање ученика и могућности мерења. *Теме*, XL(1): 301–317.
- Марковић, Марија (2017). Превенција вршњачког насиља у школској пракси: преглед мера и активности. *Насиља и насиљивање*, LXVI(1): 157–168.
- Попадић, Драган (2009). *Насиље у школама*. Београд: Филозофски факултет и Институт за психологију.
- Поповић-Титић, Бранислава и Весна Жунић-Павловић (2005). *Превенција насиљива деце и младих*. Београд: Министарство просвете и спорта и Педагошко друштво Србије.

- Правилник о протоколу поступања у установи у одговору на насиље, злостављање и занемаривање (2019). *Службени гласник РС*, бр. 46/19.
- Хебиб, Емина и Весна Жунић Павловић (2018). Школска клима и школска култура: оквир за изградњу школе као безбедне и подстицајне средине за учење и развој. *Зборник Института за педагошка истраживања*, L(1): 113–134.
- Bašić, Josipa (2009). *Teorija prevencije – Prevencija poremećaja u ponašanju i rizičnih ponašanja djece i mladih*. Zagreb: Školska knjiga.
- Casebeer, Cindy (2012). School Bullying: Why Quick Fixes Do Not Prevent School Failure. *Preventing School Failure*, LVI(3): 165–171.
- Colvin, Geoff; Tary Tobin, Kelli Beard, Shanna Hagan and Jeffrey Sprague (1998). The school bully: Assessing the problem, developing interventions, and future research directions. *Journal of Behavioral Education*, VIII(3): 293–319.
- Ferguson, Christopher; Claudia San Miguel, John Kilburn and Patricia Sanchez (2007). The effectiveness of school-based anti-bullying programs: A meta-analytic review. *Criminal Justice Review*, XXXII(4): 401–414.
- Fields, Scott and John McNamara (2003). The prevention of child and adolescent violence: A review. *Aggression and Violent Behavior*, VIII(1): 61–91.
- Flaspohler, Paul; Jennifer Elfstrom, Karin Vanderzee, Holli Sink and Zachary Birchmeier (2009). Stand by me: the effects of peer and teacher support in mitigating the impact of bullying on quality of life. *Psychology in the Schools*, XLVI(7): 636–649.
- Gladden, Matthew (2002). Reducing School Violence: Strengthening Student Programs and Addressing the Role of School Organizations. *Review of Research in Education*, XXVI: 263–299.
- Good, Chris; Kent McIntosh and Carmen Gietz (2011). Integrating Bullying Prevention Into School-wide Positive Behavior Support. *Teaching Exceptional Children*, XLIV(1): 48–56.
- Griffin, Rebecca and Alan Gross (2004). Childhood bullying: current empirical findings and future directions for research. *Aggression and Violent Behavior*, IX(4): 379–400.
- Jones, Joseph and Augustin Sharon Murphy (2015). Creating An Anti-Bullying Culture In Secondary Schools: Characteristics to Consider When Constructing Appropriate Anti-Bullying Programs. *American Secondary Education*, XLIII(3): 73–84.
- Lee, Chris (2004). *Preventing Bullying in Schools: A Guide for Teachers and Other Professionals*. London: Paul Chapman Publishing.
- Leff, Stephen; Thomas Power and Amy Goldstein (2008). Outcome measures to assess the effectiveness of bullying-prevention programs in the schools. In: Dorothy L. Espelage and Susan M. Swearer (Eds.), *Bullying in American Schools – A Social-ecological Perspective on Prevention and Intervention*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc., Publishers, 269–294.
- Levine, Emily and Melissa Tamburrino (2014). Bullying Among Young Children: Strategies for Prevention. *Early Childhood Education Journal*, XLII(4): 271–278.
- Lowenstein, Dr. L. F. (2002). Bullying: recent research into the causes, diagnosis and treatment. In: Michele Elliott (Ed.), *Bullying – A Practical Guide to Coping for Schools*. London: Person education, 281–302.
- Ma, Xin; Len Stewin and Deveda Mah (2001). Bullying in school: nature, effects and remedies. *Research Papers in Education*, XVI(3): 247–270.
- Morgan, Hani (2012). What Teachers and Schools Can Do to Control the Growing Problem of School Bullying. *The Clearing House: A Journal of Educational Strategies, Issues and Ideas*, LXXXV(5): 174–178.
- Olweus, Dan (1998). *Nasilje među djecom u školi*. Zagreb: Školska knjiga.
- Osher, David; Jeffrey Sprague, Roger Weissberg, Jennifer Axelrod, Sandra Keenan, Kimberly Kendziora and Joseph Zins (2007). A comprehensive approach to promoting social, emotional, and academic growth in contemporary schools. *Best Practices in School Psychology*, LXXVIII(4): 1–16.

- Pepler, Debra; Peter Smith and Ken Rigby (2004). Looking back and looking forward: implications for making interventions work effectively. In: Peter K. Smith, Debra Pepler and Ken Rigby (Eds.), *Bullying in schools: How successful can interventions be?* Cambridge: Cambridge University Press, 307–324.
- Polanin, Joshua; Dorothy Espelage and Therese Pigott (2012). A Meta-Analysis of School-Based Bullying Prevention Programs' Effects on Bystander Intervention Behavior. *School Psychology Review*, XLI(1): 47–65.
- Rigby, Ken (2011). What can schools do about cases of bullying? *Pastoral Care in Education*, XXIX(4): 273–285.
- Sampson, Rana (2010). *Bullying in schools*. U.S. Department of justice: Center for problem-oriented policing, Problem-Oriented Guides for Police series 12.
- Smith, David; Bradley Cousins and Rebecca Stewart (2005). Antibullying interventions in schools: Ingredients of effective programs. *Canadian Journal of Education*, XXVIII(4): 739–762.
- Smith, Peter (2011). Why interventions to reduce bullying and violence in schools may (or may not) succeed: Comments on this Special Section. *International Journal of Behavioral Development*, XXXV(5): 419–423.
- Strohmeier, Dagmar and Gil Noam (2012). Bullying in schools: What is the problem, and how can educators solve it?. *New directions for youth development*, MXII(133): 7-13.
- Ttofi, Maria and David Farrington (2011). Effectiveness of school-based programs to reduce bullying: a systematic and meta-analytic review. *Journal of Experimental Criminology*, VII(1): 27–56.
- Twemlow, Stuart and Frank Sacco (2008). *Why school antibullying programs don't work*. USA: Jason Rowman and Littlefield Publishers.
- Twemlow, Stuart; Frank Sacco and Eric Vernberg (2008). Evaluating What We Do. In: Stuart W. Twemlow and Frank C. Sacco (Eds.), *Why School Antibullying Programs don't Work*. USA: Jason Rowman and Littlefield Publishers, 133–153.
- Walker, Hill and Mark Shinn (2002). Structuring school-based interventions to achieve integrated primary, secondary, and tertiary prevention goals for safe and effective schools. In: Mark R. Shinn, Hill M. Walker and Gary Stoner (Eds.), *Interventions for Academic and Behavior Problems II: Preventive and Remedial Approaches*. Washington, DC, US: National Association of School Psychologists, 1–25.
- Wang, Cixin; Brandi Berry and Susan Swearer (2013). The Critical Role of School Climate in Effective Bullying Prevention. *Theory Into Practice*, LII(4): 296–302.
- Yoon, Jina and Sheri Bauman (2014). Teachers: A Critical But Overlooked Component of Bullying Prevention and Intervention. *Theory Into Practice*, LIII(4): 308–314.

THE APPLICATION OF A BULLYING PREVENTION PROGRAM IN SCHOOL – CHARACTERISTICS OF EFFECTIVE PROGRAMS

by

MARIJA MARKOVIĆ
marija.markovic@filfak.ni.ac.rs

ZORICA STANISAVLJEVIĆ-PETROVIĆ
zorica.stanisavljevic.petrovic@filfak.ni.ac.rs

ANASTASIJA MAMUTOVIĆ
anastasija.mamutovic@filfak.ni.ac.rs

University of Niš, Faculty of Philosophy
Department of Pedagogy
Ćirila i Metodija 2, Niš, Serbia

SUMMARY: The problem of bullying represents a priority institutional, as well as wider social problem, and it needs to be addressed persistently and systematically, bearing in mind the long-term negative consequences that it leaves on all involved actors. In the school environment the most commonly applied level of prevention is universal, i.e. primary prevention. The study of the effectiveness of the application of various bullying prevention programs shows that it is possible to identify certain characteristics of effective programs. The given characteristics are systematized in terms of those related to the program itself, the specifics of the school staff and the teaching staff. In order for the school bullying prevention program to give valid results, it is necessary to focus on two general goals: *creating a safe and supportive school environment* – through changes at different levels of school functioning in order to create an supportive school climate, as well as the application of school rules against bullying; and the *development of individual interpersonal competences among students* – through the application of appropriate measures and activities at the individual or group level, aimed at the development of interpersonal skills. The process of designing school bullying prevention program should be based on the analysis and understanding of the specifics and needs of the existing school context.

KEYWORDS: bullying, levels of prevention, characteristics of successful programs, school program

UDC 343.91-053.6(497.11)
UDC 316.61-053.6(497.11)
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2075419C>
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

СОЦИЈАЛНОДЕМОГРАФСКИ ПРОФИЛ МАЛОЛЕТНОГ ДЕЛИНКВЕНТА У СРБИЈИ

ЈОВАНА ЧИКИЋ

jovana.cikic@ff.uns.ac.rs

АНА БИЛИНОВИЋ РАЈАЧИЋ

ana.bilinovic@ff.uns.ac.rs

МИЛЕНА КОЈИЋ

milena.kojic@ff.uns.ac.rs

Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

Одсек за социологију

Зорана Ђинђића 2, Нови Сад, Србија

САЖЕТАК: У раду се анализирају подаци Републичког завода за статистику о социјалнодемографским обележјима малолетних делинквената у Републици Србији. Као референтан период узима се раздобље после 2005, након доношења новог *Закона о малолетним учиниоцима кривичних дела*, закључно са 2016. Полази се од два истраживачка питања: а) које су социјалнодемографске карактеристике малолетних починилаца кривичних дела и б) да ли се уочена обележја мењају у анализираном периоду. Циљ анализе јесте да се на основу уочених обележја укаже на могуће факторе који обликују појаву и промене малолетничке делинквенције у савременом српском друштву. Анализа је потврдила: а) раније уочени осцилирајући тренд броја евидентираних случајева, б) низак удео малолетника у укупном броју починилаца, уз благу тенденцију пораста у односу на почетак анализираног периода и в) диверзификацију структуре кривичних дела малолетника. Према подацима, типични малолетни делинквент је мушког пола, без формалног основног образовања и често изван образовног система. Међу осуђеним малолетницима, сваки трећи живи у једнородитељским по-

родицама. Уочена типична обележја не морају нужно да доведу до појаве делинквенције, али могу имати сигнализирајући ефекат, посебно ако делују симултано, суперпонирајући утицаје и производећи нове ризике.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: малолетни делинквент, пол, узраст, образовање, породичне прилике

Социјалнопатолошка истраживања показују завидан континуитет у анализи малолетничке делинквенције. Овом проблему прилази(ло) се из различитих перспектива – антрополошке, биолошке, психолошке, психопатолошке, криминолошке, социолошке и др. Континуитет интересовања, као и разноврсност истраживачких углова у највећој мери проистичу из специфичности малолетничке делинквенције: а) различитих појавних варијетета (о чему сведочи и елементарно разликовање малолетничке делинквенције у ширем и ужем смислу), б) дуалности фактора (општи фактори девијантности и посебни фактори, повезани са специфичношћу групе) и в) правног регулисања.

О појму малолетничке делинквенције постоје бројна различита схватања. У употреби је и мноштво термина којима се ова појава или поједини њени облици означавају [Kostić i Mirić 2015: 45–46; Nikolić-Ristanović 2012: 184; Ignjatović 2010: 15; 2015: 20; Hrnčić 2007: 184–186]. Такво схватање је вишеструко условљено. Наиме, поред сложености саме појаве, у литератури која се бави овом темом присутна су различита теоријска становишта¹ која стављају акценте на специфичне димензије малолетничке делинквенције, доприносећи тако различитим тумачењима појаве.

Облици испољавања друштвено неприхватљивог понашања младих мењали су се кроз време у правцу све учесталијег манифестовања овог понашања, што се тумачи као последица усложњавања фактора који младе људе опредељују за такво понашање [Igrački i Ilijić 2016: 186; Milojević i Dimitrijević 2012: 72]. С друге стране, новији епидемиолошки подаци показују да стопа криминалитета малолетника показује опадање или је стабилна [Šobot i dr. 2010: 54]. Услед ових противуречности, расте потреба за истраживањем феномена малолетничке делинквенције.

Досадашња истраживања указују на комплексност етиологије малолетничке делинквенције. У том контексту, бројни фактори могу да се класификују као: а) микро- и макро-, али и б) егзогени/средински/објективни и ендогени/фактори личности/субјективни [Igrački i Ilijić 2016: 187]. Снага дејства наведених фактора варира, а посебну сложеност у прецизнијем одређивању њиховог утицаја представља њихово међудејство. Притом, фактори не само да детерминишу настанак појаве и њен обим, већ обликују и специфичан профил малолетног делинквента. На овом трагу, у раду се приказује и анализира социјалнодемографски профил малолетног делинквента у Србији. Притом, полази се од два истраживачка питања: а) које су социјалнодемографске карактеристике малолет-

¹ Тако, може да се говори о теорији интелигенције, теорији фрустрација, теорији имитације, теорији социјалне контроле, теорији етикетирања, родној теорији, концепту разореног дома, концепту специфичних еколошких услова и сл.

них починилаца кривичних дела и б) да ли се уочене карактеристике мењају у анализираном периоду. Циљ анализе јесте да се на основу идентификованих обележја укаже на тенденције у кретању малолетничке делинквенције у савременом српском друштву, као и на потенцијално ризичне факторе.

МЕТОД РАДА И ИЗВОРИ ПОДАТАКА

Подаци о малолетним починиоцима кривичних дела у нашем друштву прикупљају се у оквиру редовних статистичких истраживања. Два обрасца чине основу за формирање ове статистичке евиденције – образац СК-3 [*Ујийи́ник о малолей́нику йре́ма коме је йосйу́йак йо кривично́й йри-јави и йрийре́мни йосйу́йак заврше́н*] и образац СК-4 [*Ујийи́ник о малолей́нику йре́ма коме је йравносна́жно заврше́н кривични йосйу́йак йред ве́ћем за малолей́нике*] [РЗС 2017: 7]. Подаци се прикупљају у надлежним вишим јавним тужилаштвима у случају пријављених малолетних лица, односно, надлежним вишим судовима када је реч о оптуженим и осуђеним малолетницима. С обзиром да се попуњавање ових образаца врши у моменту окончања поступка, основни извори из којих се преузимају подаци јесу коначне одлуке јавног тужилаштва и правоснажне пресуде виших судова. Републички завод за статистику наведеним упитницима прикупља податке на месечном нивоу и затим их публикује за дату годину. У оба обрасца прикупљају се три групе података: а) подаци о малолетном починиоцу (пол, старост, место становања, образовање, национална припадност и држављанство), б) подаци о почињеном кривичном делу и в) подаци о породичним приликама делинквената. Прикупљени подаци објављују се у неколико статистичких публикација (*Статистички годишњак Србије, Ојиййине и рејйо́ни у Србији*), од којих је најсадржајнија *Статистички билтен – Малолей́ни учиниоци кривичних дела – Пријаве, оййу́жења и осуде*.

У евиденцији су на располагању подаци о три категорије малолетних делинквената – подаци о пријављеним, оптуженим и осуђеним починиоцима. Доступни подаци о свакој од наведених категорија варирају, у зависности од категорије, али и периода прикупљања података. У раду се анализира период после увођења *Закона о малолетним учиниоцима кривичних дела* [Службени гласник, 85/2005], закључно са 2016. годином за коју постоје јавно доступни потпуни публиковани подаци. Иако постоје мање разлике у евиденцији, подаци прикупљани у анализираном периоду (2006–2016) могу се сматрати компатибилним. Начин прикупљања података пре овог периода у значајнијој мери се разликује, те је тиме отежано праћење промена у социјалнодемографским обележјима малолетних делинквената. Прикупљени подаци односе се на територију Републике Србије, без АП Косово и Метохија, с обзиром на то да од 1999. године Републички завод за статистику Републике Србије не располаже подацима за овај део државне територије.

МАЛОЛЕТНИЧКА ДЕЛИНКВЕНЦИЈА У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ДРУШТВУ – РАНИЈА ИСТРАЖИВАЊА И АКТУЕЛНА ОБЕЛЕЖЈА

Увид у домаћу литературу показује завидно интересовање за истраживање малолетничке делинквенције, како њених етиолошких, тако и феноменолошких проблема. У првом случају, два фактора се посебно издвајају – породица и социјална искљученост. Породично окружење као фактор делинквенције посебно се истиче због утицаја на процес (примарне) социјализације – карактеристике попут конфликтних породичних односа, структуралних поремећаја, породичне историје делинквентног понашања, као и одсуства подршке родитеља [Љубичић 2010: 210] сматрају се битним предикторима малолетничке делинквенције. Други фактор, социјална искљученост, обухвата комплекс појединачних подфактора попут материјалне депривације (сиромаштва, субстандардног становања, немогућности да се обезбеде основна средства за живот), недостатка здравствене и социјалне заштите, као и отежане/блокиране редовне партиципације у образовном процесу. У савременом српском друштву, млади су једна од група повећаног ризика од социјалне искључености. Ово се посебно односи на младе из руралних области [Петровић 2018: 228], оне који припадају специфичним националним мањинама (нпр. млади Роми) [RZS i UNICEF 2014: iii–xxviii] и младе из једнородитељских породица [Tomarović i dr. 2014: 82]. Осим што делује као индивидуални стресогени фактор, социјална искљученост младих условљава „егзистенцијалну несигурност и бесперспективност ... који се налазе у значајној повезаности са (не)прихватањем просоцијалних норми, интерперсоналном (не)толеранцијом” [Gartner 1990; Williams and Flewelling 1989, наведено према: Југовић и Илић 2001: 393].

Увидом у ранија истраживања, као и на основу анализе релевантних података, уочава се неколико важних карактеристика малолетничке делинквенције у савременом српском друштву. Прво, број пријављених, оптужених и осуђених малолетника у анализираном периоду (2006–2016) варира (Табела 1), посебно када је реч о пријавама. Најмањи број пријављених случајева регистрован је у години након доношења новог закона – 2006. (3041), а највећи у 2011. (4323). Годишње се у просеку региструје 3636 случаја, што је ниже у односу на раније периоде [Ignjatović 2014: 175–176], мада актуелни подаци потврђују раније уочени осцилирајући тренд [Љубичић 2006: 599].

Табела 1. Пријављена, оптужена и осуђена малолетна лица у Србији, изузимајући АП Косово и Метохија (2006–2016)

	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	M	SD	2016/ 2006.
Пријаве	3041	3434	4085	3497	3747	4323	3913	3844	3110	3355	3643	3636	397	1,198
Оптужења	2267	2501	2833	2465	2205	3140	2946	3300	2522	2535	2505	2656	351	1,105
Осуде	1566	1996	2229	1902	1640	2290	2302	2648	2034	1926	2032	2051	309	1,298

M – аритметичка средина; СД – станд. девијација

Извор: РЗС [2009–2017].

Друго, приметан је низак удео малолетних починилаца кривичних дела у укупном броју пријављених починилаца – према подацима за 2016. годину, пријављени случајеви малолетничке делинквенције чине 3,6% од укупног броја кривичних пријава, а осуђени случајеви чине 5,9% од укупног броја изречених пресуда. Но, податке о обиму ове појаве треба узимати с резервом, услед постојања „тамне бројке” криминала малолетника (разлике између реално почињених и евидентираних случајева), присутног некриминалног, мада девијантног понашања малолетника, али и чињенице да извршен део пријава никада не буде процесуиран. Ипак, у односу на почетак анализираног периода (2006), приметно је повећање удела малолетничке делинквенције – ово се посебно односи на удео изречених осуда у укупним осудама.²

Треће, у анализираном периоду, број осуђења у просеку износи око половине пријављених случајева (0,565). Овако ниску стопу осуђења можемо да припишемо ефекту губљења криминалитета [Ignjatović 2014: 188] до којег долази услед временске дистанце, сметњи у кривичном поступку, непокретања кривичног поступка и сл. [Ignjatović 2014: 188]. Четврто, примећујемо да малолетници највећи број кривичних дела изврше против имовине, а затим против живота и тела, што је уобичајено за криминалитет малолетника. Међутим, у периоду 2006–2016. године уочавају се одређена померања у структури почињених кривичних дела у правцу: а) смањивања учешћа дела имовинског криминала, као и б) повећања учешћа дела усмерених против слобода и права човека, јавног реда и мира, као и осталих кривичних дела. Слично уочавају и други аутори [Ignjatović 2014: 193; Šobot i dr. 2010: 54].

Табела 2. Територијална дистрибуција пријављених, оптужених и осуђених малолетних лица у Србији, изузимајући АП Косово и Метохија (2006–2016)

Година	Централна Србија			Војводина		
	Пријаве	Оптужбе	Осуде	Пријаве	Оптужбе	Осуде
2006.	2317	1738	1124	724	529	442
2016.	2331	1454	1168	1312	1051	864
2016/2006.	1,006	0,837	1,039	1,812	1,987	1,955
% 2006.	76,2	76,7	71,8	23,8	23,3	28,2
% 2016.	64,0	58,0	57,5	36,0	42,0	42,5

Извор: РЗС [2009; 2017].

Пето, територијална дистрибуција пријављених, оптужених и осуђених малолетника показује значајне промене у анализираном периоду – број и удео евидентираних у све три категорије малолетника значајно се увећава на подручју Војводине (Табела 2), посебно у случају оптужених.

² Удео пријављених случајева малолетничке делинквенције у укупно пријављеним случајевима расте за 28,6%, док удео осуда малолетника у укупним осудама расте за чак 63,9% [РЗС 2009; 2017].

Такође, удео осуђених у броју пријављених већи је у Војводини, како на почетку (61% према 48,5%), тако и на крају анализираниог периода (65,9% према 50,1%), са израженијом тенденцијом раста.³

СОЦИЈАЛНОДЕМОГРАФСКА ОБЕЛЕЖЈА МАЛОЛЕТНИХ ДЕЛИНКВЕНАТА – АКТУЕЛНО СТАЊЕ И УОЧЕНЕ ПРОМЕНЕ

Профилисање малолетног преступника чест је начин истраживања делинквентног понашања ове популације. На тај начин се заправо указује на потенцијалне факторе који младе/малолетне стављају у већи ризик од појаве девијантног понашања. Два су основна правца у изради профила малолетног делинквента – психолошки и социјални. У првом случају, профилисање подразумева издвајање типичних особина личности делинквента, попут ниског прага толеранције, агресивности, недостатка самоконтроле, ниске емпатије, анксиозности, импулсивности и сл. [Šobot i dr. 2010: 54; Milojević i Dimitrijević 2012: 73]. У другом случају, мисли се на идентификацију и анализу кључних обележја попут пола, старости, достигнутог образовног нивоа, радне активности, породичних прилика, социјалног статуса, етничке припадности и сл. која указују на друштвено детерминисане ризичне факторе.

Пол као елемент профила малолетних делинквената

Један од криминолошких постулата јесте да жене генерално ређе крше норму.⁴ Ово „правило” важи и за малолетничку делинквенцију. Наиме, у ранијим истраживањима утврђен је значајан диспарат у појави делатности малолетних делинквената у корист дечака/младића [Ignjatović 2014: 182]. Међутим, како истиче Ћопић [Ćopić 2016: 29], оштре разлике у појави делатности малолетних делинквената карактеристичне су само за делинквенцију у ужем смислу.

Као што је и очекивано, анализирани подаци указују на то да су дечака/младића знатно заступљенији међу малолетним делинквентима. Коефицијент феминизације је веома низак⁵ и у анализираном периоду креће се од свега 0,043 (за осуђене малолетне делинквенте у 2013⁶) до максималних 0,110 (код броја пријављених у 2016). Ниске вредности коефицијената феминизације могле би да се објасне разликама у физичкој конституцији или психолошким карактеристикама дечака и девојчица, али овде смо склонили да их тумачимо интернализацијом/наученим родним улогама. Наиме,

³ Удео оптужења у броју пријава у Војводини расте за осам процентних поена, док на територији Централне Србије он расте за три процентна поена.

⁴ Притом, истиче се да су мушка, односно, женска делинквенција условљене деловањем различитих фактора [Daigle et al. 2007: 277–278].

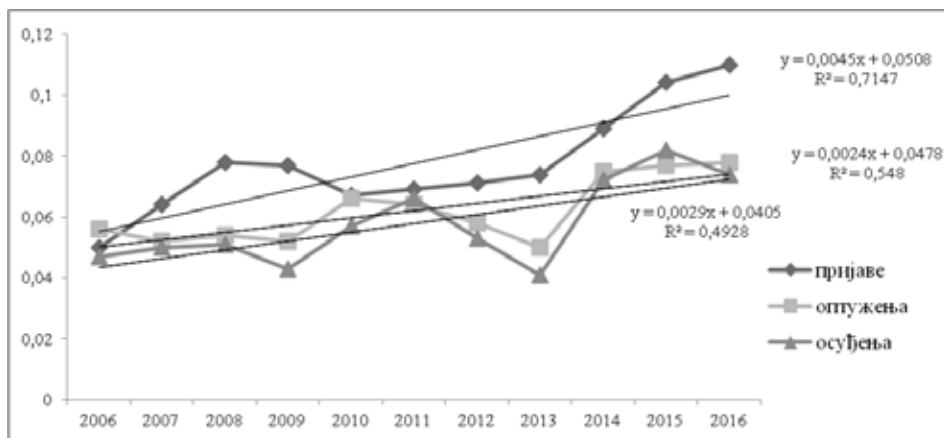
⁵ Просечна вредност коефицијента феминизације за пријављене малолетне делинквенте износи 0,077, за оптужене 0,062, а за осуђене је најнижи и износи 0,578.

⁶ Изразито ниска вредност овог коефицијента у случају осуђених малолетника указује на то да поступци против девојчица/девојака чешће обустављају што се може објаснити нижом стопом рецидива девојчица/девојака.

кршење закона, без обзира на тип прекршаја, не сматра се делом дозвољеног, а још мање пожељног „женског/женственог” понашања⁷, посебно у делимично традиционализованом родном режиму – напротив, то је нешто што умањује друштвене шансе жене, а тиме и њен положај у друштву.

И поред мањих осцилација, уочава се да вредности овог коефицијента у анализираном периоду расту (Графикон 1). Ово се посебно односи на коефицијент феминизације пријављених делинквената који се у анализираном периоду увећао чак 2,2 пута.⁸ Најједноставније, разлоге повећања овог коефицијента можемо да тражимо у неочекиваним исходима (родне) социјализације. Међутим, не треба заборавити да дефинисање и (не)прихватање типичних родних улога зависи и од социјалног статуса породице малолетнице, типа породице, обележја породичних односа, карактеристика родитељске контроле и сл. [Junger-Tas et al. 2004: 338, 345], те се у одређеним ситуацијама делинквентно понашање девојчица/девојака може сматрати чак и изразом њихове борбе против родних стереотипа и покушајем да се поправи положај жена у специфичној популацији.⁹ Поред тога, разлоге за пораст коефицијента феминизације треба тражити и у смањењу толеранције на тзв. лакше облике делинквентног понашања, односно, на чињење дела којима су склоније девојчице/девојке (нпр. ситна крађа, лака телесна повреда и сл.).

Графикон 1. Коефицијент феминизације пријављених, оптужених и осуђених малолетних лица у Србији, изузимајући АП Косово и Метохија (2006–2016)

Извор: РЗС [2009–2017].

⁷ То никако не значи да је овакво понашање препоручљиво за мушку популацију, али у условима и даље живих патријархалних културних образаца не представља толико друштвено драматично понашање, односно, изазива мању друштвену осуду него што је то случај са делинквентним понашањем жена.

⁸ Коефицијент феминизације оптужења увећао се 1,4 пута, а осуђења 1,6 пута.

⁹ Но, то никако не значи да се овакво понашање одобрава.

Повратништво је, као и делинквенција, заступљеније међу малолетницима мушког пола – чак 9,4% осуђених дечака/младића у 2006. години¹⁰ били су претходно осуђивани, при чему преовлађује неспецифични рецидив (50,7%). Коефицијент феминизације повратника веома је низак и износи свега 0,007. У случају повратништва девојчица/девојака, ради се о специфичном рецидиву.

Као и у случају бројности, и структура кривичних дела према полу починиоца указује на извесне разлике (Табела 3). Иако имовински криминал доминира међу пријављеним случајевима за оба пола, уочава се да дечаки/младићи чешће чине дела криминала насиља. Подаци показују да током анализираног периода долази до пораста удела осталих кривичних дела, с тим што је структура кривичних дела девојчица/девојака диверзификованија.

Табела 3. Структура пријављених кривичних дела, према полу малолетног починиоца у Србији, изузимајући АП Косово и Метохија (2006/2016)

Кривична дела против:	Дечаки/младићи			Девојчице/девојке		
	2006.	2016.	2016/ 2006.	2006.	2016.	2016/ 2006.
Живота и тела	14,8	15,2	1,027	8,4	9,9	1,179
Полних слобода	1,9	1,4	0,737	0,4	0,5	1,500
Имовине	63,4	52,8	0,833	64,3	50,6	0,787
Привреде	0,6	0,4	0,667	1,3	0,3	0,231
Здравља људи	3,7	4,2	0,973	4,0	1,7	0,425
Безбедности јавног саобраћаја	4,9	1,6	0,327	6,2	1,1	0,177
Остала кривична дела	10,7	24,4	2,281	15,4	35,9	2,396
Укупно	100,0	100,0	1,000	100,0	100,0	1,000

Извор: РЗС [2009; 2017].

Нажалост, у актуелним и доступним публикацијама нема детаљнијих података о полној структури делинквената према типу осуде што онемогућава истраживање коначног исхода процеса у односу на ово обележје. Оно што можемо да прочитамо из података јесте да се у односу на почетак анализираног периода (2006), коефицијент феминизације удела осуђења у броју пријава увећао за 29%.¹¹ Но, с обзиром на полне разлике

¹⁰ Међу анализираним подацима, једино они који се односе на 2006. годину омогућавају анализу у односу на полну припадност.

¹¹ Према подацима у 2006. години, удео осуђења дечака у укупном броју пријава износио је 0,551, а за девојчице свега 0,313, односно, коефицијент феминизације удела осуђења у 2006. години износио је 0,568 [РЗС, 2009]. У 2016. години, удео осуђења дечака у укупном броју пријава остаје приближан (0,573), али долази до повећања удела осуђења девојчица (0,420) па самим тим расте и коефицијент феминизације (0,733) [РЗС, 2017]. Уколико посматрамо коефицијент феминизације осуђених према старости уочавамо да у анализираном периоду долази до уједначеног пораста овог коефицијента и за старије (68%) и за млађе (64%) осуђене делинквенте.

у структури почињених дела, као и у случају повратништва, очекивано је да постоје извесне разлике у изреченим мерама у зависности од пола осуђеног малолетника – претпоставља се да су девојчицама/девојакама у већој мери изрицане блаже васпитне мере (мере упозорења и усмеравања, мере појачаног надзора), док је међу онима којима је изрицана заводска мера и/или мера малолетничког затвора више дечака/младића, посебно због повратништва.

Узраст као елемент профила малолетних делинквената

Посебно осетљиво питање у области малолетничке делинквенције чини одређење старосне границе која лимитира способност да се сноси кривичноправна одговорност, о чему говоре упоредноправна решења законодавстава бројних земаља и покушаји хармонизације њихових закона [Радуловић 2010: 122; Тотић 2016: 82–83; Perić i dr. 2008: 72; Škulić 2011: 52; Joksić i Војић 2012: 41; Николић и Јоксић 2011: 23]. Актуелни закон (*Службени гласник Републике Србије*, 85/2005) одређује малолетне делинквенте као оне особе које су у тренутку извршења кривичног дела навршиле 14, а нису навршиле 18 година живота. Иако је реч о малом старосном распону, године узраста сматрају се битним елементом у одређењу социјално-демографског профила делинквената. Тако, према расположивим подацима, просечна старост пријављених малолетних делинквената у 2016. години износила је 15 година и пет месеци [РЗС, 2017: 21]. Код пријављених малолетних делинквената, разлике у просечној старости између дечака и девојчица су незнатне (15 година и пет месеци наспрам 15 година и четири месеца). У односу на почетак анализираниог периода (2006), дошло је до померања надолу просечне старости делинквента против којег је поднета пријава, тако да су данас делинквенти млађи за скоро осам месеци од пријављених малолетних лица у 2006.¹² Наведено јасно сведочи о порасту броја млађих малолетника међу делинквентима (Табела 4). Ово се посебно односи на категорију пријављених делинквената у којој се однос старијих и млађих малолетника смањује у анализираном периоду према стопи од чак 9,6% годишње.¹³ О порасту броја евидентираних млађих малолетника, као и очекиваном растућем тренду ове појаве сведоче и једначине линеарне регресије за све три категорије делинквената.¹⁴ Осим што ово указује на снижење доње старосне границе (пријављеног) делинквентог понашања, то такође значи да се данас чешће него раније региструје оваква врста друштвено неприхватљивог понашања малолетника. На тај начин потврђује се смањена друштвена толеранција према

¹² Просечна старост малолетних делинквената у 2006. години износила је 16 година и један месец [РЗС, 2009: 21].

¹³ За разлику од овога, исти однос се смањује према годишњој стопи од 4,2% у случају оптужених и 5,9% у случају осуђених.

¹⁴ У случају пријављених малолетних делинквената, једначина линеарне регресије промене вредности односа старијих и млађих малолетника износи $y = -0,101x + 1,961$, а $R^2=0,533$. У случају оптужених делинквената једначина износи $y = +0,037x + 1,936$, док је $R^2=0,166$, а за трећу групу, осуђене малолетне делинквенте једначина гласи $y = +0,048x + 1,849$, а $R^2=0,119$.

појави малолетничке делинквенције, чак и у случају најмлађих починилаца, али и намера да се применом изречених мера делује корективно и спречи даље девијантно понашање. Ово последње се посебно односи на старије малолетнике, о чему сведочи и пораст стопа осуђења у анализираном периоду (Табела 4).

Табела 4. Однос старијих и млађих малолетника међу пријављеним, оптуженим и осуђеним лицима у Србији, изузимајући АП Косово и Метохија (2006/2016)

	Пријављени		Оптужени		Осуђени		Удео осуђења	
	2006.	2016.	2006.	2016.	2006.	2016.	2006.	2016.
Млађи	831	1853	627	926	490	783	0,590	0,423
Старији	2210	1790	1640	1579	1076	1249	0,487	0,698
С/М	2,66	0,97	2,62	1,71	2,20	1,60	0,825	1,650

Извор: РЗС [2009; 2017].

У структури пријављених кривичних дела млађих и старијих малолетника доминирају дела имовинског криминала (Табела 5). Такође, заједничко им је да у анализираном периоду расте број пријављених осталих кривичних дела (нпр. против јавног реда и мира, брака и породице). Међутим, док код млађих малолетника расте број пријављених дела насиља (против живота и тела) и против привреде (нпр. фалсификовање новца, злоупотреба платних картица, недозвољена трговина), међу старијима се уочава пораст дела против здравља људи (нпр. неовлашћена производња и стављање у промет опојних дрога).

Табела 5. Структура пријављених кривичних дела према узрасту починиоца у Србији, изузимајући АП Косово и Метохија (2006/2016)

Кривична дела против:	Млађи малолетници			Старији малолетници		
	2006.	2016.	2016/2006.	2006.	2016.	2016/2006.
Живота и тела	11,0	16,8	1,523	15,6	12,5	0,801
Полних слобода	2,4	1,5	0,625	1,5	1,1	0,733
Имовине	72,8	53,0	0,728	60,0	52,1	0,868
Привреде	0,1	0,2	2	0,8	0,6	0,750
Здравља људи	1,3	1,3	1	4,7	6,7	1,426
Безбедности јавног саобраћаја	4,2	1,6	0,381	5,2	1,6	0,308
Остала кривична дела	8,2	25,6	3,122	12,1	25,4	2,099
Укупно	100,0	100,0	1	100,0	100,0	1

Извор: РЗС [2009; 2017].

Образовни ниво као елемент профила малолетних делинквената

Треће битно социјалнодемографско обележје малолетних делинквената јесте њихово образовање. У социјалнопатолошкој литератури, три су става о утицају образовања на девијантно понашање уопште [Konstantinović-Vilić i dr. 2010: 376]. Према првом, оптимистичном схватању, с порастом образовања долази до пада девијантног понашања уопште. То значи да се ниско образовање сматра једним од фактора девијантног понашања, посебно ако се доведе у везу с ниским социјалним шансама. Према другом, песимистичном схватању, са порастом образовања неће доћи до смањења девијантности, већ ће се променити структура девијантних понашања. Треће схватање сматра да образовање нема посебног утицаја да ли ће се особа понашати на девијантан начин или не. У случају малолетника, однос образовања и делинквенције може да се истражује као утицај: а) нивоа или типа образовања на појаву делинквентног понашања и б) делинквенције на одустајање од образовања.

Различита истраживања указују на неколико битних образовних предиктора за појаву делинквенције код малолетника – слабији успех у школи, понављање разреда, конфликтно понашање у односу на остале ученике, али и ауторитете у образовним институцијама, честа промена школа, неприврженост одељењу/колеktиву [Vasiljević-Prodanović 2016: 163, 166, 169]. С друге стране, у истраживањима је потврђено и да делинквентно понашање малолетника (посебно хапшење, оптужба, институционализација) воде ранијем напуштању школовања [Hjalmarsson 2008: 628].

Анализирани подаци показују да највећи број пријављених малолетних делинквената има завршену основну школу (Табела 6), што одговара њиховом календарском узрасту. Међутим, није занемарљив удео оних који су без школе или са незавршеном основном школом, посебно међу пријављеним случајевима у 2016. То показује да се њихово делинквентно понашање може довести у везу с раним напуштањем школовања. Депривација у образовању овде је и узрок, али и последица делинквенције. Ипак, подаци

Табела 6. Завршена школа пријављених малолетних лица у Србији, изузимајући АП Косово и Метохија (2006/2016)

Завршена школа	Пријављени		2016/ 2006.	Осуђени		2016/ 2006.
	2006.	2016.		2006.	2016.	
Без школе	6,5	2,1	0,338	5,6	2,3	0,411
Непотпуна ОШ	9,5	21,0	2,211	9,6	15,9	1,656
ОШ	76,8	43,5	0,566	74,1	63,8	0,861
ССС	3,7	7,0	1,919	6,0	16,2	1,350
Непознато	3,5	26,4	7,543	4,7	1,7	0,362
Укупно	100,0	100,0	1,000	100,0	100,0	1,000

Извор: РЗС [2009; 2017].

показују да у периоду од 2006. до 2016. долази до пада удела лица без школе међу пријављеним малолетним делинквентима (за две трећине) и повећања оних са непотпуном основном школом (2,2 пута) што указује на то да се прекид школовања у њиховом случају одгађа за више разреде основне школе.

Од 2012. године води се посебна евиденција о укључености малолетних делинквената у образовни процес. Тако, док се око половине пријављених малолетника редовно школује, а између 3% и 7% то чини ванредно, данас је чак сваки пети осуђени ван образовног процеса (Табела 7).

Табела 7. Укљученост у образовни процес пријављених и осуђених малолетних лица у Србији, изузимајући АП Косово и Метохија (2012/2016)

	Пријављени		Осуђени	
	2012.	2016.	2012.	2016.
Редовно	49,2	53,9	55,6	57,8
Ванредно	3,5	2,7	5,6	6,9
Ван образовања	15,8	12,5	19,5	21,8
Непознато	31,5	30,9	19,3	13,5
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0

Извор: РЗС [2013; 2016].

Приметан је пораст обухвата осуђених малолетника образовањем, како у случају редовног, а још више ванредног образовања, што је последица примењених васпитних мера, посебно мере појачаног надзора. С друге стране, благо расте удео осуђених ван образовног процеса што ову категорију малолетних делинквената ставља у посебно тежак положај, појачавајући њихову искљученост, као и ризик од повратништва.

Породичне прилике као елемент профила малолетних делинквената

Као што је истакнуто, породично окружење сматра се уједно једним од кључних фактора ризика и фактора превенције појаве малолетничке делинквенције [Бугарски и др. 2016: 78–82; Ljubičić 2011]. Као фактори ризика у породичном окружењу најчешће се помињу дезинтеграција/недостатак породичних односа, дисфункционалност, сиромаштво – једном речју, неадекватан/сиромашан/ослабљен породични капитал. Осим тога, није ретка породична репродукција делинквентног понашања.

На основу расположивих података, не можемо сазнати много о породичном окружењу малолетних делинквената¹⁵, али је могуће стећи увид у структуру породица из којих они потичу. Тако, већина малолетних

¹⁵ Наиме, детаљно профилисање делинквената према породичним приликама подразумева комплексна социолошка истраживања базирана на примени квалитативних метода.

делинквената против којих је поднета пријава, као и осуђених, потиче из потпуних породица (Табела 8). Тек сваки шести/шеста пријављени малолетни делинквент живи у непотпуној породици, с тим што је знатно чешћа ситуација да малолетник/ца живи са мајком, што је и иначе случај у популацији малолетника¹⁶. Супротно томе, међу осуђеним малолетницима удео оних који живе са једним родитељем је знатно већи (скоро једна трећина у 2016) што може да укаже на то да делинквенција појачава рањивост породице и партнерских/родитељских односа, у правцу њихове дезинтеграције.

Табела 8. Породичне прилике пријављених малолетних делинквената у Србији, изузимајући АП Косово и Метохија (2006–2016)

Породичне прилике	Пријављени		Осуђени	
	2006.	2016.	2006.	2016.
Живи са оба родитеља	73,7	46,8	65,3	58,6
Живи са једним родитељем	16,1	15,4	25,9	32,4
Живи са другим лицем	4,1	3,2	5,9	4,7
Живи сâм/сâма	6,1	0,1	2,9	0,5
У установи	–	1,4	–	2,0
Непознато**	–	33,1	–	1,9
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0

Извор: РЗС [2009; 2017].

Ако због боље упоредивости података поделимо анализирани период на два потпериода (2006–2011. и 2012–2016), онда уочавамо да је у другом анализираном потпериоду приметан пад удела малолетника/ца који живе у установама социјалне заштите, као и оних који живе сами (за чак половину!), док удео оних који живе с другим лицима благо расте.¹⁷ Пораст удела пријављених малолетника који живе у хранитељским породицама указује како на промену политике збрињавања деце без родитељског старања¹⁸, тако и на проблеме у њиховој адаптацији у новом породичном окружењу. С друге стране, пораст удела оних који живе у породици прокреације показује раније осамостаљивање малолетних делинквената из родитељске породице, понекад добровољно, али и принудно.

¹⁶ Овакву породичну ситуацију срећемо код чак 70% малолетника који живе у једно-родитељској породици, односно код сваког десетог пријављеног малолетника/це уопште. Овакав однос малолетника који живе с мајком и с оцем је и очекиван, с обзиром на генералну дистрибуцију једнородитељских породица [РЗС, 2013а].

¹⁷ Док се удео малолетника који живе са родитељима (без обзира на тип породичне заједнице) у периоду 2012–2016. умањило за 15,2%, удео оних који живе у хранитељским породицама повећао се за 21,01%, а удео малолетника који живе у породици прокреације повећао се за једну трећину.

¹⁸ Реч је о промени од тзв. државних домова за незбринуту децу ка удомљавању у хранитељским породицама.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

На основу анализе података доступне статистичке евиденције идентификовани су рецентни трендови у појави малолетничке делинквенције, као и типична социјалнодемографска обележја малолетног делинквента. У првом случају, потврђује се: а) раније уочени осцилирајући тренд броја евидентираних случајева, али и нижи просечан број пријава по години у односу на раније периоде, б) низак удео малолетних починилаца кривичних дела у укупном броју починилаца, уз благу тенденцију пораста у односу на почетак анализираног периода (2006), као и в) блага промена у структури кривичних дела малолетника у правцу њене диверзификације. Према расположивим подацима, међу малолетним делинквентима доминирају дечац/младићи, а просечна старост укупно пријављених малолетника износи око 15,5 година. Скоро сваки четврти нема школу или има непотпуно основно образовање, а сваки пети осуђени малолетник је ван образовног процеса. Међу осуђенима, скоро сваки трећи живи у једнородитељској породици. Наведена типична обележја могу се третирати као ризични фактори који повећавају вероватноћу јављања и перзистентност девијантног понашања. Наравно, то никако не значи да ће до настанка малолетничке делинквенције нужно и доћи. Међутим, наведена типична обележја (посебно, депривација у образовању, као и потешкоће у функционисању породичног окружења) могу имати сигнализирајући ефекат, посебно ако делују симултано, суперпонирајући међусобне утицаје и производећи нове ризике.

Нажалост, јавно доступни подаци о малолетним учиниоцима кривичних дела пружају тек елементаран увид у њихова социјалнодемографска обележја. Поред недостатка података о нпр. типу насеља из којег долази малолетник, економском стању домаћинства, броју чланова домаћинства и сл., за потребе профилисања починилаца било би веома корисно једнообразно приказивање података за све три категорије малолетника (пријављене, оптужене и осуђене). На тај начин омогућило би се потпуније праћење утицаја социјалнодемографских обележја као ризичних фактора. Осим тога, промењена методологија приказивања података отежава, па чак и онемогућава праћење трендова у појединим обележјима. Стога су за утврђивање потпунијег социјалнодемографског профила малолетног делинквента неопходна детаљнија социолошка истраживања ради нијансирања утицаја појединих ризичних фактора, посебно у случајевима мултипликованих ризика, као и код малолетника код којих је уочена појава рецидива.

ЗАХВАЛНОСТ

Рад је део истраживања на пројекту ИИИ 46006 и ОИ 179037 који финансирају Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Бугарски, Таџана; Бранислава Ристивојевић, Милана Писарић (2016). Фактори малолетничког криминалитета – Значајнији егзогени фактори и њихове практичне импликације у судском поступку. *Социолошки њрећег*, L(1): 59–89.
- Закон о малолетним учиниоцима кривичних дела (2005). *Службени јласник Републике Србије*, 85/2005.
- Југовић, Александар и Зоран Илић (2011). Социо-културни контекст криминалитета малолетника у Србији. *Теме*, XXXV(2): 385–402.
- Љубичић, Милана (2010). Психопатологија малолетних преступника: породични и друштвени утицаји. *Социолошки њрећег*, XLIV(2): 205–230.
- Љубичић, Милана (2006). Кретање малолетничког преступништва у Србији у периоду 1980–2004. *Социолошки њрећег*, XL(4): 591–613.
- Николић, Зоран и Иван Јоксић (2011). *Малолетничка делинквенција – социјалнојсихолошки и кривичнојравни аспекти*. Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања.
- Петровић, Марица (2018). *Социјална изојштиеносиј младих у руралним зајегницима*. Нови Сад: Филозофски факултет (докторска теза).
- Радуловић, Љиљана (2010). *Малолетничко кривично јраво*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.
- Република Србија. Републички завод за статистику (2009). Малолетни учиниоци кривичних дела у Републици Србији, 2006. – Пријаве, оптужења и осуде. Београд: РЗС.
- Република Србија. Републички завод за статистику (2009а). Малолетни учиниоци кривичних дела у Републици Србији, 2007. – Пријаве, оптужења и осуде. Београд: РЗС.
- Република Србија. Републички завод за статистику (2010). Малолетни учиниоци кривичних дела у Републици Србији, 2008. – Пријаве, оптужења и осуде. Београд: РЗС.
- Република Србија. Републички завод за статистику (2010а). Малолетни учиниоци кривичних дела у Републици Србији, 2009. – Пријаве, оптужења и осуде. Београд: РЗС.
- Република Србија. Републички завод за статистику (2012). Малолетни учиниоци кривичних дела у Републици Србији, 2010. – Пријаве, оптужења и осуде. Београд: РЗС.
- Република Србија. Републички завод за статистику (2012а). Малолетни учиниоци кривичних дела у Републици Србији, 2011. – Пријаве, оптужења и осуде. Београд: РЗС.
- Република Србија. Републички завод за статистику (2013). Малолетни учиниоци кривичних дела у Републици Србији, 2012. – Пријаве, оптужења и осуде. Београд: РЗС.
- Република Србија. Републички завод за статистику (2013а). Породице – подаци по насељима. Београд: РЗС.
- Република Србија. Републички завод за статистику (2014). Малолетни учиниоци кривичних дела у Републици Србији, 2013. – Пријаве, оптужења и осуде. Београд: РЗС.
- Република Србија. Републички завод за статистику (2015). Малолетни учиниоци кривичних дела у Републици Србији, 2014. – Пријаве, оптужења и осуде. Београд: РЗС.
- Република Србија. Републички завод за статистику (2016). Малолетни учиниоци кривичних дела у Републици Србији, 2015. – Пријаве, оптужења и осуде. Београд: РЗС.
- Република Србија. Републички завод за статистику (2017). Малолетни учиниоци кривичних дела у Републици Србији, 2016. – Пријаве, оптужења и осуде. Београд: РЗС.
- Тотић, Мирза (2016). Малолетничка делинквенција у Европи – правни и социјални проблеми. *Социјална мисао*, XXIII(2): 81–103.
- Ќопић, Sanja (2016). Delinkventno ponašanje maloletnih lica: obim i struktura. U: Vesna Nikolić-Ristanović (ur.), *Delinkvencija i viktimizacija maloletnih lica u Srbiji: Rezultati Međunarodne ankete samoprijavlјivanјem delinkvencije*. Beograd: Izdavačko-grafičko preduzeće „Prometeј”, 55–68.

- Daigle, Leah; Francis Cullen, John Paul Wright (2007). Gender Differences in the Predictors of Juvenile Delinquency – Assessing the Generality-Specificity Debate. *Youth Violence and Juvenile Justice*, V(3): 254–286.
- Hjalmarsson, Randi (2008). Criminal justice involvement and high school completion. *Journal of Urban Economics*, LXIII(2): 613–630.
- Hrnčić, Jasna (2007). Neka terminološka razjašnjenja u oblasti maloletničke delinkvencije. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, XXVI(1–2): 183–202.
- Ignjatović, Đorđe (2010). *Kriminologija*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Ignjatović, Đorđe (2014). Stanje i tendencije kriminaliteta maloletnika u Srbiji – Analiza statističkih podataka. *Crimen*, V(2): 173–195.
- Ignjatović, Đorđe (2015). Kriminalitet maloletnika: stara tema i nove dileme. U: Ivana Stevanović (ur.), *Maloletnici kao učinioci i žrtve krivičnih dela i prekršaja*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 19–38.
- Igrački, Jasmina i Ljeposava Ilijić (2016). Kriminalitet maloletnika – stanje u svetu i u Srbiji. *Strani pravni život*, LX(1): 185–200.
- Joksić, Ivan i Borislav Bojić (2012). Krivičnopravni status maloletnika u međunarodnim i evropskim instrumentima. *Evropsko zakonodavstvo*, 39–40: 38–59.
- Junger-Tas, Josine; Denis Ribeaud, Maarten Cruyff (2004). Juvenile Delinquency and Gender. *European Journal of Criminology*, I(3): 333–375.
- Konstantinović-Vilić, Slobodanka; Vesna Nikolić-Ristanović, Miomira Kostić (2010). *Kriminologija*. Beograd: Prometej.
- Kostić, Miomira i Filip Mirić (2015). Juvenile delinquency or juvenile crime. *Facta universitatis – Law and politics*, XIII(1): 45–50.
- Ljubičić, Milana (2011). *Porodica i delinkvencija: uticaj porodične funkcionalnosti na delinkvenciju maloljetnika*. Beograd: Čigoja.
- Milojević, Sonja i Aleksandar Dimitrijević (2012). Socioemocionalni model maloletničke delinkvencije i njegove praktične implikacije. *Engrami*, XXXIV(4): 71–85.
- Nikolić-Ristanović, Vesna (2012). Kriminalitet maloletnika ili maloletnička delinkvencija – pojmovno određenje i njegov značaj. *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, L(1–2): 183–188.
- Perić, Obrad; Nikola Milošević, Ivana Stevanović (2008). *Politika izricanja krivičnih sankcija prema maloletnicima u Srbiji*. Beograd: Centar za mir i razvoj demokratije.
- Republički zavod za statistiku i UNICEF (2014). Istraživanje višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u Srbiji 2014 i Istraživanje višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u romskim naseljima u Srbiji 2014, Konačni izveštaj. Beograd: Republički zavod za statistiku i UNICEF.
- Škulić, Milan (2011). *Maloletničko krivično pravo*. Beograd: Službeni glasnik i Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Šobot, Valentina; Svetlana Ivanović-Kovačević, Jasminka Marković, Jelena Srdanović-Maraš, Gordana Mišić-Pavkov (2010) Maloletnička delinkvencija. *Engrami*, XXXII(3): 53–61.
- Tomanović, Smiljka; Milana Ljubičić, Dragan Stanojević (2014). *Jednoroditeljske porodice u Srbiji – sociološka studija*. Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Vasiljević-Prodanović, Danica (2016). Škola i delinkventno ponašanje mladih. U: Vesna Nikolić-Ristanović (ur.), *Delinkvencija i viktimizacija maloletnih lica u Srbiji: Rezultati Međunarodne ankete samoprijavlivanjem delinkvencije*. Beograd: Izdavačko-grafičko preduzeće „Prometej”, 151–173.

SOCIO-DEMOGRAPHIC PROFILE OF JUVENILE DELINQUENT IN SERBIA

by

JOVANA ČIKIĆ

jovana.cikic@ff.uns.ac.rs

ANA BILINOVIĆ-RAJAČIĆ

ana.bilinovic@ff.uns.ac.rs

MILENA KOJIĆ

milena.kojic@ff.uns.ac.rs

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy
Department for Sociology
Zorana Đinđića 2, Novi Sad, Serbia

SUMMARY: In this paper, there are analyzed data on socio-demographic characteristics of juvenile delinquents in Serbia. The evidence of the Statistical Office of the Republic of Serbia have been used for this purpose. The reference period for the analysis is between 2005, after the adoption of the new Law on Juvenile Offenders (2005) and 2016. The analysis is based on two research questions: a) what the socio-demographic characteristics of juvenile delinquents are and b) whether the observed characteristics change within the analyzed period. Based on identified characteristics, the aim of the analysis is to point out the possible factors that shape the juvenile delinquency, its features and change in contemporary Serbian society. The analysis has shown: a) previously observed oscillating trend in total number of cases of juvenile delinquency, b) low ratio of juvenile delinquents in total number of offenders with the modest tendency of increase during the analyzed period and c) moderate changes towards diversity of offenses. According to the data, typical juvenile offender is male, with no formal elementary education and often a dropout. Among convicted, one third lives in single-parent families. Observed typical characteristics do not necessarily cause juvenile delinquency among youngsters but may have a warning effect, especially if they act simultaneously, superposing mutual impacts and generating new risks.

KEY WORDS: juvenile delinquents, sex, age, educations, family circumstances

UDC 792.073

<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2075437M>

ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

НЕГОВАЊЕ ПОЗОРИШНЕ ПУБЛИКЕ КАО ДРУШТВЕНА ФУНКЦИЈА САВРЕМЕНИХ ПОЗОРИШТА

КСЕНИЈА МАРКОВИЋ БОЖОВИЋ

Универзитет уметности у Београду

Факултет драмских уметности

Булевар уметности 20, Београд, Србија

ksenijamarkovicart@yahoo.com

САЖЕТАК: Од последњих деценија 20. века почиње преиспитивање друштвених функција установа културе, посебно институција елитне уметности, којима припада и позориште. У том дискурсу спроводе се бројна истраживања фокусирана на „ширу” улогу позоришта у заједници у којој делује, те истраживања која испитују динамику и квалитет односа оствареног на релацији позориште–публика. Њихов исход су препоруке иновативних стратешких активности, којима позориште може успоставити дубље односе са постојећом и привући нову публику, односно ефикасније реализовати своје културно-еманципаторске, социјално-инклузивне, социјално-кохезивне, едукативне и друге потенцијале. Обимна истраживања функционалног типа, која обједињују анализу процеса позоришне продукције, дистрибуције и рецепције и осветљавају начине на које позориште функционише у заједници, до сада нису обављана у Србији; мада се, дуги низ година, спроводе истраживања која с појединачних аспеката (публике, маркетиншких активности, односа културне политике и позоришног менаџмента) дају солидне и довољно релевантне одговоре на ову тему. Њихов укупан закључак је да се позоришта у Србији морају (пре)оријентисати на окружење – (ре)дефинисати своју друштвену мисију и активно приступити процесима ширења публике. Међутим, практична примена таквих препорука изостаје, позоришне организације тешко усвајају идеју да промене морају бити инициране од њих самих, што доводи до питања о ставовима на којима те организације темеље своје деловање. С тим у вези, рад мапира и анализира мишљења директора и запослених у београдским позориштима на тему улоге позоришта у развоју публике и остваривању „додатне”

друштвене вредности, контекстуализујући их у односу на затечене прилике, тј. конкретне праксе ових установа. У закључку је развијен оригинални теоријски модел „двосмерене адаптације јавних градских позоришта”, који препознаје важност стратешког деловања у култури „одоздо навише” и „одозго наниже”, и предлаже конкретне активности и приступ позоришта и културне политике у домену неговања и развоја позоришне публике.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: јавно позориште, публика, друштвене функције позоришта, менаџмент позоришта, културна политика

Концепт јавног позоришта настаје у периоду стварања националних држава, које оснивају и финансирају рад националних позоришних кућа, верујући у њихову функцију изграђивања и јачања националне свести, идентитета и културе. Последње две деценије 19. века оснивају се и мала, независна, репертоарска позоришта, финансирана продајом карата и подршком финансијера, да би од краја Другог светског рата бригу о њима преузеле државе, вођене идејом о доприносу позоришне уметности друштвеној кохезији и културној еманципацији. Оне обнављају разрушена и граде нова позоришта, те стварају разгранате националне позоришне системе, који временом почињу да буду све теже одржива финансијска обавеза за државне буџете. То постаје све видљивије смањивањем финансијских могућности земаља услед „кризе традиционалних ресурса развоја” [Devetaković 2010], мада ово не значи да нарушену одрживост позоришних система треба искључиво датирати од последњих година прве деценије 21. века (година Светске економске кризе и интензивног смањивања буџета за културу). Напротив, „криза” почиње још последњих деценија претходног века – у корак са „деелитизацијом културне политике” [Craig 2007: 26], те све већом тензијом и такмичењем у доказивању јавног значаја између различитих делатности које култура и уметност сада наткривају¹.

У амбијенту промене културне парадигме „повлашћени положај” јавног позоришта почиње да се преиспитује; културне политике фокусирају се на утврђивање и евалуацију социјалних вредности садржаја које подржавају, па полазна тачка сваког разматрања о савременим изазовима одрживости јавног позоришта постаје конкретно и оперативно дефинисање његове (проширене) друштвене улоге. Теорије структурирања културне вредности [Trozbi 2012; Holden 2004], јавне вредности [Moore 2004; Alford and O’Flynn 2009], уметничке изврности [McMaster 2008], као и бројне студије о начинима деловања позоришта у савременим друштвима,

¹ Говорећи о диверсификацији функција културе и уметности у овом контексту, а у идеолошком кључу који то супротставља изврности у култури, културни посленици се обично везују за погубни утицај нових економских функција културних и уметничких делатности, насталих економским усмерењем културне политике [Trozbi 2012: 29]. Међутим, реч је о далеко обимнијој диверсификацији друштвених циљева културе данас, у вези са основним мотивом за напретком човечанства, тј. са идејом о улози културе и уметности у богаћењу и афирмацији вредности које су универзалне и суштински важне попут: партиципације, демократије, толеранције, бриге за другог, инклузије, слободе, равноправности, мира и сигурности, здравља, добробити, креативности, имагинације, љубави и поштовања природе [Creik 2007: 28].

доказују тренд континуираног развоја његових друштвених функција, фокусираних на допринос позоришта друштвеној кохезији и културној еманципацији, социјалној инклузији, развоју критичког мишљења, покрећу дијалога и јавне расправе, ревизији формалне историје, преиспитавању митова и традиционалних образаца мишљења². Заједничко за ове и сличне функције позоришта је то да се оне односе на релацију позориште – друштво и да се манифестују кроз садејство остварено између позоришног догађаја и публике.

ПОДРШКА ТЕОРИЈЕ ПОЗОРИШНОГ ДОГАЂАЈА ПОСЛОВАЊУ ПОЗОРИШТА ОРИЈЕНТИСАНОМ НА ПУБЛИКУ

Сваки позоришни догађај, тј. позоришна представа схваћена као „место спајања, сусрета и конфронтације између извођача и гледалаца” [Martin 2004: 1], одређена је својом позицијом у позоришном, социјалном и културном окружењу [Sauter 2004: 11]. То значи да су фактори који утичу на процесе продукције, дистрибуције и рецепције представе, поред перцептивне шеме гледалаца, типа представе и начина на који је она организована, и спектар других социо-културних карактеристика које предусловљавају претходно [Edelman et al. 2015: 223]³. Таква концепција позоришта указује да се утврђивање типа вредности које позоришни догађај генерише, односно мапирање функција театра, мора заснивати на (сталном и поновном) испитивању веза између позоришне продукције, састава публике и рецепције позоришта на концептуалном и социолошком нивоу, тј. осветљавању начина на које позориште функционише у заједници.

Релевантна истраживања овог типа, спроведена у различитим позоришним системима, исходе сличним закључцима да су општи фактори који утичу на карактеристике позоришне продукције, дистрибуције и рецепције – поред „директног контекста позоришног догађаја” [више у: Evresmann 2014: 165–170]) – културна традиција, структура позоришног система, концепција културне и других јавних практичних политика и економика позоришне продукције [Toome and Saro 2015: 270–271]. Штавише, и истраживања која су уже фокусирана на процес саме рецепције, односно доживљаје, очекивања и задовољство публике, закључују да је остваривање функција позоришног догађаја условљено пријемом вредности

² Проширеним друштвеним функцијама позоришта припадају и функције које су за тему којом се овде бавимо мање важне, а које се тичу остваривања *позитивних економских екстерналиитета*, тј. коришћења културног, социјалног и хуманог капитала позоришта у контексту изградње бољег економског амбијента – смањивање незапослености, ревитализација заједнице, привлачење потенцијалних улагача и „креативне елите” побољшањем имиџа друштва и сл.

³ *Теорија позоришног догађаја* блиска је „класичним” ставовима теоретичара и позоришних стваралаца да је позориште „културно конструисани продукт” [Bennett 1997: 106]. Ово одговара и Моларовом концепту културног система кога чине две укрштене осе на чијим се супротним крајевима налазе породице уметника и публике (хоризонтална оса) и породице доносилаца одлука и посредника (вертикална оса), при чему однос изграђен на хоризонталној оси представља претпоставку постојања уметничког система [Molar 2000: 19–20].

од стране публике⁴, те и она потврђују тезу да је задатак позоришних организација не само да креирају услове који ће омогућити пријем вредности уграђених у догађај и циљеве организације, већ и то да те вредности пројектују сходно (претходно побројаним) специфичностима културног окружења.

С претходним у вези, европске државе и јавни фондови финансирају обимне студије о начинима на које позоришта (као и друге институције културе) могу да се прилагоде потребама савремених друштава, успоставе динамичније везе с публиком и прошире своје функције и утицај у ужој и широкој заједници којој припадају. Њихов исход су препоруке различитих иновативних стратегија у контексту развоја пословања позоришта оријентисаног ка спољном окружењу (иновирање у програму, (ре)позиционирање позоришта у локалној заједници, примена техничко-технолошких достигнућа, развој едукативних функција позоришта, оријентација на сарадњу и сл.), које излазе из оквира традиционалних (маркетиншких) стратегија привлачења публике и представљају одговор на императив „новог” социјалног усмерења позоришног менаџмента.

ТРАНЗИЦИЈА ДРУШТВЕНИХ ФУНКЦИЈА ГРАДСКИХ ПОЗОРИШТА БЕОГРАДА

Мрежа градских позоришта у Београду (и другим југословенским градовима) развија се након Другог светског рата, а посебно у периоду интензивне демократизације културе седамдестих година, када локална власт активно подстиче нове идеје и иницијативе, те формира бројне установе и манифестације на градском нивоу [Dragićević Šešić 2005: 391]. Последња деценија 20. века и неповољне социо-економске прилике (рат, санкције и међународни ембарго, инфлација, немаштина итд.) доносе стагнацију и урушавање свих сфера друштвености, а тиме и културе, што посебно погађа комплексно разгранат и по природи ствари скуп позоришни систем⁵. Промена власти 2000. године означило је почетак периода у коме је требало решити нагомилане проблеме и спровести структуралну реконструкцију овог система, а чији би задатак био да обезбеди прилагођавање успешним праксама и задовољавање потреба стваралаца и публике. Супротно томе, одговарајући на питање: „докле се стигло у транзицији културе?”,

⁴ Пријем естетских вредности служи функцији естетског раста публике; пријем одређених симболичких вредности иницира интелектуално преиспитивање, иницирање критичког мишљења, покретање дијалога и јавне расправе; пријем духовних и историјских вредности доприноси оснаживању националног и културног идентитета публике, ревизији формалне историје, преиспитивању митова и традиционалних образаца мишљења, повезивању различитих друштвених група итд. [више у: Brown and Novak 2007].

⁵ Он се тада суочава са бројним проблемима: редукцијом јавних средстава издвојених за јавна позоришта; недовољним занимањем власти за развој изврсности у уметности и развој друштвено-корективне улоге позоришта; недовољном аутономношћу јавних позоришта и политичким упливом у сва питања уређења овог домена; изолацијом домаћег позоришног стваралаштва; развојем новокомпонованог културног модела, који је негативно утицао на укус публике; падом материјалног, образовног и културног нивоа становника и стварањем нестабилног система вредности.

социолог Милош Немањић примећује да је посебно велико незадовољство у редовима позоришних посленика и публике, те закључује да је криза у знатној мери начела ову делатност, која је, захваљујући доминантном финансирању из буџета, најподложнија утицајима који долазе из сфере културне политике [Немањић 2013: 213]. С таквим ставом слажу се мишљења позоришних посленика, администрације јавне управе и носилаца власти, који се, декларативно или суштински, залажу за промене у систему јавних позоришта. Међутим, пракса се изузетно споро мења, а утисак је да је узрок овога недовољна иницијатива, како у реду доносилаца одлука тако и стваралаца. С тим у вези Клаић оцењује да политичари и државни службеници траже изговоре у буџетским ограничењима, наручују извештаје комисија и експлоративне студије одлажући и избегавајући стварне системске промене, док су се позоришни професионалци временом прилагодили кризном дискурсу – па су га чак и интернализовали [Клаић 2016: 21–22]. Позоришта и њихови представници упорно захтевају (само) веће субвенције – често негујући „интерну културу кукања и озлојеђености”; сакривају се иза креативног процеса и нагињу ка „самогетоизацији и институционалном аутизму”; или пак одлазе у супротну крајност имитирајући репертоарску понуду и маркетиншке трикове комерцијалног позоришта [више у: Клаић 2016: 41–42].

И трендови по питању развоја публике показују генерално неповољну ситуацију, јер, иако је број позоришта у Србији релативно стабилан током времена, број посетилаца позоришта је данас, у поређењу с временом када се позоришна инфраструктура развијала, драстично смањен [Кошовић 2011: 282–283]. На основу истраживања културних потреба и навика грађана Србије⁶, можемо да приметимо да се од 2005. године до данас број позоришне публике незнатно мења у петогодишњим интервалима, те да (оквирно) бар једном годишње позориште посети нешто мање од половине грађана, 1–3 пута мање од 30%, сваки други месец око 10%, а једном или више пута месечно мање од 3% становника. Активну публику, која представља око једне трећине укупне публике, у највећој мери чине жене, млади до 30 година, високо образовани и становници из урбаних места [Опачић и Субашић 2016: 41, 63]. У категорији пасивне публике, која партиципира у сличном уделу, присутни су старији и средовечни, грађани са средњим нивоом образовања и становници из руралних крајева који су најприсутнији и у делу не-публике, коју уз њих чине и они изнад 50 година и са основним образовањем [Опачић и Субашић 2016: 62–65]. У односу на занимања којима се грађани баве, највеће преференције ка позоришној уметности имају уметници, потом стручњаци и руководиоци, док га најмање воле и најређе посећују пољопривредници, униформисана лица, пензионери и радници [Опачић и Субашић 2016: 42]. Главни разлози за непосећивање позоришта су недостатак времена и непостојање програма, за чим следе недостатак интересовања и скупе улазнице

⁶ Истраживање културних потреба и навика грађана Србије [Опачић и Субашић 2016]; Истраживање културних пракси грађана Србије [Milankov i Cvetičanin 2011]; Културне потребе, навике, и укус грађана Србије и Македоније [Cvetičanin 2007].

[Опачић и Субашић 2016: 65, 68]. Сумирани закључак ових истраживања је да стратешки приступ у даљем развоју српског позоришта, а с аспекта развоја његове публике, треба тражити у оријентацији ка примени активности које ће позориште учинити доступним свим грађанима, активирању дела пасивне и не-публике којој културни програми нису доступни у довољној мери и подизању нивоа знања и интересовања за позоришну уметност. То значи да локална ситуација и потребе у анализираном контексту одговарају и глобално афирмисаној путањи развоја позоришта, трасираној у правцу ефикаснијег и ефективнијег испуњавања његових социјално-кохезионих, инклузивних, едукативних и културно-еманципаторских потенцијала. Важност овога потврђују и изјаве заинтересованих страна у јавном дискурсу, законски и подзаконски акти којима се регулише функционисање јавних институција културе и уметности, па и управо усвојена Стратегија културног развоја Републике Србије.

Међутим, актуелна истраживања, попут оних Душице Драгин, сведоче о чињеници да јавна позоришта и даље доминантно теже стваралаштву све виших уметничких домета (намењених критичарима, фестивалима и редовној публици са развијеним културним потребама). Она оцењује да позоришта и спроводе културну политику, јер она само декларативно заступа горе поменути стратешки приступ, док заправо од позоришта ни не захтева делатност којом ће се иницирати и развијати културне потребе грађана, већ само ону која ће задовољити постојеће потребе у култури [Dragin 2019: 42]. Слично закључују и Милена Стефановић [Stefanović 2013; 2017] и Ана Стојановић [Stojanović 2016], које у својим докторским дисертацијама и за ову тему релевантним радовима истражују релацију између финансирања позоришта и његове друштвене улоге, тј. однос евалуације, одлучивања и одговорног управљања (као инструмента културне политике и позоришног менаџмента) и успеха позоришта у анимацији учешћа грађана у културном животу заједнице. Укупна оцена је да носиоци културне политике не подстичу у довољној мери активности које се односе на ширење публике и развој друштвене улоге јавног позоришта, па се примена препорука у том смислу очекује „одоздо на горе” – као планско деловање самих позоришта и њиховог менаџмента.

Имајући у виду „традиционални” став да „позориште не постоји без публике” делује да се такво очекивање подразумева. Међутим, чак и истраживања у домену позоришног маркетинга – као сегмента рада ових организација који се директно односи на комуникацију са публиком – исходе налазима да, у највећем броју случајева, позоришта у Србији континуирано занемарују питања ширења своје публике и примењују праксу која готово потцењује значај и улогу маркетиншких служби у овом контексту [Đukić-Dojčinović 2005; Здравковић 2007; Ристић 2013; Бракус 2014]. Такође, у корпусу постојећих истраживања на ову тему, нарочито је значајно и истраживање Горана Томке о карактеристикама публике у Србији. Оно указује да овдашње културне организације – уместо неговања и афирмације „актер публике” као скупа људи који, најшире речено, учествују у културном животу у складу са својим потребама, навикама

и диспозицијама – негују и развијају искључиво тзв. „дискурс публику”, која није спољашња датост, већ производ дискурзивне производње унутар тих организација [Tomka 2015: 6–7].

Као својеврсно „оправдање” учених прилика могла би се узети чињеница о тешкој позицији позоришта у ситуацији дводеценијске транзиције, али имајући у виду да је управо развој публике очигледан начин превладавања такве позиције, не можемо а да се не запитамо: *Због чега су процеси у овом контексту ујорно недовољни, неадекватни и занемаривани?* Полазећи од поменуте тезе да активности такве врсте морају бити инициране, пре свега, од самих позоришних организације, те тезе да је људски капитал пресудан у питањима промена организационе парадигме и деловања, као још један значајан аспект истраживања ове теме идентификује се однос запослених и директора позоришта на тему значаја развоја његове публике и друштвених функција. У том смислу важно је: *да ли позоришна пракса одражава личне ставове, или се они заправо развијају?*, тј. *да ли су идеје на којима позоришни посленици темеље свој однос према позоришту у складу са њиховим практичним радом, или не?*

Методологија истраживања

До одговора на постављено питање покушано је да се дође анализом резултата истраживања примера праксе осам београдских установа културе чији је оснивач Скупштина града Београда – Атеље 212, Југословенско драмско позориште, Београдско драмско позориште, Звездара театар, Позориште на Теразијама, Битеф театар, Установа културе „Вук Стефановић Караџић” и Омладинско позориште „Дадов”. Истраживање је укључило кабинетско истраживање података у вези с радом побројаних позоришта – анализу медијских садржаја, докумената, релевантних радова и монографија; као и теренско истраживање, спроведено од марта до јула 2017. године, које је подразумевало: 1) анкетирање директора одабраних позоришта и 2) спроведени упитник и дубински интервју са запосленима у службама маркетинга. Садржаји анкете, упитника и интервјуа формиран су тако да омогуће испитивање ставова запослених и директора о пословању установа у контексту социо-економских прилика, те испитивање конкретне праксе и могућности организација у примени савремених стратешких приступа у развоју јавног позоришта. У том смислу налази истраживања надилазе тему обухваћену овим радом и стога ће се овде издвојити само они који се тичу ставова и пракси у контексту процеса развоја и неговања публике, тј. концепирања маркетиншких активности (промотивних и активности истраживања публике), развоја програма и услуга позоришта, процеса (само)евалуације рада, програмске политике и начина њеног обликовања.

Анализа резултата истраживања

Анкета намењена директорима анализираних позоришта – као представницима породица доносилаца одлука и посредника (али и стваралаца,

имајући у виду њихову примарну професионалну оријентацију) – садржала је изјаве које су анкетирани оцењивали оценама од 1 до 5, у зависности од степена сагласности. Анкета је састављена из три дела, од којих се први односио на пословање установа којима они управљају, други – на личне ставове по питању начина пословања јавних позоришта у Србији, и трећи – на личне ставове по питању различитих функција (уметничких, друштвених и институционалних) које јавна позоришта треба да испуњавају у оквирима свог деловања⁷. Налази трећег дела показују да су међу функцијама јавног позоришта уметничке функције виђене као најважније, те да су према мишљењу директора најзначајнији задаци ових установа *допринос развоју јублике, продукција врхунских уметника и иновација у уметничкој форми*. Највиша оцена функције неговања и развоја публике одговара и високој оцени функције *развоја модела пословања које се фокусира на јублику* (у сету институционалних функција), те делује да су испитаници прилично сигурни у овакву стратешку оријентацију кућа којима управљају. С тим у вези, и маркетиншке активности својих позоришта они најчешће оцењују као врло успешне (у „додељеним” финансијским оквирима), док и одговори запослених показују да су досадашња искуства у овом смислу махом позитивна, с напоменом да се резултати у највећој мери тичу очувања постојеће публике. Када је конкретна пракса у питању, без обзира на поједине разлике, на нивоу система присутан је класичан сет делатности служби маркетинга који се доминантно односи на маркетиншке активности у вези с новом представом и репертоаром⁸, док су по правилу најуспешније активности снижавања цене карата у оквиру медијски праћених акција⁹.

Директори изражавају начелни став да позоришта треба да раде, и углавном раде, на едукацији и подстицању младих да уживају у позоришној уметности, с чим се слажу и одговори испитаника у сектору маркетинга. Међутим, изузев ретких случајева, анализа активности у овом правцу показује да су оне махом сведене на организовање групних посета ђака и одобравање снижених цена карата¹⁰. Исто важи и за друге аспекте процеса развоја и неговања публике осмишљавањем програма који би одговарао специфичним друштвеним групама. Наиме, иако истраживања

⁷ Директори позоришта су замољени да наведене функције оцене од 1–5 у зависности од тога у којој мери је она важна, према њиховом мишљењу: 1 – нимало важна, 2 – мало важна, 3 – средње важна, 4 – прилично важна, 5 – веома важна.

⁸ Конференције за новинаре, специјалне ТВ и радио-емисије, саопштења за штампу, оглашавање репертоара у новинама, објаве на друштвеним мрежама, презентација на веб-страни позоришта, слање њузлтера, постављање плаката представа и месечног репертоара на јавним местима, дељење флајера у фирмама, лична продаја и сл.

⁹ Примећени су и добри резултати развоја комуникације путем друштвених мрежа, која је допринела већој видљивости, а нарочито привлачењу млађе популације.

¹⁰ Битеф и Установа културе „Вук Стефановић Караџић” организују школе глуме, док искуства у продукцији представа конкретно намењених млађој популацији имају (континуирано) УК „Вук” и (спорадично) Позориште на Теразијама. У закључивању о недовољном ангажману градских позоришта на анимацији и едукацији млађе публике изузимамо случај позоришта „Дадов”, коме је ова циљна група основна и једина, тј. које је програмски оријентисано искључиво на старије основношколце и млађе средњошколце.

публике континуирано доказују да су поред младих, и старији грађани или људи из места са слабом културном понудом значајан сегмент потенцијалне публике, те иако социолошке студије истичу важност културне партиципације у процесима међугенерациског повезивања и културне кохезије [нпр: Соларевић и сар. 2018], прихватању принципа „активног старења” [Божић и сар. 2018: 569] и уопштено неговању емпатичне заједнице, утисак је да анализирана позоришта недовољно разумеју ову улогу. Позоришта не анимирају специфичне друштвене групе њиховим проактивним укључивањем у стваралачки процес, и врло ретко нуде основни или пратећи (едукативни) програм који сходно месту, времену и начину извођења одговара старијој популацији, грађанима са специјалним потребама или припадницима маргинализованих друштвених заједница¹¹. Искуства на терену друштвеног деловања доминантно се описују кроз праксу обезбеђивања бесплатних улазница и попушта (за пензионере, ратне војне инвалиде, болесне, напуштену децу итд.), или организовање групних посета (спорадично и заједничких пројеката) у сарадњи са цивилним удружењима и на њихову иницијативу. На питања о важности опште-друштвених функција које јавно позориште, према мишљењу испитаника треба да испуњава, одговор је да су то *афирмисање, сиварање и очување израза културне разноликосии, дойринос друштвеној кохезији и културној еманципацији*. Ставови директора сугеришу да је мање важан *дойринос позоришта социјалној инклузији* (што је у складу и са представљеним налазима о конкретной пракси); а најмање је важно *омоућавање заборава шекућих проблема и забава публике*.¹²

Спроведено истраживање није укључило дубинску анализу програмске политике, али ради сазнавања о (не)искуствима у процесима развоја програма и услуга, упитници и интервјуи су садржали и неколико питања у овом контексту. Одговори директора на њих показују да готово сва анализирана позоришта (изузев Теразија и Дадова) у планирању програма углавном не полазе од укуса публике. На пример, потврђена наклоност публике савременим поставкама култних представа, холивудских хитова, књижевних бестселера и сл. не игра значајну улогу у конципирању репертоара, а исто важи и за наклоност публике према класичним делима. Најчешће, позоришта се фокусирају на инсценацији савремених драмских текстова и репертоарску политику темеље на подстицању иновативности у театру, док (у супротности са тако идентификованом програмском политиком) у својим одговорима велики број запослених у службама маркетинга наводи да позоришта „прате потребе и захтеве публике”. Такође, иако се директори слажу са понуђеним исказом да у обликовању програма

¹¹ Изузетак су поједини пројекти и програми Битеф театра, као и титловање представа у ЈДП-у и Зездара театру за грађане са оштећеним слухом. Ипак, и овај програм је завијан од подршке на годишњем нивоу, те се не може дугорочно планирати и развијати.

¹² Штавише, у свим питањима која се тичу ове теме, идентификујемо негативан став утемељен на идеји о улози јавног позоришта у развоју уметничке изврности и искључујућем односу овога и могућности да позоришни догађај забави, опусту публику и пружи разбигригу, што се повезује са комерцијалним интенцијама.

полазе од евалуације резултата претходних сезона, нејасно је који су то резултати за њих релевантни – с обзиром да и реакцију публике и реакцију стручне јавности (у другом делу анкете) оцењују као недовољно важно мерило успеха. Преовладава утисак да се декларативна наклоност развоју модела пословања усмереног на публику заправо односи на развој „публике по мери позоришта”, тј. да позоришта теже искључиво комуникацији са „идеалном” публиком – публиком чије потребе и укус одговарају („мандаринским”) одлукама и процени уметника на функцијама у управним органима. Исход (и доказ) овога је то што се, без обзира на објективно учешће маркетинга у раду установа, ширење публике и повезивање са заједницом заправо не остварују.¹³

Вредан помена је и налаз да је у сету друштвених функција, према мишљењу директора, просечна оцена важности општедруштвених функција позоришта мања од важности позитивних економских екстерналитета његовог рада. Штавише, све функције у другој категорији оцењене су високим просечним и индивидуалним оценама; док су, с друге стране, присутне ниске оцене *друштвено-корективних функција* у вези са дементализацијом културе сећања, корекцијом идеолошких образаца мишљења и важности улоге позоришта у иницирању дијалога и јавне расправе. Овакав „салдо” је неочекиван јер су поменуте функције у директној вези са развојем критичког мишљења и слободом изражавања, на којима позоришни ствараоци по правилу инсистирају. С друге стране, насупрот високим оценама економских функција позоришта, у јавном дискурсу они се најчешће ограђују од идеја о социо-економским бенефитима позоришне делатности, повезујући их са интенцијом „власти” да се ослободи обавеза финансирања организација у овом домену.

Када су у питању праксе истраживања укуса и потреба публике, одговори запослених указују да се оне готово искључиво свODE на процењивање оствареног успеха на основу квантитативних идентификатора, попут попуњености сале и број продатих карата, а одскора и праћењем коментара на друштвеним мрежама. Њима су у теорији мање-више познате, али искуствено у потпуности стране, савремене технике истраживања ставова и мотивације публике, које подразумевају комплексне методе и примену „напредних” конструката као што је „проширени лични концепт” (више у: [Старчевић 2019]). Штавише, директори уопштено сматрају да је постојање јасних индикатора успешности тек умерено важно и демонстрирају неутралан став према томе да постоји јасна веза између финансирања јавног позоришта и његове улоге у друштву. Практични рад позоришта осликава ставове, па у њиховом пословању не наилазимо на експлицитно стратешко планирање, на дефинисане идентификаторе

¹³ У прилог овом закључку иду и налази у вези са сарадњом позоришних организација са околним културним и другим организацијама, као и налази о оријентацији позоришта на најближе, локално окружење. Према њима само Битеф театар и УК „Вук Стефановић Караџић” имају јасно стратешко опредељење ка освајању центра културног живота краја града у којем се налазе, а с тим у вези и деловање које подразумева вршење функције културне еманципације и социјалне кохезије локалне заједнице.

(само)евалуације рада установа и ефикасну сарадњу са оснивачем по овим питањима.¹⁴

ЗАКЉУЧЦИ

Питање о улози јавног позоришта у Србији дуго времена је без одговора. Парадигматску осу расправа на ту тему представљају дилеме: Да ли јавно позориште сме да буде „дезорјентисано у односу на окружење”? [Đukić-Dojčinović 2005: 418]; Ако је „јавно” да ли треба да одговара укусу и потребама укупне јавности или да с високим уметничким дOMETИМА циља на развој њеног културно-освешћеног дела?; Ако се већински финансира из локалног буџета колико и на који начин доприноси развоју локалне заједнице? Резултати спроведеног истраживања показују да су одговори на ова питања махом неповољни, те да је очигледно мањкава пракса добрим делом утемељена и на упитним ставовима позоришних посленика, који су и даље већински опредељени ка својеврсном ларпур-лартистичком концепту. С друге стране, имајући у виду да законским оквиром оснивач формално обавезује ове, као и друге културне установе које финансира, на тип пословања који подразумева остваривање ширег друштвеног утицаја, претходни одговор постаје додатно неповољан, јер сугерише на нефункционисање целокупног система.

Анализирана, али и готова сва друга позоришта у Србији, већ неколико деценија уназад, опстају у *status quo* позицији, са преовлађујућом идејом да су економске, политичке и општедруштвене прилике такве да другачије од постојећег стања није могуће. Супротно томе, неодрживост тренутног положаја захтева измену постојећег модела пословања и планско деловање позоришта, које, с аспекта оријентације позоришта ка освајању публике и ширењу друштвених функција, подразумева: развој програма намењених угроженим социјалним групама, групама мањинских култура и групама које према истраживањима представљају потенцијалну публику (старији грађани, људи из места са слабом понудом позоришних садржаја); развој програма који иницира јавни дијалог на тему актуелних друштвених питања; коришћење локације и просторних ресурса у правцу проширивања улоге позоришта у локалној заједници; иновативну употребу просторних и техничких ресурса, као и људског и културног капитала позоришта у организацији различитих радионица, едукативних програма и „дружења” са уметницима и извођачима; развој истраживања о реалном гледаоцу, коришћење постојећих истраживања о карактеристикама, потребама, навикама и укусу грађана и сарадњу с научном заједницом у овом контексту; развој модела пословања заснованог на стратешком планирању и (само)евалуацији резултата рада; и усвајање

¹⁴ Једини утврђени организациони процес који подразумева (само)евалуацију рада је годишње извештавање *оснивачу* о постигнутим циљевима, при чему анализа тих извештаја, као и искази запослених у позориштима и Секретаријату за културу града Београда, указују на то да се они пишу и читају само како би се задовољила законска форма – не и начинила истинска процена успешности рада.

идеје да се вредност генерише не само кроз производ рада организације, него и начин на који она то чини (допринос легитимности, поверењу у институције, правичности и равноправности).

Задатак менаџмента позоришта је да рад организација усмери у правцу примене ових препорука, али промене у начину функционисања јавног позоришта морају се планирати и остваривати и на нивоу система, у међусобној размени и комуникацији његових унутрашњих и спољних чинилаца. Тако долазимо до ресорних органа локалне самоуправе, који полажу оснивачка права над градским позориштима и којима закон прописује надзорну и контролну улогу у планирању развоја позоришта у контексту одрживости целокупног система. Међутим, један од упечатљивих налаза истраживања је својеврсно одбијање позоришних посленика да свој однос према позоришту (његовој функцији, циљевима, мисији) формирају под утицајем препорука Супштине Града, уз паралелну екстремну зависност од Скупштине по питању свих сегмената рада. С друге стране, то и не чуди с обзиром да се, из бројних разлога обухваћених појмом „недовршене транзиције у култури” [Аврамовић 2013], контролна улога Оснивача спроводи на квазиформалан начин, који служи само формалном оправдавању (све мањих) средстава и исходи неговању постојећег, неефикасног начина пословања позоришта.

Супротно томе, улога ресорних органа локалне самоуправе, у сарадњи са Министарством културе, морало би да буде решавање проблема и препрека у спровођењу изложених препорука, што је сумирано, достижно кроз: подстицање, иницирање и суфинансирање заједничких (међудисциплинарних) пројеката позоришта и других организација на тему привлачења специфичних група публике (посредништвом, организацијом радних столова и награђивањем примера добре праксе); иницирање комплексних истраживања публике и дистрибуирање релевантних података; организацију заједничких програма едукације запослених у јавним позориштима, с циљем подизања нивоа општих и специфичних знања, вештина и способности запослених у контексту примене иновативних метода комуникације са публиком и истраживања њених реакција; постављање објективних очекивања пред установе у односу на њихове опште-друштвене функције и иницирање процеса формирања идентификатора успешности који би омогућили евалуацију с тим у вези; спровођење транспарентних конкурсних процедура и коришћење овог инструмента у контексту подршке пројектима који укључују развој пословања које се фокусира на спољно окружење, пројектима у домену едукације и истраживања, и пројектима са ширим друштвеним бенефитом (социјалне кохезије, инклузије, богаћења израза културне разноликости); иницирање и учешће у заједничком дефинисању (више)годишњих приоритета у контексту развоја и неговања културних потреба свих грађана Србије.

Овако дефинисана улога носилаца културне политике подразумева њихово значајно учешће у обликовању и идејном усмеравању начина рада позоришта, али не значи априори корак уназад у процесима децентрализације и децентрализације. Управо супротно, ово значи креирање услова за њихову

коначну и практичну примену, јер дајући подршку позориштима да успешно примене савремене стратегије повезивања са публиком, носиоци културне политике омогућавају већи степен одрживости и аутономности ових установа. У том смислу, дефинисана расподела задатака одговара моделу „двосмерне адаптације система јавних градских позоришта Београда”, односно стратешком приступу који делује „одоздо навише” и „одозго наниже”, здружујући организациони и системски аспект у решавању анализираних питања.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Аврамовић, Зоран (2013). Српска култура у транзицији – нове контрадикције. *Култура*, 140: 235–251.
- Божић, Сања; Милица Соларевић, Татјана Пивац, Ивана Блеших (2018). Културна партиципација као вид активног старења – могућности и предлози иницијатива. *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, LIX, 167: 561–571.
- Бракус, Александра (2014). *Стирањемко позиционирање позоришта на ијржицију културних услуга Србије*. Београд: Факултет драмских уметности (докторска дисертација).
- Драгићевић-Шешић, Милена (2005). Демократичност и дoмети културне политике. *Зборник радова Факултета драмских уметности*, 8–9: 387–397.
- Здравковић, Милован (2007). Савремени маркетинг у позоришту. *Зборник радова Факултета драмских уметности*, 11–12: 77–89.
- Лукић, Весна (2018). Од имиграције до интеграције – можемо ли да учимо од земаља са развијеним политикама интеграције миграната? *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, LIX(167): 639–649.
- Немањић, Милош (2013). Култура Срба на раскршћу 20. и 21. века – недовршени модел. *Култура*, 140: 196–216.
- Опачић, Богдана и Бојана Субашић (2016). *Културне појребе и навике грађана Србије*. Београд: Завод за проучавање културног развитака.
- Ристић, Маја (2013). Невидљиви ПР у српском позоришту. *Зборник радова Факултета драмских уметности*, 23: 53–68.
- Соларевић, Милица; Данијела Арсеновић, Бојан Ђерчан и Бранислав С. Ђурђев (2018). Међугенерациска повезаност и солидарност као мит или друштвена стварност. *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, LIX (167): 547–559.
- Старчевић, Слађана (2019). Значај познавања проширеног личног концепта потрошача и утицај дигиталних технологија на његове промене. *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, LXX(169): 59–73.
- Alford, John and Janine O’Flynn (2009). Making sense of public value: concepts, critiques and Emergent Meanings. *International Journal of Public Administration*, 32: 171–191.
- Craik, Jennifer (2007). *Re-Visioning Arts and Cultural Policy: Current Impasses and Future Directions*. Canberra, Australia: The Australian National University.
- Cvetičanin, Predrag (2007). *Kulturne, potrebe, navike i ukus građana Srbije i Makedonije*. Niš: Odbor za građansku inicijativu.
- Devetaković, Stevan (2010). Društvena infrastruktura i kreativni sektor u regionalnom razvoju Srbije. *Kultura*, 128: 30–49.
- Dragičević Šešić, Milena (2005). Demokratsnost i dometi kulturne politike. *Zbornik radova fakulteta dramskih umetnosti*, 8–9: 387–397.
- Dragin, Dušica (2019). Pravo na kulturu ili pravo na razvoj kulturnih potreba. *Zbornik radova Akademije umetnosti* 7: 32–46.

- Dukić-Dojčinović, Vesna (2005). Menadžment i kulturna politika: Pogled na tranzicione probleme repertoarskog pozorišta. *Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti*, 8–9: 413–443.
- Edelman, Joshua; Hans van Maanen and Maja Šorli (2015). STEP into the Provinces: The theatre systems and audience experiences of smaller European cities. *Amfiteater – Journal of Performing Arts Theory*, III(1–2): 221–233.
- Eversmann, Peter (2014). The Experience of the Theatrical Event. In: *Theatrical Events: Borders, Dynamics, Frames*, Amsterdam – New York: Rodopi, IFTR, 139–175.
- Holden, John (2004). *Capturing Cultural Value: How culture has become a tool of government policy*. London: Demos
- Klaić, Dragan (2016). *Početi iznova: promena teatarskog sistema*. Beograd: Clio i Univerzitet umetnosti u Beogradu; Cetinje: Fakultet dramskih umetnosti.
- Kočović, Milica (2011). Uticaj makroekonomskih kretanja na tržište kulture – preporuke za unapređenje marketinškog nastupa. *Marketing*, 4: 276–287.
- Martin, Jacqueline (2004). Preface. In: *Theatrical Events: Borders, Dynamics, Frames*, Amsterdam – New York: Rodopi, IFTR, 1–2.
- Milankov, Marijana i Predrag Cvetičanin (2011). *Kulturne prakse građana Srbije*. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Molar, Kold (2000). *Kulturni inženjering*. Beograd: Clio.
- Sauter, Willmar (2004). Introducing the Theatrical Event. In: *Theatrical Events: Borders, Dynamics, Frames*, Amsterdam – New York: Rodopi, IFTR, 1–15.
- Stefanović, Milena (2013). Novi javni menadžment i pozorište. *Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti*, XVII(24): 183–197.
- Stefanović, Milena (2017). *Principi novog javnog menadžmenta u kulturi: instrument razvoja ili standardizacije*. Beograd: Fakultet dramskih umetnosti (doktorska disertacija).
- Stojanović, Ana (2016). *Kulturološki značaj evaluacije za povećanje učešća građana u kulturnom životu lokalne zajednice*. Beograd: Fakultet dramskih umetnosti, Beograd (doktorska disertacija).
- Tomka, Goran (2015). *Publika kao diskurzivna formacija sistema kulturne produkcije*. Beograd: Fakultet dramskih umetnosti.
- Toome, Hedi-Liis; Saro, Anneli (2015). Theatre production and distribution in different european cities. *Amfiteater – Journal of Performing Arts Theory*, III(1–2): 257–280.
- Trozbi, Dejvid (2012). *Ekonomika kulturne politike*. Beograd: Clio.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Brown, Alan S. and Jennifer L. Novak (2007). *Assessing the Intrinsic Impacts of a Live Performance*, ENGAGE. Доступно на: <http://kristinalemieux.com/wp-content/uploads/2013/01/WB-Intrinsic-Impacts-Live-Performance.pdf>. Приступљено: 30. 1. 2018.
- McMaster and Brian Sir (2008). *Supporting Excellence in the Arts: From Measurement to Judgement*, UK Department for Culture, media and Sport. Доступно на: <https://webarchive.nationalarchives.gov.uk/+/http://www.culture.gov.uk/images/publications/supportingexcellenceinthearts.pdf>. Приступљено: 5. 1. 2018.
- Moore, Mark and Khagram Sanjeev (2004). *On Creating Public Value: What Business Might Learn from government about Strategic Management*, Доступно на: https://sites.hks.harvard.edu/mrcbg/CSRI/publications/workingpaper_3_moore_khagram.pdf. Приступљено: 1. 12. 2017.

THEATRE AUDIENCE DEVELOPMENT AS A SOCIAL FUNCTION OF CONTEMPORARY THEATRES

by

KSENIJA MARKOVIĆ-BOŽOVIĆ

University of Arts in Belgrade, Faculty of Dramatic Arts
Bulevar umetnosti 20, Belgrade, Serbia
ksenijamarkovicart@yahoo.com

SUMMARY: From the last decades of the previous century, the re-examination of the social functions of cultural institutions began - especially the institutions of elite art, to which the theatre belongs. In this regard, numerous researches are conducted focusing on the “broader” social role of the theatre, as well as exploring the dynamics and quality of the relationship between theatre and its audience. Their outcomes are the recommendations of innovative strategic activities, by which the theatre can establish deeper relations with the existing and attract new audiences, i.e. more efficiently realize its cultural-emanipatory, social-inclusive, social-cohesive, educational, and other similar potentials. Extensive research of the functional type, which combines the analysis of the process of theatre production, distribution and reception, and sheds light on the ways in which theatre functions in the community, has not been conducted in Serbia so far. However, for many years, there have been conducted researches that provide sufficiently relevant answers, analysing this topic from individual aspects of the audience, marketing activities, cultural policy and theatre management. Their overall conclusion is that theatres in Serbia must (re)orient themselves to the external environment – (re)define their social mission and actively approach the process of diversification of the audience. However, the practical implementation of such recommendations is still lacking, theatre organizations find it difficult to adopt the idea that changes must be initiated by themselves, which brings us to the question of the attitudes on which these organizations establish their work. In this regard, the paper maps of and analyzes the opinions of managers and employees of Belgrade theatres on the topic of the role of theatre in the audience development and generation of the “additional” social value, contextualizing the opinions in relation to the current circumstances, i. e. specific practices of these institutions. In conclusion, an original theoretical model of “two-way adaptation of public city theatres” is developed, recognizing the importance of strategic action in culture both “bottom-up” and “top-down”, and proposing exact activities and approaches to theatre and cultural policy in the field of theater audience development.

KEYWORDS: public theater, audience, social functions of theatre, theatre management, cultural policy

НОВИ ПРОГРАМИ ЗА НОВЕ НОВИНАРЕ: ПРОМЈЕНА ПРИСТУПА У ОБЛИКОВАЊУ И АНАЛИЗИ НОВИНСКИХ ПОДАТАКА

(Мартин В. Англер, *Увод у научно новинарство*, Центар за промоцију науке, Београд 2019; 382 странице; Превео Милорад Јевтовић)

Мартин В. Англер је научни новинар са завидним искуством у пољу еколошког и технолошког новинарства чије су текстове објављивали неки од најугледнијих свјетски познатих часописа. С обзиром на његово доказано практично умјеће ова литература представља незаобилазан водич за студенте разних усмјерења, као и за професионалце у смислу упознавања са најновијим практичним изазовима и потребним вјештинама за рад на продукцији вијести вишег нивоа које дигитално доба подразумејева. Како научно и дигитално новинарство у себи сажимају истраживање, кључно питање којим се аутор

бави јесте како у добу измијењеног обима пажње публике, упросјечавања и презасићености информацијама истраживати и одабрати праве, а одбацити рудиментарне информације, како анализирати и представити информације публици симплификујући их, али не уклањајући доказе. Представљене информације морају бити општеразумљиве јер се научни новинари обраћају свима, а не само онима које интересује наука. У томе се огледа друштвена улога научног новинарства. Циљ научног новинарства је учинити науку приступачном људима, повећати научну писменост и усмјерити одлуке људи у бољем правцу, те уочити недостатке у научним истраживањима наглашавајући битност одржавања новинарске професије као чувара функције едукативности. Књига је корисна јер из апликативног угла, угла најновијих дигиталних програма чију примјену појашњавају неки од највећих живућих ауторитета из описаног домена, показује да је ствар успјеха у новинарској професији заправо ствар преданог и континуираног рада на информатичком и новинарском усавршавању и описмењавању.

Новинари у дигиталном добу имају приступ већем броју тема. Након што одаберу тему, пажљиво приступају њеној дигиталној обради која оставља простор за својерсне махинације (нпр. ЕХИФ подацима може се манипулисати јер су бесплатно доступни онлајн алати за дораду и промјену техничких података које има свака снимљена фотографија). Због манипулација бивамо свједоци неадекватно визуелно представљених података који често нису етички употребљиви. Неадекватан приказ података погодује ширењу

лажних информација које су свакодневна појава друштва постистине. Али, књига кроз дванаест поглавља истражује функционисање бројних алата који омогућавају раскривање лажних информација како би новинарство сачувало ауру објективности – нпр. „Google Reverse Image Search” (који функционише на принципу уноса url-а како бисмо открили да ли већ тражена фотографија постоји негдје на интернету) или „TinEye” (да ли је неко плагирао наше слике) и слични алати за препознавање преиначених контекста. Аутор у оквиру описа неетичне новинарске праксе спомиње и новинаре који фаворизују одређену врсту статистичке обраде података да би прикрили проблематична мјеста или увјерили публику у оно што они желе. То се често ради у оквиру тзв. новинарства дивљења – површних прилога који глорификују науку постајући само још један канал комуникације у односима с јавношћу, истиче аутор. Новинарство дивљења, рецимо, никако не би смјело опстајати у медицинским и биолошким истраживањима јер резултати тих истраживања могу директно утицати на промјену људских одлука. Насупрот томе, потребно је сачувати недвосмисленост новинског израза и критичност. Манипулације подацима се дешавају јер популарност коју одређена истраживања задобију директно утиче на будуће финансирање тих истраживања. Стога се као обавезни задатак новинара истиче провјера сукоба интереса или лажно избалансираних углова посматрања саговорника, пристрасних узорака, лажних поткријељења хипотеза и другог. Но, да не би уследило разочарање, чак и за ове научне области, подложне новинским манипулацијама, аутор наводи механизме који процјењују рецимо квалитет научних чланака као што је апликација „HealthNews-Review”, или „Medien-doktor.de” и „SciDev. Net”, базе података за неетичко понашање љекара „Quack Watch” и „Bad Doctor Database”, или „ClinicalTrials.gov” која биљежи исходе клиничких испитивања или нпр. базе података за тужбе на нуспојаве лијекова. Англер спомиње и примјер САД у којој постоји и јавни приступ електронским судским записницима – „InfoCuria” којом се могу претражити сви случајеви за које су надлежни Суд правде ЕУ, Основни суд и Грађански суд, што смањује могућност манипулације. Такође, као примјер добре праксе наводе се програми за провјеру плагирања радова који су постали

златни стандард у бројним медијским кућама („Turnitin”, „iThenticate”, „Churnalism”, „GuttenPlag”, „VroniPlag” итд.). Набројање нових платформи и корисних апликација представља највећу вриједност ове књиге која има за циљ, по узору на правила безбједносне мреже Ника Дејвиса, да едукује новинаре о њиховој одговорности како не би сносили правне посљедице.

Наведени програми само су неки од бројних који помажу новинару да проблем стави у одређени контекст, буде упућен и стилски то и покаже, али без превише детаља. Такође му олакшавају и у обликовању структуре: лид, есенција, посљедице. Књига упућује новинаре и на алгоритме који му помажу да дође до циљане и посебне публике (нпр. „Google Analytics” за ступање у контакт с публиком путем друштвених медија, обраћање другој скупини читалаца, квантитативне алате за боље разумијевање и праћење коментара). Англер истиче да су аналитике увијек корисне јер креатору садржаја показују колико успјеха биљежи у реалном времену како би се евенуалне грешке могле на вријеме кориговати и подстаћи индексирање. Праћење реакције публике увијек је пола успјеха. Такође, ова књига учиниће новог, модерног новинара дигиталног доба свјеснијим чињенице да преласком на мобилне уређаје нова врста публике редифинише досадашње новинарске праксе у погледу дужине текста, производње новинарског садржаја, те потребе за све интерактивнијим визуелним приказивањем сложених скупова података. У интерактивном визуелном приказивању података новинарима могу послужити алати који користе HTML, CSS и SVG за визуелизацију какав је нпр. „D3.js” или „Highcharts”, „Excel” за руковање подацима, а за анализу „Postgresql” чија је намјена уочавање трендова. Веб већином почива на три језика, а „JavaScript” је програмски језик који омогућава интерактивни садржај који читаоци могу промјенити (нпр. „Timeline.js” који омогућава хронолошко причање приче, „StoryMap” за приче са лица мјеста, „Juxtapose” слике за поређење, „Chart.js” библиотека отвореног кода за интерактивне анимираних приказе). Ово су алати чијом примјеном наука постаје врло погодна за визуелно приказивање и неријетко се удружује са умјетношћу како би пренијела информацију. За спој научног и умјетничког служе програми као што су: „Inscope”, „Adobe Illustrator”, „Infogram” и

“Pictochart”. За новинарски рад од великог значаја је могућност стварања инфографика за медијске садржаје помоћу ових програма. Они омогућавају да новинари не цртају инфографике наново јер ови програми већ имају предложене и отворене али и подложне наплати темплејте. Англер уочава разлике и међу инфографикама у онлајн свијету јер имају интерактивност у случају да читаоци пожеље већу количину података, за разлику од штампе гдје су статичне.

Читаоци не желе статичну представу информација, него често траже личне анегдоте научника, фичеризоване приче у оквиру приче које им изазивају позитивна осјећања, осигуравају памћење прочитаног те потпомажу идентификацији публике са конфликтима и побједама научника. Чест језички проблем који публика не прашта је заборављање на обавезно поједностављивање научног жаргона, док уредници не праштају емотивно прептерећен језик. Дејвид Добс објашњава да новинар којем је првобитни задатак да пробуди уреднички апетит ексклузивношћу извора и теме, вијест бира на основу три фактора: да ли је занимљива идеја или проналазак, да ли има особу која се залаже за то и умије ли је згровито и живописно то изложити због потребних цитата. За разлику од креатора садржаја, публика користи модел три параметра у избору садржаја: значај, изненађење и примјенљивост свјета на свакодневицу.

Научни новинари због потреба публике, дакле, на првом мјесту у својим чланцима науку морају представити као свакодневно примјенљиву, али и пружити аналитичан, критичан и релевантан угао приче. Нажалост, без обзира на озбиљност научних новинара у коришћењу научних метода, правилних језичких и стилских смјерница, недозвољеног самоплагирања, њихови чланци немају заслужено мјесто у дневној медијској агенди јер су потиснути од стране економских и политичких тема. Уз то велика је мана што само велике медијске куће себи могу приуштити запослење новинара специјалиста за одређене научне теме. Скице, инфографике, математичке представе, статистика и други публици прилагођени подаци постају јаснији када им новинари и научници придоду приповједање. Но поставља се логично питање, губи ли наука приповједањем о њој јер се научно новинарство мора за тренутак одвојити од објективности и добити обресе књижевног. Без транспонованја осјећања (пуштање јунака да говоре о својим емоцијама) и без мономита тј. скице према којој јунак, суочен са низом недаћа, полази у потрагу за рјешењем и најзад побјеђује проблеме, научно новинарство не би било интересно читалишту, не би успјело доћи до ширег круга реципијената и не би остварило, како аутор више пута понавља, свој доминантни циљ – усвајање новог знања, а не само привремено информисање.

Јована Бокан
мајстер-студент новинарства
Бања Лука, Република Српска
jovanaabokan@gmail.com

НОВИ ПРИЛОЗИ ИСТОРИЈАТУ ГРАДСКОГ МУЗЕЈА У БЕЛОЈ ЦРКВИ

[Игор Вокоун и Живан Иштванић, *140 година Музеја у Белој Цркви: прилози и грађа за историју музеја (1877–2017)*, Народна библиотека, Бела Црква 2019, 158 стр.]

С обзиром на недостатак свеобухватне студије која би илустровала дугу историју Градског музеја у Белој Цркви, првог и најстаријег градског музеја у данашњој АП Војводини, аутори су се подухватили знатног посла, заснованог на чињеницама из доступне архивске грађе, као и расположиве литературе и малобројних текстова у оновременој немачкој и мађарској штампи и зборницима, да обраде и представе историјски настанак и развој у протеклих 140 година постојања и деловања. У том правцу, извели су у протеклих неколико година обимна истраживања у Историјском архиву у Белој Цркви и Градском музеју у Вршцу, у којем се налази највећи део археолошког и библиотечног матери-

јала из старог Градског музеја из Беле Цркве до 1941. године. Путем преписке са сродним музејским и библиотечким институцијама из Београда, Панчева, Зрењанина, Новог Сада, Будимпеште, Решице и Темишвара проверили су и прибавили различите податке, што им је омогућило да сагледају истакнуту проблематику.

Тако је настала веома богата, прегледна, документована и студиозна књига о белоцркванском Градском музеју, коју су Игор Вокоун и Живан Иштванић написали и спремили за штампу још 2017. године. Дело је требало бити штампано 2017. године, а промоција за јубилеј 140. годишњицу постојања Градског музеја у Белој Цркви (септембар 2017). Међутим, надлежне институције изненада су одустале од свега, тако да се на њену појаву чекало пуне две године.

Ова прва свеобухватна, свестрана и целовита монографија о белоцркванском музеју уопште почиње предговором аутора (стр. 7), да би након тога Игор Вокоун био аутор поглавља „Друштвене прилике и општи услови за оснивање, појаву и настанак музеја” (стр. 9–14). Први део књиге започиње студијом Живана Иштванића „Градски музеј у Белој Цркви 1877–1947.” (стр. 15–54), која говори о пионирским корацима и развоју првог градског музеја у овом делу Европе, Баната и данашње АП Војводине до 1914, преко раздобља од 1919. до 1941, односно периоду од 1944. до 1947. године, где су приложене и биографије првих кустоса Градског музеја од 1877–1947. године (стр. 51–53).

Други, истовремено и најобимнији део књиге (стр. 55–144), посвећен је раду Градског музеја у Белој Цркви од 1954. до 2017. године, чији је аутор Игор Вокоун. Из података које

овде износи сазнаје се да је Градски музеј у Белој Цркви у том раздобљу доживео бројне трансформације, делујући неко време као музејска јединица при Културно-просветном центру Бела Црква (1979–2003), да би 2003. године ушао у састав Народне библиотеке. Вокоун је, затим, донео попис и биографије управника и директора музеја у Белој Цркви од 1954. до 2017. године, збирке музеја (стр. 101–134), закључна разматрања (стр. 135–136), прилоге (стр. 137–144), реализоване тематске изложбе, податке о изложбама на којима су учествовали предмети из музеја у Белој Цркви и текстове који су се бавили предметима из музеја, као и досадашња издања музеја. У завршном делу књиге налазе се извори и литература (стр. 145–149), као и резиме на српском (стр. 151–152), енглеском (стр. 153–154) и немачком језику (стр. 155–156). На крају књиге тумачене су скраћенице коришћене у тексту (стр. 157–158). Треба напоменути да су аутори

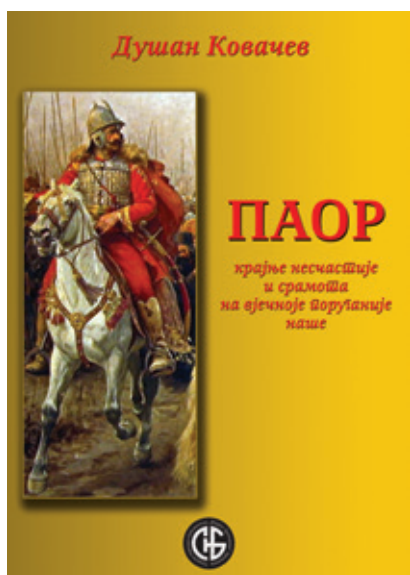
у књизи приложили податке и о свим зградама у којима се кроз своју историју, привремено или стално, налазио Градски музеј о чему се досад мало знало. Аутори су, исто тако, с обзиром на досадашње претпоставке о оснивачима и годином оснивања Градског музеја у Белој Цркви, разрешили скуп многих нетачних података и произвољног писања ранијих писаца, које су се провлачиле деценијама у извесним публикацијама ван Беле Цркве.

Игор Вокоун и Живан Иштванић у књизи која је пред читаоцима, донели су значајан број нових и непознатих података, раритетних фотографија, докумената, новинских вести и архивске грађе. Све је то придонело новом погледу на историјску појаву, оснивање и историјско деловање Градског музеја у Белој Цркви у контексту ширег простора некадашње двојне монархије – Аустрије и Угарске.

*Египи Фицшер
Бела Црква*

О ПАОРИМА, СЕМАНТИЦИ И ПОЛИТИЦИ

(Душан Ковачев, *Паор: крајње несчасћије и срамота на вјечноје йорујаније наше*, Градска народна библиотека „Жарко Зрењанин”, Зрењанин 2019, 228 стр.)

Наша сазнања о променљивости значења речи и појмова су књишког и искуственог порекла. Откривајући околности под којима се промене збивају географија, историографија, етнографија и литература упућују да савремено значење речи понекад може бити без икакве смислене везе с првобитним или чак у супротности с њим.¹ Значај познавања ових процеса произлази из свести да је језик услов настанка, саопштавања и очувања људ-

ске мисли. Социологија сазнања открива да је у времену идеолошке, тржишне и корпоративне пропаганде, политички коректних неологизама и измишљених архаизама, он све већи.

У издању зрењанинске Градске народне библиотеке „Жарко Зрењанин” недавно се појавила књига београдског публицисте Душана Ковачева (рођен у Зрењанину 1972. године) *Паор*, сугестивног поднасловa *Крајње несчасћије и срамота на вјечноје йорујаније наше*. Рукопису ове књиге претходио је низ текстова који су Ковачева представили као обавештеног тумача друштвених прилика у српским областима северно од Дунава и Саве. Неки од њих су припремили садржај ове јединствене студије посвећене анализи промене значења речи *паор* од времена њене појаве до данашњих дана.

У складу с назначеним циљем излагање је започето лингвистичком и етимолошким анализом. Историчари лексике су утврдили да је реч *паор* повезана с немачким *bauer* (сељак) и да покушаји да се ослони на словенске или неке друге језике немају оправдања. Од њене појаве реч је међу Србима Хабзбуршке монархије имала негативну конотацију будући да је, осим занимања, указивала на статус феудалног подложништва и овде имала исто значење као у западним и централним српским областима реч *кмет*, а у јужним *чифчија* (на мађарском *jobbaj*). Она је појачана у годинама маријатерезијанских реформи које су довеле до претварања српског војничког сталежа у неслободне кметове, промене својинских односа, укидања привилегија и облика ограничене самосталности. Отпор је био толики да су, према наводима историчара, „граничари реч паор бележили као увреду, па је због те речи долазило и до убиства”.

¹ Према примерима из *Социолінгвистичке* Милорада Радовановића реч „нагон” се у Вуково време односила на изгон свиња на Саву ради продаје у Аустрији, „повод” је био назив за уже којим се воде коњи, „струја” женско име, а „притисак” тежак предмет који се ставља на кров да га ветар не би однео.

(У Банату се *Паоријом* од почетка 18. века називао сав простор ван Великокикиндског ди-стрикта, муниципалних и варошких самоуправа и Војне границе. Почетком 19. века Вук је и Велики Бечкерек /данашњи Зрењанин/, који је био центар банатског провинцијала, забележио под називом *Паорија*). Друштвени положај депривилегованог сталежа није се променио ни у ери касног хабзбуршког феудализма и реформи Јосифа II (*Уредба за-ради ђаорах* из 1785). Зато нове правне дефиниције и покушаји уређења аграрних односа нису заварали ни феудалне подложнике, ни виђеније Србе, нити промениле њихово негативно поимање речи *џаор*.

Да би то доказао Ковачев је сачинио широк преглед ставова истакнутих писаца и српских културних посленика 18. и 19. века. Културноисторијска панорама њихових погледа открива нам дух времена и стварност државе у којој су живели. Заснована на анализи књижевних дела, периодике, публицистике, архивских података, етнографске литературе, па и поступку интервјуа, она сведочи о настојању да се основни закључци што веродостојније заснују и напору који је требало уложити да би се до њих дошло. Селективност у избору грађе и начин излагања допринели су занимљивости текста који неретко превазилази оквире задате теме и чита се као популарни водич кроз историју. Прича о паорима, која садржи мноштво актуелних конотација, шири се у причу о провинцијалној култури хабзбуршке империје, националној неједнакости, скоројевићком духу и поделама међу Србима.

Секретар патријарха Ј. Рајачића, полихистор Константин Богдановић, тако, бележи Ковачев, указује да „...ако оћеш најжешћег Србину непријатеља да потражиш, тога ћеш само у пређашњем Србину твојом рођеном брату, кога су језуите или шокцем или Буњевцем или унијатом направили наћи... Па јошт Србин граничар омрзнуће на Србина паурицу”. У беседи *Србенда и ѿшован* Владимир Јовановић /отац Слободана Јовановића/ вели: „Тако се дотерало, да се без зазора грди као ’простачко’, ’гејачко’, ’паорско’, ’грмаљско’, ’шумадинско’, накратко као ’лоше све што је наше’, а да се уздиже као ’ноби’, ’фајн’, ’отмјено и господско’ све што није наше.” Стерија пише о надмености Феме опанчарке, Ј. Игњатовић о помодарском титулисању, Змај о нобл животном ставу као антиподу „смрдљивим

паорима”, Данило Медаковић о противницима употребе матерњег „паорског” језика. Моћним поетским сведочанством – песмом „Војводино стара зар ти немаш стида” Вељко Петровић осуђује лицемерје чиновништва и интелигенције, а С. Сремац пише о „пијачарском антагонизму пољопривредника Елемира, Тараша и Меленаца против Бечкеречана”. Сремчеву причу о пропагандној слици доброг цара Јосифа II који оре, Ковачев повезује с Брозовим орањем у Добановцима и акцијом „Титова бразда” у АПВ. Пропагандни мит о владару орачу надживео је, вели, Јозефинско доба и Хабзбуршку монархију. Јунаци Милоша Црњанског устају против наређења „да светкују светитеље папежника” и „неће под иго паорства”. „Сервијанске гомиле” које су прешле Дунав с обећањем да ће „добити своју земљу, коју ће бранити својом крвљу, наденувши Банату име Нове Сервије”, у сеобе полазе носећи имена својих села у Русију. „Исаковичи желе да, као војници погину, а да не морају гледати, како њихов национ, прешавши из Сервије, тоне у паорију и рије земљу грофовску и папежничку”.

Повратку израза *џаор* у књижевност социјалистичке Југославије допринео је Богдан Чиплић. Својим *Паорским баладама* обновио је представу о људима без перспективе изложеним подсмеху и понижењима. У лику Лехе-ла Ковчевича (Душана Ковачевића) Хортијевог генерала који је 1941. предводио улазак окупационих трупа у Нови Сад, Чиплић слика човека који се, бежећи од притиска савести да је одрод, својим сународницима обраћа као „паорским Рацима”. („Раци” је мађарски германизам којим се означава пацов и погрдно именују Срби).

У годинама које су следиле дошло је до преосмишљавање речи *џаор*. Оно се, показује Ковачев, збивало упоредо с културно-политичким разрачунавањем с великанима српске књижевне речи: Марко Ристић је Црњанског и Растка Петровића прогласио „мртвим песницима”, Крлежа тражио да се у Енциклопедији (ЈАЗУ) текст о Црњанском „скрати за половину” (у школску лектуру је ушао само први део „Сеоба”) а Радомир Константиновић (који је писао похвале мисли Јосипа Броза) Ђуру Јакшића, Исидору Секулић и Вељка Петровића сврстао у носиоце „паланачког духа”. За потребе модерног светоназора фалсификоване су песме Ђуре Јакшића, а Стеријина Фема проглашена особом

која се бори да искорачи из заосталог друштва. Солидаришући се са забраном *Голубњаче* сâм Чиплић платио је данак котеријашком духу СКВ и постао савезник последњих бранитеља начела *И ђосле њеџа он*.

У популарној култури Војводине (на радију, телевизији, филму и естрадним нотама) прича о паорском усуду и маргиналности осамдесетих година обрађа се у идиличну и романтизовану слику живота сеоског становништва равнице. Литерарно преобликовање кретало се између представе о *џаору* као хтонском, антејском митолошком бићу или мирољубивом хранитељу, до рукописа у којима се исказивало духовно надахнуће и религијски занос кобасицом и кобасицијадом. Ковачев сматра да је нова интонација речи *џаор* у језику Брозових идеолошких следбеника требала да послужи изградњи непостојеће идентитетске посебности Војводине. Значење ове речи, прилагођено потребама властољубивих покрајинских феудалаца, на тај начин се све више удаљавало од изворног културног

наслеђа војвођанских Срба и приближавало народној култури славонских земљорадника икавског говорног наречја. Као средство однарођивања ова комитетска подвала, ослоњена на пријатељство свих непријатеља Србије, и данас се представља као љубав према Војводини.

Књигу *Паор* Душан Ковачев је потписао као „Лала, рођен и одрастао у Банату”, чији су „преци вековима живели у Великокикиндском слободном крунском дистрикту и били слободни људи који су на својој земљи самоуправљали првом територијалном аутономијом у средњој Европи”. Међу њима је, пише он, „израз *џаор* био и остао одлика подложништва, израз податности ропству који се развија у самопорицању пред империјом ради себичног шићарења или просјачења”. Тако, уз зналачки одабран и осмишљен садржај и биографија писца образложе поднаслов ове књиге – *крајње несчасџије и срамоџа на вјечноје џоруџаније наше?*

Недељко Куљић,
социолоџ
Зрењанин
n.kuljic@gmail.com

ВИШЕСТРУКА КРЕАТИВНА ЛИЧНОСТ ЈЕДНОГ СВЕОБУХВАТНОГ АРХИТЕКТЕ

[Спасоје Крунић, *Есеји о граду 1992–1996*. (PTC 1, „Београдска хроника”) / Krunić Spasoje *Essays on the City 1992–1996*. (TV show “Beogradska hronika”, RTS 1); упоредо српски текст и енглески превод; издавач: Орион Арт, Београд 2018; предговор, фото-разговор, аутор фотографија: Александар Бобић; превод на енглески језик: Зорана Тодоровић; 109 стр.]

Данас говорити о граду је незахвално: у времену рушења вредности и начела које смо као заједница градили вековима, сложен и важан систем за друштво као што је град, на жалост једна је од првих жртава новог начина војевања. Односе у граду додатно усложњавају нове технологије и решења, који се свакодневно појављују у примени. Раширила се пандемија професионалног komodитета, која спречава да се јавно и јасно саопште штетности појава и процеса у насељима, и која је напала стручњаке скоро свих области, убрзано уништавајући ауторитет професија. Потом ту је и *освета лоцих ђака* на свим нивоима

образовања (а посебно у стручном), која је проузроковала драстичан пад квалитета инжењера којима се поверава изградња и старање о простору. Губитак ауторитета државне и локалне управе међу становницима насеља, ерозија вредности које стоје вековима у темелима регулативе урбаног живота, претерано мешање и администрирање свих нивоа власти у скоро све области живота насеља, довели су да се озбиљно заљуља комплетна структура града грађена више хиљада година.

Стога, у пракси се среће веома мало професионалаца који имају довољно резерве кредибилитета да могу да изађу у јавност својим ставом о граду, посебно ако се њихов став коси са струјом коју гради већина. Посебно су ретки они који имају потребну дозу личне храбрости и патриотизма, две особине које су протеране већ на самом почетку вишеденијског сукоба у коме тренутно живимо (од уџбеника, преко институција до јавног живота) из пописа вредности на којима се гради свака личност која је достојна дара живота.

Један од ретких стручњака који је више него испунио горенаведене чињенице је архитеката Спасоје Паја Крунић (Никшић, 23. октобар 1939 – Београд, 5. мај 2020). Иза њега стоји огроман рад вредан сваког поштовања и резултати у неколико области живота: као архитекте-градитеља (велики број објеката који су постали део културне историје Србије), као професора и педагога, политичара и јавног радника (редовни професор Архитектонског факултета Универзитета у Београду, председник Градске владе Београда 1997–2000; потпредседник прелазне владе Србије

2000–2001, посланик у Скупштини Србије 1997–2000, Скупштини СР Југославије 2000–2004, председник Политичког савета Српског покрета обнове), и као човека, што је данас најтеже и постати и остати (помогао је многим архитектама да стану на ноге или их је узео у заштиту када су били изложени неоснованим нападима).

У књизи под називом *Есеји о граду 1992–1996. РТС 1 „Београдска хроника“*, сакупљени су кратки есеји Спасоја Крунића, у којима као архитекта посматра град. Многи аутори, разних професија, писали су о граду свако из свог угла и да и даље ни најмање није исцрпљен материјал који нуди град. Међутим, усуд архитекте је да кроз професију сагледава велики број аспеката града и да их примећује и региструје и у тренуцима када му се не посвећује професионално: када хода плочником (посматра ширину стазе, начин поплочавања, занатско извођење, како су укључена приземља околних објеката, прегледност стазе, обрада око дрвореде и саобраћајних знакова), али и људе, кишу, снег, ветар, пролеће, сунчеве зраке, вече, јутро, ноћ итд. Наиме, ако се душа искрено преда архитектури (а другачије не може), она вам враћа ширином и богатством која се ретко може наћи у било којој другој професији. Све наведено важи под условом да архитектуру уопште можемо назвати професијом, јер се она на крају радног времена не може закључати у фијоку радног стола, него се живи 24 сата, седам дана у недељи.

Управо такав приступ заступа је архитекта Спасоје Крунић у својим есејима – присан и емотиван однос са елементима града, посматран кроз призму утренираног професионалног ока. У ствари, у његовим речима налази се сâм стручњак који је прегазио „хиљаде километара“ у проблемима из праксе, и који је након свега (п)остао човек који једноставним речима из речника народа којем припада описује сложене проблеме нашег односа с градом. За једноставно објашњење разумљиво свима неопходан је предуслов – истинско разумевање ствари. Кратки есеји, који су нашли место у овој књизи су: „Ранкеова улица“, „Стакло“, „Јавни простор“, „Клупе“, „Степеништа“, „Паркови“, „Снег“, „Димњаци“, „Капије“, „Светло-сенка“, „Пузавице“, „Рушење“, „Кућа на углу“, „Градски под“, „Дозиђивање“, „Мртви облици“.

Есеји више личе на кратке поетске цртице, него на дуге расправе. Кондензоване емоци-

је, које долазе најпре из визуелног регистра (тако је, по правилу, случај код архитеката који се усуде да цртају и граде) су описи стања који се пројектују у души и оку архитекте ствараоца у моментима креације. То нису свеобухватне пројекције проблема, него поједини аспекти теме, који доносе нешто ново, који померају или најмање – газе постојеће границе које је друштво остварило. Пракса и искуство говоре да се не може очекивати да побољшања и продори буду једнако квалитетни и снажни на целој ширини контакта архитекте и пројектног проблема, нити је тако нешто могуће. Али, евидентно је да су померања могућа упорним деловањем на тачку по тачку границе између оствареног и непознатог, управо онако како својим животом и понашањем поручује архитекта Спасоје Крунић.

Ако се уђе у простор идеја и ставова које износи архитекта Крунић у свим областима деловања, од архитектуре до политике, јасно се уочава повезаност. Ту се најпре мисли на идеје које је заступао као архитекта, а које су ближе ставовима постмодерне него у том тренутку снажној струји модерне. Дуго је постојала критичност према постмодерни због појединих слабости. Мора се признати да је било јако тешко иступити из дубоког канала који је начинила модерна својим деловањем не само у архитектури, него и у филозофији, књижевности, политици, социологији, антропологији, медицини, итд. Тек се са временске дистанце много боље разумеју поједини одговори постмодерне као што су: минимално иступање из колосека модерне, недовољно знања о класичној архитектури али упорно коришћење њених елемената у обликовању грађевина, наставак на примени теоријских начела модерне у обликовању грађевина и насеља, а потпуно другачији однос према форми итд. Сада се види јасно да архитектонски правци нису само једноставне схеме обликовања простора него, мање или више, комплетни филозофски системи који прелазе границе архитектуре и мешају се са осталим областима живота.

Најбитнији елемент Крунићевог става је поновно окретање ка људима (корисницима простора) и њиховом начину перцепције архитектонског и урбанистичког дела. При томе се мисли на истинско а не само декларативно окретање како је то чињено у великом броју реализација модерне у њеној позној фази. Овај исказ аутора то најбоље илуструје:

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

АНА БИЛИНОВИЋ РАЈАЧИЋ (Београд, 1983). Доцент на Одсеку за социологију Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду.

На ФФ УНС дипломирала 2008. (*Дојриноси еволуционе теорије проучавању породице*), одбранила мастер рад 2010. године (*Теоријски концепции породичне политике као основа за сирашењко решавање породичних проблема у савременим високоиндустријализованим друштвима*), и докторирала 2016. (*Утицај асистиране репродукције на редефинисање социолошких појмова породице и родитељства*). Ангажована је на предметима: Социологија породице, Увод у антропологију, Социологија науке и Социјална политика.

МИША ЂУРКОВИЋ (Београд, 1971). Научни саветник и директор Института за европске студије.

Дипломирао 1996, магистрирао 2001. (*Проблем заснивања и ојравдавања људских права у делу Роналда Дворкина*) и докторирао 2005. (*Либерализам и држава: политичка филозофија Џона Стилварта Мила*) на ФФ УБг. Тренутно запослен као научни саветник и директор ИЕС-а у Београду. У ИЕС-у обављао и функцију председника Научног већа (2007–2010). Поља истраживања: филозофија, политичка и правна филозофија, генерална политичка теорија; нације, национализми, питања националног идентитета у склопу међународних односа; анализа популарне културе, пропаганде и употребе масовних медија у идеолошке сврхе; праћење процеса трансформације српског друштва и посебно политичког система; европске интеграције; проблеми биоетике и биомедицине.

Важније књиге: *Поредок, морал и људска права: проблем заснивања и ојравдавања људских права у делу Роналда Дворкина*, Београд 2001; *Диктатура, нација, глобализација*, Београд 2002; *Капитализам, либерализам и држава: основе за реконструкцију модерне политичке филозофије*, Београд 2005; *Крај и почетак: политика и култура у Србији: 1999–2005*, Нови Сад 2006; *Политичка мисао Џона Стилварта Мила*, Београд 2006; *Конзервативизам и конзервативне странке*, књ. 1, Београд 2007; *Слика, звук и моћ: ојледи из пој-политике*, Београд 2009; *Идеологија, партије и међународни односи: ојледи о политици*, Београд 2012; *Тамни коридори моћи: ујтеви савремене политичке теорије*, Београд 2013; *Илузија Европске уније*, Београд 2015; *Конзервативизам и конзервативне странке*, Београд 2016; *Нови немачки конзервативизам: Јонен и Кубичек у Србији* (приредио), Београд 2017; *Десна мисао у XX веку*, Ср. Карловци – Нови Сад 2019; *Рај за породицу у Србији*, Београд 2019;

КРСТО ЈАКШИЋ (Косовска Митровица, 1984). Доцент на ЕФ УПр (са временим седиштем у Косовској Митровици).

Дипломирао 2007. на ФМ УБК, Одсек финансијски менаџмент (*Аналистички показатељи финансијској кацији привредној субјекта*), мастерирао 2008. на ФОН УБг, Одсек менаџмент. Докторирао 2016. на ФТН УНС (*Развој малих предузећа и предузећништва у условима кризе*). Објављивао је у домаћим и

иностраним часописима, учествовао на научним скуповима. Бави се развојем предузетништва у кризним условима.

МИЛЕНА КОЈИЋ (Нови Сад, 1992). Асистенткиња на Одсеку за социологију Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду.

Дипломирала 2014, и мастерирала 2015. (*Друшћивене функције поверења*) на ФФ УНС. Тренутно је на докторским академским студијама социологије. Ангажована је на предметима: Социологија породице, Социјална патологија, Историјска социологија, Социологија друштвеног развоја, Социологија друштвених система, Социологија комуникација, Теорије антике и средњег века, Друштвене теорије новог века, Квалитативни метод у социологији, Техника писања научног рада, Образовање за људска права и демократију.

ЗОРАН ЛУТОВАЦ (Београд, 1964). Виши научни сарадник у Институту друштвених наука у Београду.

Дипломирао 1988. и магистрирао 1994. (*КЕБС и проблем националних мањина са посебним освртом на СР Југославију*) и докторирао 2014. (*Односи Србије и Црне Горе од 2006. до 2013. године*). Објавио више од 80 чланака у домаћим и страним научним и стручним часописима и зборницима из области међународних односа, људских и мањинских права и политичких односа у Србији и региону. Био члан Уређивачког одбора научних часописа *Danubius* и *Међународни проблеми*. Учествовао у више десетина емпиријских истраживања политичког јавног мњења у Србији и специјализованих истраживања попут етничке дистанце, међунационалних односа итд. Члан је Одбора за проучавање националних мањина и људских права САНУ, Удружења политиколога Србије и Српског удружења за уставно право.

Важније књиге: *Populism, Stability, Multiculturalism*, Belgrade 2020; *Српски идентитет у Црној Гори*, Београд 2015; *Мањине, КЕБС и југословенска криза*, Београд 1995.

ИСИДОРА ЉУМОВИЋ (Зајечар, 1980). Виши научни сарадник у ИЕН у Београду.

Дипломирала 2004. на ФОН УБГ (Одсек менаџмент). Магистрала 2007. на ФПС МУ. Докторску тезу одбранила 2011. (*Процес финансијске глобализације и трансформација банкарског система Србије*) на ЕФ УНи. Ангажована на више домаћих и међународних пројеката, које су финансирани МПН РС, СвБ и ЕУ. Објавила више научних радова у домаћим научним часописима и тематским зборницима и учествовала на већем броју научних скупова у Србији и иностранству. Бави се изучавањем финансија у предузетништву.

Важније књиге: *Специфичности финансирања у предузетништву*, Београд 2015 (коаутор); *Финансијски ризик, неизвесност и криза*, Београд 2016; *Opportunities for Inclusive and Resilient Growth*, Beograd 2017. (коаутор); *Sustainable growth and development in small open economies*, Budapest 2018. (коаутор).

БОРКА МАЛЧИЋ (Љубљана, 1983). Асистент на Одсеку за педагогију Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду.

Дипломирала 2010, мастерирала 2011. и докторирала 2018. (*Корелације спортивно-рекреативних интересовања одраслих*) на Одсеку за педагогију на ФФ УНС. Од 2015. је асистент на Одсеку за педагогију ФФ УНС. Области интересовања и истраживања: општа педагогија, андрагогија, педагогија спорта. Чланица је редакције часописа *Педагошка стварност* од 2020. године.

АНАСТАСИЈА МАМУТОВИЋ (Ниш, 1993). Асистент на Одељењу за педагогију Филозофског факултета Универзитета у Нишу.

Дипломирала 2016. и мастерирала 2017. на ФФ УНи (*Рачунарске ипре у ипредшколском узрасиу*). Тренутно је студент докторског студија педагогије на ФФ УНи. Области интересовања: школска и предшколска педагогија. Аутор је 11 објављених научних радова и учесник седам међународних и домаћих научних конференција.

СТАНИСЛАВА МАРИЋ ЈУРИШИН (Нови Сад, 1985). Доцент на Одсеку за педагогију Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду.

Дипломирала 2009, мастерирала 2010. и докторирала 2015. (*Импликације еколошких програма на социо-емоционални развој деце ипредшколској узраси из иерсијективне одрживе заједнице*) на Одсеку за педагогију на ФФ УНС. Од 2018. године доцент на Одсеку за педагогију ФФ УНС. Области интересовања и истраживања: општа и школска педагогија, еколошко васпитање и образовање, инклузивно образовање, социјална и микро-педагогија. Чланица је редакције часописа *Педагошка стварност* од 2018. године.

МАРИЈА МАРКОВИЋ (Ниш, 1983). Доцент на Одељењу за педагогију и андрагогију Филозофског факултета Универзитета у Нишу.

Дипломирала 2007. на ФФ УНи. Докторирала 2015. (*Вршњачко насиље и школски усиех ученика*) на ФФ УБг. Реализује наставу из више предмета на основним, мастер и докторским студијама педагогије. Области интересовања: школска, социјална и компаративна педагогија; грађанско васпитање.

Важније књиге: *Грађанско васпитање и идентитет*, Јагодина 2012. (ко-аутор); *Образовни ресурси у иограничу источне и југоисточне Србије*, Ниш 2016. (коаутор).

КСЕНИЈА МАРКОВИЋ БОЖОВИЋ (Београд, 1982). Истраживач сарадник и самостални стручни сарадник за међународну сарадњу у Институту за позориште, филм радио и телефизију Факултета драмских уметности у Београду.

Дипломирала 2005. и магистрирала 2010. на ФПУ УУ у Београду. Докторирала 2018. на ФДУ УУ (*Системије иосиизања одрживости иозоришној система ирада Београда*). Од 2007. запослена је на ФДУ у ИПФРТ као истраживач сарадник и самостални стручни сарадник за међународну сарадњу. Присутствовала је и излагала на различитим семинарима, конференцијама и трибинама у области студија културе, културне политике и менаџмента у култури, менаџмента позоришта, политике сећања, одрживог развоја и културних и креативних индустрија.

ГОРДАНА РАДОВИЋ (Нови Сад, 1970). Директор „Дневник-Пољопривредник” А. Д. Нови Сад. Научни сарадник у области друштвених наука – економија.

Магистрирала 2009. на ЕФ УНС године (*Модалитет и финансирања аира у иранзичионом иериоду*). Докторирала 2015. на ПољФ УНС (*Модалитет и финансирања руралној иуризму у Реиублици Србији*). У научно-истраживачком раду бави се моделима и политикама финансирања пољопривреде и руралног развоја, као и пољопривредним осигурањем у Републици Србији.

Важније књиге: *Финансирање пољопривреде у Реиублици Србији*, Београд 2014.

ЗОРИЦА СТАНИСАВЉЕВИЋ ПЕТРОВИЋ (Лесковац, 1966). Редовни професор на Департману за педагогију Филозофског факултета Универзитета у Нишу.

Дипломирала 1988. и магистрала 1993. на ФФ УСК. Докторирала на Одељењу за педагогију ФФ УБГ 2007. (*Односи у породици и школски усвојени ученици*). На ФФ УН предaje предмете из области школске и предшколске педагогије на свим нивоима студија. Објавила је већи број истраживачких радова у којима се разматра тематика промена у школском систему, односи школе са окружењем, програми превенције непожељног понашања у школама. Научно-истраживачка интересовања усмерена су на проучавању актуелних проблема у институционалном васпитању и образовању.

Важније књиге: *Сарадња породице и вртића*, Ниш 1998; *Дисциплинираност у васпитању између вртића и школе*, Ниш 2011; *Промене у школском систему у Србији*, Ниш 2012. (коаутор); *Школа и неформални образовни контексти*, Београд 2013. (коаутор); *Нови медији у раном образовању*, Ниш 2017. (коаутор).

ЈОВАНА ЧИКИЋ (Осијек, 1978). Доцент на Одсеку за социологију Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду.

Дипломирала 2003. на ФФ УНС, магистрала 2008. на ПољФ УНС (*Социјалноеколошки проблеми и заштитна животина средине локалне друшћевне заједнице*). Докторирала 2012. на ФФ УНС (*Породична издјинства и развој сеоских заједница*). Бави се истраживањима породице, села, туризма, девијација и образовања. Чланица је ССД.

Важније књиге: *Organska proizvodnja i poljoprivredna gazdinstva Srbije – ruralnosociološka analiza*, Novi Sad 2010. (коаутор); *Difuzija znanja i razvoj ruralnog turizma u Vojvodini*, Novi Sad 2015. (коаутор); *Породична издјинства на раскрсћу: изазови и могућности биолошке, економске и социјалне репродукције*, Нови Сад 2018.

УРОШ В. ШУВАКОВИЋ (Београд, 1970). Редовни професор на Учитељском факултету Универзитета у Београду.

Дипломирао, магистриао 1999. (*Метод истраживања у истраживању политичких ставова*) и докторирао 2004. (*Политичке партије као креатори глобалних друштвених циљева*) на ФПН УБГ. Редовни је професор за ужу научну област социологија на УФ УБГ. Претходно је биран у сва наставничка звања за исту ужу научну област на ФФ УПр с привременим седиштем у Косовској Митровици. Област научно-наставног интересовања: политичка социологија, научна методологија, студије транзиције и глобализације, социологија образовања. Члан је Косовскометохиског одбора МС. Главни и одговорни уредник часописа *Социолошки преглед*.

Важније књиге: *Истраживање политичких ставова*, Београд 2000; *Политичке партије и глобални друштвени циљеви*, Београд 2004; *Парламентарне странке у Краљевини СХС – Југославији*. Књ. 1, Косовска Митровица – Београд 2007. (коаутор); *Академско писање у друштвеним наукама*, Београд 2010; *Методолошке студије о истраживањима социолошкој проучавања политичких партија*, Косовска Митровица 2011; *Транзиција: прилози социолошком проучавању друштвених промена*, Косовска Митровица 2014; *Прва деценија обновљеног српског плурализма: (1989–2000)*, Београд 2020; *Положај Срба на Косову и Метохији и страначка плурализација српској друшћива*, Београд 2020.

СКРАЋЕНИЦЕ

ЕУ	Европска унија
ЕФ	Економски факултет
ИЕН	Институт економских наука
ИЕС	Институт за европске студије
ИПФРТ	Институту за позориште, филм, радио и телевизију
МПН	Министарство просвете и науке
МС	Матица српска
МУ	Мегатренд универзитет
ПољФ	Пољопривредни факултет
РС	Република Србија
СвБ	Светска банка
ССД	Српско социолошко друштво
УБг	Универзитет у Београду
УБК	Универзитет „Браћа Карић”
УНи	Универзитет у Нишу
УНС	Универзитет у Новом Саду
УПр	Универзитет у Приштини
УСк	Универзитет у Скопљу
УУ	Универзитет уметности
УФ	Учитељски факултет
ФДУ	Факултет драмских уметности
ФМ	Факултет за менаџмент
ФОН	Факултет организационих наука
ФПН	Факултет политичких наука
ФПС	Факултет за пословне студије
ФПУ	Факултет примењених уметности
ФТН	Факултет техничких наука
ФФ	Филозофски факултет

*Био-библиографске белешке сачинио
Владимир М. Николић*

МАТИЦА СРПСКА

ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
**ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких наука с непрекидним излажењем од **1950.** године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 пута годишње.

Годишња претплата (4 свеске) износи **900,00** динара (за иностранство **30,00 €**)
за чланове Матице српске **450,00** динара (из иностранства **20,00 €**)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00 €**)

Наручујем примерака *Зборника МС за друштвене науке*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком „за Зборник МСДН”. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати омогућићете да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117; 062-8563915

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за друштвене науке

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: **vnikolic@maticasrpska.org.rs** односно **zmsdn@maticasrpska.org.rs**

МАТИЦА СРПСКА

МАТИЦА СРПСКА

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс 021 528 901

ИЗ: 1 Maticе Srpske street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

Зборник Матице српске за друштвене науке издаје Матица српска
Издази четири пута годишње

Уредништво и администрација:
Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/6615–798; 021/420–199

Social Sciences Quarterly published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, 1 Matica Srpska Street
Phone: (00381) 21 6615–798; (00381) 21 420–199

E-mail:
vnikolic@maticasrpska.org.rs
zmsdn@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друштвене науке*
закључила је 175. (3/2020) свеску 31. августа 2020.

За издавача: проф. др Драган Станић, председник Матице српске
Службени сарадник Одељења и секретар Уредништва: Владимир М. Николић
Лектор: Ивана Ћелић

Коректор: Владимир М. Николић
Лектор резимеа на енглеском језику: Љиљана Тубић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Штампање завршено је 2020. године

Компјутерски слој: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин
Штампања: САЈНОС, Нови Сад
Тираж: 300

eISSN 2406-0836

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке / главни
и одговорни уредник Миломир Степић ; 1984, св. 76–. –
Нови Сад: Одељење за друштвене науке, 1984–. – 24 cm
Четири пута годишње. – Резиме на енгл. језику. – Наставак
публикације: Зборник за друштвене науке
ISSN 0352-5732
COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије